

MK

ISSN 0245-7774

AKADEEMIA

4. AASTAKÄIK 1992 NUMBER 7

Eesti muinasusund	Tarmo Kulmar
Uku Masingu usust	Toomas Paul
Eesti—Saksa mittekallaletungileping	Ago Pajur
Luulet	Ene Mihkelson
Freud tõlgendaja silmis	Geoffrey Hartman
Trans-[Ir(Cl)(CO){(C ₆ H ₅) ₃ P} ₂]	Lauri Vaska
Mängiv inimene	Johan Huizinga

Dokumente metsavendlusest

Kolleegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
keeletoimetaja	Triin Kaalep
kujundaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinola

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

31 373, 31 117

Fax:

31 373

Arveldusarve nr 1345043 Tartu Kommertspangas

Account no. 99-42 149 169 for USD with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting account no. 1345043-419 AKADEEMIA of Tartu Kommertspank with Svenska Handelsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 27. VIII 1992 OC «Greif» trükikojas, Tartu, Ülikooli 17/19. III. Trükiarv 5000. Tell. nr 1645

© AKADEEMIA 1992

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

4. AASTAKÄIK 1992 NUMBER 7

Eesti muinasusundi hingefenomenoloogiast. I: Animism ja preanimism	<i>Tarmo Kulmar</i>	1379
Uku Masingu usust	<i>Toomas Paul</i>	1393
Eesti—Saksa mittekallaletungileping (7. juuni 1939. a). I	<i>Ago Pajur</i>	1414
Luulet	<i>Ene Mihkelson</i>	1447
Freud tõlgendaja silmis	<i>Geoffrey Hartman</i>	1451
	<i>Tõlkinud Toomas Rosin</i>	
Kuidas leiutasin <i>trans</i> -[Ir(Cl)(CO){(C ₆ H ₅) ₃ P} ₂]: Eisialgne aruanne ehk subjektiivseid hajapude- meid teaduse ääremailt	<i>Lauri Vaska</i>	1475
Dokumente metsavendlusest ja vastupanuliiku- misest Eestis. X	1514

Arvustus: Vastupanuliikumise kroonika. Herbert Lindmäe, 1941. aasta sõjasuvi Tartumaal. Tartu: Tartu Ülikool, 1992.

Tõnu Põder 1521

Kuidas on kirjutatud eesti pagulaskirjandus. Kuidas kirjanikud kirjutavad: 33 loomelugu. Toimetanud ja kommenteerinud Felix Oinas. Lund: Eesti Kirjanike Koopereeratiiv, 1992.

Ülo Tonts 1525

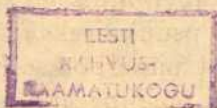
Editorial note. Summaries 1530

От редакции 1533

Mängiv inimene. V

Johan Huizinga 1535

Tõlkinud Mati Sirkel

Akadeemia 5. numbris lk 1056 peaks artiklipäis olema järgmine: "Nikolai Fjodorovi filosoofia. Koostanud Leonid Stolovitš. Tõlkinud Silvi Salupere."

Toim.

Lk 1413, 1446, 1474: Leopold Ennosaare puugravüürid.

EESTI MUINASUSUNDI HINGEFENOMENOLOOGIAST

I. Animism ja preanimism

Tarmo Kulmar

1. HINGEKÄSITUSED ANIMISMITEOORIAS

Igal usundil on oma suhtumine elu ja surma küsimusse. Saksa usundiloolane ja folklorist Hans Naumann arvab, et ürginimese teadvus tegeles üle kõige surma mõistatusega ja et arhailine usund on võrsunud surnuhirmust (mitte hirmust surma, vaid surnu ees) (Naumann 1921: 8). Traditsiooniliselt on elu ja surm kõigis usundeis seotud arusaamaga erilisest substantsist, mis hoiab olendit elus ja mille lahkumine kehast muudab selle elutuks. Saksa teoloog Carl Clemen nimetab seda substantsi "jõukeskuseks kui eriliseks psüühiliseks reaalsuseks" (1920: 109). Seda jõukeskust nimetatakse hingeks, vahel ka vaimuks. Eri aegadel on hinge kujutletud nii materiaalsena ja tajutavana kui ka subtiilsena ja tajutamatuna. Ürgrahvastel näiteks ei ole hing veel spirituaalne ega immateriaalne, vaid naiivselt aistitav ja materiaalne, nagu kirjutab saksa arheoloog Ursula Schlenther (1960: 210).

Kristlikku arusaama hingest selle klassikalisel kujul väljendab näiteks saksa psühholoog Joseph Geysler: hing

on inimeses elav isesus, mis tunnete ja ettekujutuste seisundis kannab endas mõtete ja tahte tegelikkust, teadvustades seeläbi oma eluprotsessi (1914: 84). Eduard Tennmannil on teistsugune, samuti kristlikust vaimust kantud personalistlik definitsioon: hing ehk Mina on arvulises ühesuses substantsina eksisteeriv eneseteadvusega suhtumisalus ideelisse ja reaalsesse olemisse, mis on antud teadvuses (1936bc: 158). Selle vaatekoha järgi on hing kehatu ja tajumatu. Ühtlasi on see monistlik (ainuline) käsitlus.

On arvatud, et vanimaks usundiks ürginimesel oli algmonoteism — usk ainujumalasse ja ettekujutus monistlikust hingest. Seejärel olid inimesed aga Jumalaga sideme kaotanud ja animatismi langenud. Eriti iseloomustab selline arusaam roomakatoliku ortodoksiat. Herbert Kühn väidab, et jumala mõiste oli olemas juba neandertallastel (1951: 6–7). Sama tuleneb E. Brinkmann-Mölleri teesist: religiooni teke kujutas endast jumala avanemist inimeses (1956: 107). Paraku ei ole algmonoteismi suudetud veenvalt tõestada.

Sootuks rohkem on levinud arvamus, mille järgi oluliseks faasiks arhailise usundi ja ühtlasi hinge mõiste tekkimisel on olnud animatism, mis ei ole veel ise usund, vaid pigem maailmavaade. Animatismi järgi on kogu inimest ümbritsev maailm elus ega erine kvalitatiivselt inimesest. Seetõttu sarnaneb animatism filosoofilisele hülosoismile. Primitiivse hülosoismi kohaselt on kõik asjad, nähtused ja olendid “inimesed”, kaasa arvatud inimese enda loodu (Suhhov 1967: 128–136). Animismiks üle kasvades ei kao animatism jäljetult, vaid avaldub teatud kujul hilisemates mõtlemistüüpides. Herodotos kirjutab, et 480. a eKr laskis Pärsia kuningas Xerxes Dardanellide väinale pontoonsilla ehitada, et oma arvukas sõjavägi üle viia. Ent torm lõhus silla. Seepeale käskis raevunud kuningas karistuseks

merd piitsadega peksta (Herodotos 1888: 153). Animatismi põhikategooriaks ei ole veel hing, vaid elusus. Hiljem põimub animatism tihedalt läbi animismiga ja konkretiseerib elususe hingedena.

Animistlik hing on tajutav ja materiaalne. Tegu ei ole enam elususe, vaid iseoleva substantsi — elujõuga, mis on võtnud teatud viisil tajutava kuju. Üpris täpne definitsioon on Edward Tyloril: loodusnähtustele (looduse objektidele) on omane *i n d i v i d u a a l n e* elusus (Tylor 1989: 131). Teisal nimetab ta animismi religiooni *m i i n i m u m i k s*, mille oluliseks tunnuseks on individuaalse elususe (hinge) edasielamine pärast keha surma (Tylor 1989: 210), ja jätkab: see usk tekkis sellepärast, et inimesi huvitasid eeskätt erilised seisundid, mida neil tuli kogeda: uni, minestus, hallutsinatsioon, haigus, surm. Siit tekkis ettekujutus, et hing on nagu tilluke teisik inimkehas, millest arenesid ajapikku kujutlused loomade, taimede, elutute esemete hingedest, surnu hingest, hingede rändamisest, hauatagusest elust kuni vaimude ja jumalusteni välja. Tylori evolutsionistlikul animismiteoorial on mitmeid nõrku kohti. Hing võib olla animistliku usundi miinimum, kuid see ei lükka veel ümber animatistliku totemismi võimalikkust. Nüüd anname sõna rootsi usundiloolasele Ernst Arbmanile: "Tylori ürganimismiteooria nõrkuseks on tema monism. Mitmed hingekujutlused, mida Tylor õigesti esitab, ei ole aga ühtse monistliku hinge erikujud, vaid hingepaljusus oleleb ka tegelikkuses" (Arbman 1927: 86). Arbman väitis indoeuroopa usundite uurimisele toetudes, et ürgsed hingekujutelmad on olnud dualistlikud või dualistlik-pluralistlikud.

Ent põhimõtteliselt sama postuleeris paarkümmend aastat varem oma rahvastepsühholoogiliste uuringute tulemusena juba Wilhelm Wundt, kes juhtis tähelepanu animistliku hinge pluralismile: hing ei ole üks tervik,

vaid koosneb mitmest algest. Põhialgeid on kaks — eluhing ja vabahing. Eluhing on seotud organismiga ja kujutab endast ihuhingena (*Körperseele*) üldist kehahinget, mis on arenguliselt varajasem faas. *Körperseele* inkorporeerub organeisse (neerud, suguorganid, veri, süda, juuksed, küüned jne) ning pilku (*Augenstern*). Iuhinget viimaseks faasiks on võime keha maha jätta, näiteks linnu kujul (*Seelenvogel*). Vabahingel on samuti kaks põhifaasi: hingushing (*Atemseele*), mis võib seoses hingeõhumaagiaga muutuda vaimuks või mis ümberkehastumisega võib muutuda hingeussiks (*Seelenschlange*), ja teiseks varihing (*Schattenseele*), mis võib esineda kaksiku (*Doppelgänger*) või unenäopildina (*Traumseele*) (Wundt 1920: 79jj).

Seega löi Wundt paljude loodusrahvaste mütoloogia ja uskumuste uurimise tulemusena teooria pluralistlikust (või ka dualistlikust, kui lähtuda kahest põhialgest) hingeskeemist arhailistes kultuurides. Teooriat arendas edasi Ernst Arbman, kes mõneski punktis Wundtile vastu vaidles.

Esimene vaidlusalune punkt on *Körperseele*. Wundtil esineb ta sisuliselt ühtsena, jaotudes organite vahel, olles ühtlasi kõikide psüühiliste ja füüsiliste funktsioonide kandja. Arbmani järgi on *Körperseele*'sid palju: on eluhinged kui füüsiliste funktsioonide kandjad ja minahinged kui psüühiliste funktsioonide kandjad (Arbman 1927: 166). *Freiseele* on kehaväline ilmumisvorm, mitte ainult inimese kehaväline ilmumine pärast surma, vaid ka unes ja teadvuseta olekutes (Arbman 1927: 96). Rootsi etnoloog Åke Hulthkranz, Arbmani õpilane, lisab Põhja-Ameerika indiaanlaste usundite uuringutele tuginedes: vabahing jaguneb põhiliselt kaheks — spetsiifiliseks vabahingeks, mis ilmub alati väljaspool keha, ja psühholoogiliseks vabahingeks, mis võib esineda kas spetsiifilise vabahingega või siis kehahingena, mis teatud

asjaoludel võtab kehavälise kuju (näiteks vari) (Hultkranz 1953: 241). Ka Arbman leiab, et sageli liitub psühholoogiline vabahing (*Psycheseele*) varjuga, olles inimese sublimeeritud, astraalseks vormiks. Ta kuulub isiku juurde, aga mitte kui identiteet, vaid entiteedina (Arbman 1927: 123). Meenutame — *Psycheseele* on teatud asjaoludel kehavälise kuju võtnud *Körperseele*, seega minahing (*Ichseele*) kui inimese psüühiliste funktsioonide kandja.

Niisiis näeme, et *Körperseele* ja *Freiseele* erinevad küljed on omavahel läbi põimunud ja teatud juhtudel võib üks üle minna teiseks ja vastupidi. Kui lisada veel, et spetsiifiline vabahing võib latentsest olekust üle minna aktiivsesse olekusse, millisel juhul tema funktsioonid kattuvad psühholoogilise vabahingega, kujutades isikust ennast, siis selgub, et arhailine hingekäsitus võis olla väga komplitseeritud.

Arbman kritiseerib Wundti ühtset *Körperseele*'t ilmselt õigusega. Ka *Freiseele* komponendid on Arbmanil selgemini välja joonistatud. Arbmani fenomenoloogiline käsitus on kohati peensusteni välja töötatud. Kuid Wundt ei toonita niivõrd oma käsituse peensusi, kui arengukontseptsiooni: hinge mõiste areng algas kehahinge erinevatest inkorporeerumistest ja jõudis ajapikku pluralismini. Arengust räägib Arbman vähem. Kohati tundub, nagu oleksid Arbmani meelest nii *Körperseele* kui ka *Freiseele* algusest peale olemas olnud korraga. Paraku on raske uskuda, nagu oleks animatistlik elukäsitus kasvanud korraga üle hingedualismiks. Loomulikum oleks eeldada esmafaasina *Körperseele* monismi, millest seejärel kasvas välja *Freiseele*. Hingemonism muutub hingedualismiks, ent võttes arvesse nende mõlema komponendilisust, siis hingepluralismiks. Hinge mõiste edasine areng liigub aga juba *Freiseele* monismi suunas, mis on kooskõlas monoteistlike religioonide hingeõpetustega.

Niisiis taandub Wundti ja Arbmani näiline vastuolu sisuliselt nullile. Põhimõtteliselt Arbman ju tunnistab Wundti skeemi, arendades seda muidugi oluliselt edasi. Mõistlik on nimetada seda hingefenomenoloogiat *Wundti—Arbmani teooriaks* ehk pluralistlikuks dualismiks.

Toonitab ju ka Ivar Paulson Wundti pluralismi teedrajavat tähtsust arhailise hingekontseptsiooni väljatöötamisel, ent vahest veelgi enam Arbmani tööd selle põhimõtte väljaarendamisel usundifenomenoloogiliselt töötavaks teooriaks (Paulson 1958: 16; 118–120).

Lisaks pluralistlikule dualismile on käibinud veel pluralistlik teooria, mille järgi on mitmesuguseid ihu- ja vabahingi palju ja neid ei saa jagada kahte põhilaht-risse, mille üks erikujusid oleks monistlik pluralism — hingede paljusust on võimalik taandada lõppkokkuvõt-tes ühele kategooriale, nagu on muinasgermaani hingefe-nomenoloogiat kujutanud saksa usundiloolane Wilhelm Grönbech (1942: 202–217).

Seega võib animistlikus hingeteoorias üldjoontes eristada monistlikku, dualistlikku ja pluralistlikku suunda. Monistlikku hingekäsitust on palju kritiseeritud, kuid probleemile tuleb läheneda mõnevõrra avaramas seoses. Loomulikult oleks ennatlik oodata arhailiselt animismilt monoteistlikule religioonile omast monismi, kuid üpris usutav oleks n-ö *Körperseele* monismi (mis on samuti iseendast pluralism!) olemasolu vahefaasina animatistliku universalismi (viimast ei tohi samastada vulgaarmaterialistliku hingenihiilismiga, mille järgi võib *homo sapiensi* arenguloos olnud olla ka usundita rahvaid) ja dualismi või pluralismi vahel. Alles religiooni hilisematel arengujärkudel tuleb sisse n-ö *Freiseele* monism — kehatu hing. Animistlik hingekujutelm tundub olevat üleüldse arenguline ja pluralistlik. Sõltuvalt et-nosest ja kultuurist võib siin olla muidugi kõikumisi —

on animistlikke hingekujutlusi, mis sobivad Wundti—Arbmani pluralistliku dualismi teooriaga, on aga kindlasti ka arusaamu, mis sobivad monistliku või mõne muu pluralismi erikujuga. Võtmesõnaks teel tõesuse või väärusse eristamisele animistlikus hingeteoorias on aga pluralism — hingede paljusus.

Eesti muinasusundi kohta kogutud hingefenomenoloogiline materjal, samuti Matthias Johann Eiseni, Oskar Looritsa, Ivar Paulsoni ja Uku Masingu vastavad uurimused osutavad sellele, et meie esivanemate ettekujutused hingest sobivad kokku just Wundti—Arbmani skeemiga. Sellest lähemalt aga edaspidi.

2. PREANIMISMI PROBLEEMID

Preanimism tähendab animatistlikku ettekujutust “elavast surnust” (“elavast laibast”).

Hans Naumann kirjutab: hingeusk ja surnukultus ei ole identsed ja üks ei tingi teist (1921: 25). Õigem oleks öelda: mitte surnukultus, vaid surnutõrjemaagia. Neid nähtusi eristades peab Sergei Tokarev ajalisel ja arenguliselt ligilähedasteks totemismi ja tõrjemaagiat, ent surnu kultuse paigutab ta hilisemasse aega (1964: 44). Järgnevatel lehekülgedel täpsustab ta tõrjemaagia üht tähtsamat komponenti — usku “elavasse surnusse” kui hirmu surnu deemonliku naasmise ees (Tokarev 1964: 185–186). “Elava surnu” uskumuse fikseeris usundiloos esmakordselt 18. sajandil elanud saksa teoloog C. B. H. Pistorius, kes on seda küll nimetanud “maagiaeelseks ebausuks” (Masing 1938: 76–77). E. Tennmannile on “elav surnu” elusolend, kes elavatele ilmub öösi või unenägudes (Tennmann 1935: 31). Siin tekib kohe analoog universalistliku elususe — animatismiga: ei tunnistata individuaalhinge, küll aga elusolemist. Ka surnu on elusolend, ainult et muutunud ku-

jul. Naumanni seletus on järgmine: arhailine mõtlemine oli mitteindividualistlik — selle mudeli järgi oli surnu ürgkogukonnast seletamatul põhjusel eraldunu, kes tekitas elavais hirmu (1921: 8).

Niisiis eeldab preanimism usku laiba hingetusse edasielamisse, sest elujõud, mis ei ole veel saanud hingeks, jääb surnukehasse alles. Surma olemust ürginimene ilmselt ei hoomanud. Ta pidas surma elu teistsuguseks kujuks. Nii nagu suremine oli loomulik, kuigi hirmutatav muutumine, nii oli ka surnu naasmine loomulik nähtus. Nii nagu magajagi unes mõnikord rändab, nõnda võis ürginimese meelest rännata ka surnu. Selline mõttekäik ei eeldanud hinge kujutamist inimese "teisikuna". Analoomiliselt ei tarvitse ka kodukäija tingimata tähendada surnu hinge või vaimu, vaid surnut ennast. Seega tuleb folkloristil või usundiloolasel kummituslugusid täpselt analüüsida, sest tegemist võib olla nii kristliku, animistliku kui ka preanimistliku kihistusega.

Keha elab, kuni ta ei ole lagunenu. Kui ta on hävinud jäägitult, siis on see tõeline surm. Kui säilib kas või luustik, on ikkagi tegu veel preanimistliku surmaga (Naumann 1921: 22–29). Ent luustik säilib, kui ei ole tegu põletusmatusega. Viimane on aga suhteliselt hiline nähtus. Arheoloogia andmeil on varasemad matused just laipmatused. Laipmatuse puhul tuli alati karta, et surnu tuleb tagasi. Seega prooviti laipa mingil viisil peita. On muidugi võimalik (seni pole suudetud seda tõestada), et surnute matmine "elava surnu" kartusel tähendas tegevusele teadvustatud põhjenduse omistamist, kusjuures tegevuse enda sügavamad psühholoogilised juured lähevad tagasi loomadel esineva peitmisinstinkti. Tokarev seostabki laipmatust peitmisinstinktiga, eristades vähemalt kaheksat eri viisi. Peitmisele järgnevad mitmesugused põletusmatuse viisid. Teist ahelat pidi toimib aga "säilitusinstinkt", mis viib mumi-

fitseerimiseni (Tokarev 1964: 168). Huvitav oleks muidugi lähemalt uurida preanimistlikke tendentse nende rahvaste usundeis, kelle puhul "säilitusinstinkt" domineerivaks on osutunud.

Eesti kiviaeg tunneb ainult laipmatuseid. Põletusmatus ilmub Eesti aladele varasel metalliajal.

Inglise arheoloog Edward Bendann põhjendab põletusmatuse teket sooviga end efektiivselt kaitsta surnu naasmise eest (1969: 78). Olulise täienduse teeb vene arheoloog Lev Stankevits: krematsioon tekib koos ideega *k e h a t u s t* hauatagusest elust (1981: 6). See aga tähendab juba animismi üpris hilist staadiumi, mis Euroopa metsa- ja metsastepivööndis vastab üldiselt pronksiajale (Stankevits 1981: 15–16). See asjaolu sobiks ka Wundti hinge käsitusega, mille järgi hinge immateriaalsed vormid on hilisem nähtus.

Üpris usutatavana tundub alljärgnev Naumanni mõttekäik. Surnu naasmist kartes püüti laipa võimalikult hästi peita. Mitmesugused laipmatuse vormid eksisteerisid aastatuhandeid. Lõpuks täheldati, et kui surnu oli juba põletatud, ilmus ta *a i n u l t* unenägudes. Nii leviski koos krematsiooniga idee, et "tuli teeb surnu surnuks" (Naumann 1921: 54). Pronksiajal soodustas põletusmatuse levikut neoliitilise tulekultuse kujunemine päikesekultuseks. Hinge kujutelma areng oli selleks ajaks jõudnud juba subtiilse, nn pärisreligioosse hinge ja vaimu mõisteni. Usk "elavasse surnusse" säilis siiski mingil määral ka edaspidi, avaldades nüüd juba "eba-usuna" palju hilisemateski kultuurides ja tänapäevalgi.

3. EDUARD TENNMANNI PREANIMISMİKÄSITUS

Eestis hakkas esimesena käsitlema "elava surnu" uskumuse probleemi Tartu Ülikooli võrdleva usuteaduse ja usundipsühholoogia professor Eduard Tennmann.

Tennmann animistlikku hingekujutelu uurinud ei ole. Küll on tal aga olemas oma animatismiteooria, mille loomisel on ta tuginenud suuresti Hans Naumannile.

Klassikalise animatismivaate järgi on loodus täidetud elususe kui diferentseerimata väega. Tennmann piirub ainult "elava surnuga". Ta arvab, et paljas elusus oleks "primitiividele", nagu ta traditsionaalkultuure või ürgkogukondi nimetab, liiga abstraktne. Tegelikult selline mõttekäik ei nõua ju abstraktset mõtlemist, vaid ainult assotsiatiivset: kui inimene arvab end elus olevat, siis järeldeb ta, et ka kõik teda ümbritsevad objektid on elusad. Surma mõistet sellisel arutluspõhjal ei eksisteeri ja ilmselt ei eksisteerinudki. Puudus vahe ka reaalsuse ja unenäo vahel — surnu nägemist unes peeti sama reaalseks kui elava nägemist ärkvelolekus.

Surma kui elava keha moondumise põhjuseks peeti vaenlase maagilisi toiminguid. Loomulikult säilitas surnu ürginimese meelest oma elususe, ainult et teistsugusel kujul. Elu ja surma dualismi, mis on iseloomulik arenenud animismile, veel ei olnud. Ka hauapanuseid ei antud kaasa mitte hingele (mida veel ette ei kujutatudki), vaid elavale inimesele tema uues kodus. Siit võiks järeldada, et kristlikul ideel ihu ülestõusmisest on ürgne preanimistlik aluspõhi (Tennmann 1928: 40–48).

Kui preanimistile ilmub unes elav inimene või "elav surnu", siis animistile tema hing, arvab Tennmann (1936a: 7). Ka Tennmanni õpilasele Oskar Beifeldtile on võtmeküsimuseks surnu ilmumine unes oma elaval kujul. Et see oleks raskem, hakati laipa peitma. Bei-

feldt ei seosta seda peitmisinstinktiga, vaid soovi ja vajadusega kaitsta end surnu eest. Bušmanid on tapnud sünnitamisel surnud ema järel ka vastsündinu, kartuses, et ema lapsele järele tuleb. Magaja ning surnu on üks ja sama. Kui äratamine ei mõju, siis tekib kartus, et magaja on tugevam (või magaja vaenlane on tugevam) kui ärataja; magaja tuleb kuhugi ära peita, et ta kahju teha ei saaks (Beifeldt 1928: 4-25).

Matmisviiside areng vältas keerukat ahelat pidi kulgedes aastatuhandeid. Animismigi ajal tähendab matmine ikkagi tegelikult surnu peitmist, kuigi teadvustatud motiivid on sügavama ürgpõhjenduse tahaplaanile surunud. Preanimistlikud arusaamad taanduvad alles hingekujutelma arengu hilisemal astmel seoses põletusmatuse ilmumisega. Tennmanni teatel on preanimismi jäänuseid täheldatud koguni uusajal: 1750. a suri Lääne-Preisimaal von Wollschägeri peres lühikese aja jooksul mitu inimest. Perekonnanõukogu tunnistas esimese surnu vereimejaks ja laibal otsustati pea maha raiuda. Kui see akt sooritatud oli, olevat lakanud ka edasine suremine. 1866. a oli Saksamaal kooleraepideemia aegu samuti selliseid surnurüvetamisi ette tulnud (Tennmann 1928: 40-48).

O. Beifeldt arvab ekslikult, et animismi algust tuleb seostada alles põletusmatuste tulekuga ja panuste katkimurdmisega (1928: 67). Seda seisukohta sai vaidlustada juba toonase Eesti arheoloogilise leiumaterjali abil.

E. Tennmann on püüdnud ka *Kalevipojast* leida näiteid, mis võiksid osutada preanimistlikele uskumustele. Kolmandas loos läheb Kalevipoeg isa hauale nõu küsima.

*Isa hauasta küsima:
"Kesse liigub peale liiva,
kesse astub peale haa?
Sõmer kukub silma peale,
Kruusi langeb kulmudele."*

Kuulnud poja palvet, vastab isa:

*Isa kostab mätta alta,
Taati kalmusta kõneleb,
Mulla alta tõstab heale:
"Ei või tõusta, poega noori,
Ei või tõusta, ei ärata!
Kalju rõhub peale rinna,
Kivi raske peale keha,
Kulmu katvad kullerkupud,
Silmi katvad sinililled,
Punalilled palgesida.
Tuuled juhtigu sull' teeda,
Õhud õrnad õpetagu,
taevatähed andku tarkust!"*

(Kreutzwald 1961: 119, 120.)

Surnu on siin nägija rollis, kes võib elavaid õpetada. Ta ei saa aga tõusta, sest tema keha on kindlalt peidetud. Ta soovitab pojalt lasta end juhtida loodusest.

Seitsmendas loos läheb Kalevipoeg taas isa appi kutsuma. Isa vastab:

*"Ei või tõusta, poega noori,
Ei või tõusta, ei ärata.
Katki olen kaelaluusta,
Pihupõrnu põveluusta [---]"*

(Kreutzwald 1961: 178.)

Surnu ei saa tõusta, sest tal on luud murtud, et ta kodukäijaks tulla ei saaks.

Analoogilisi näiteid toob E. Tennmann veelgi. Ka põrgu värava külge aheldatud Kalevipoeg on tegelikult "elav surnu" (Tennmann 1929: 73–77).

Friedrich Reinhold Kreutzwaldi kunstest teesid teeb E. Tennmann tegelikult vea allikmaterjali valikul. Ta oleks pidanud kasutama autentset rahvaluuleainest. Ei ole kahtlust, et F. R. Kreutzwald seda ka kasutanud on, nagu toonitavad *Kalevipoja* teksti kriitilise väljaande kommentaatorid. Veera Pino rõhutab teose lisaartiklis "Rahvalaulud Kalevipojas", et III, VII ja

XIX loos on kasutatud ülemaaliselt levinud rahvalaulu "Ema haul" (Kreutzwald 1961: 415–416). Sama märke oma kommentaarides üksikute lugude juurde August Annist. Tsiteerime:

"Laul kajastab ürgvana kujutlust, et surnu "hing" pole kehast lahkunud kuhugi "surma riiki" ja ei pääsegi välja oma keha juurest, nii et ta teatud määral edasi elab ka veel surnu kehas (nn preanimism)." (Kreutzwald 1961: 450.) Kommenteerides ülaltsiteeritud III loos katkendit põhimõtteliselt õigesti (seletades seda preanimismiga), teeb A. Annist aga sisulise vea preanimismi enda lahtiseletamisel: preanimismi järgi ei ole olemas surnu hinge, vaid surnu ise elab hauas edasi. Ka VII loo kommenteerimisel toonitab A. Annist, et surnu ei saa naasta sellepärast, et tema luud on murtud. Sisuliselt tähendab see preanimismi. A. Annist rõhutab sealjuures, et vastava lõigu aluseks on olnud rahvalaul "Ema haul" (Kreutzwald 1961: 458).

Niisiis on Eduard Tennmann teinud õigesti, et preanimismijoonte otsingul on püüdnud kasutada rahvalaulet, ent vääralt selles mõttes, et *Kalevipoeg* ise ei ole rahvaluule, vaid F. R. Kreutzwaldi looming. Tõenduse preanimismile Eesti muinasusundis ta muidugi leidis, ja on üpris kindel, et neid võib leida rohkemgi. Eriti ilmekalt osutavad sellele eesti folkloristi Eha Viluoja viimase aastakümne uuringud. Ta näitab veenvalt (Viluoja 1989: 228), et eesti rahvapärimestes jagunevad kujutlused kodukäijast kui surnu enda või tema lähedaste poolt normide rikkumise tõttu naasvast surnust kolme liiki: (1) elav laip (Tennmanni järgi "elav surnu"), (2) surnu hing või vaim, (3) deemonlik surnu (paha vaim, kurat või vanapagan surnu kujul).

Teateid "elavast surnust" leidub eelkõige muistendideis kui konserveerunud pärimustes, palju vähem uskumusteadetes või memoraatides. Seega viitab "elava sur-

nu" pärimus usundi vanemale kihistusele. Surnu ilmu-
tab mitmekesist aktiivsust: liigutab lautsil, räägib, rün-
dab valvajat, kolistab kirstus, surnu määrdunud käed
või jalad reedavad tegutsemist jne. Kristlikule pärimu-
sekihistusele osutab uskumus hundist (Püha Jüri kutsi-
kast) kui elava laiba hävitajast.

Seega tõendab rahvaluulekogude uurimine, et "elava
surnu" uskumus on pikka aega elavana säilinud; hilje-
malt eelmise sajandi lõpus oli ta kohati aktuaalne. Eda-
sises vaatluses näeme, et preanimistlikest uskumustest
annab tunnistust vähemalt kaudsel kombel ka Eesti ar-
heoloogiline leiumaterjal.

On vägagi tõenäoline, et uskumus "elavast surnust"
on pärit animatismiajast, mil puudus veel ettekujutus
individuaalsest hingest. Igal juhul ei ole keegi seda väi-
det (samuti nagu väidet animatismi eelnemisest animis-
mile) ümber lükata suutnud. Küll on selline arenguloo-
gika kooskõlas inimõtleamise arenemise psühholoogilis-
te seaduspärasustega.

(Järgneb)

UKU MASINGU USUST

Toomas Paul

Uku Masing on öelnud: "Oleks päris mõttetu teha tegemist asjadega ainult selleks, et teada neid ja kõnel-
da teistele, kes ka peavad teadma. Iga asi, millega tege-
leb inimene, on esijoones just selleks, et inimene midagi
säält saaks enesele ja oma elule. See, kes õpib ainult sel-
leks, et teada, või selleks, et olla haritud, on võrreldav
säärase inimesega, kes on õppinud pähe kõikide saksa riigikeste
hertsogite, krahvide ja kuningate nimed, nende
sündimise ja surma aastad ja aja, mil nad valitsesid; või
sellisega kes teab pääst kõikide maailma raudteejaamade
nimed." (Masing 1938b: 117.) Sellist hoiakut on "nor-
maalsed" kaasinimesed pannud talle väga pahaks. Noo-
rusliku ägedusega ta kaitses ennast: "Olgu mina milline
näru tahes, mul on niipalju uhkust, et ma ei taha ol-
la siga. Optimistid nimetaksid sellist uhkust egoismiks.
Ja — sõnad on valmis kõigiks asjuks — ja seda sõna
nad tarvitavad igalpool, nad tahavad panna selle tiitli
alla eriti vaimlise egoismi, juurida selle põhjani välja, ja
loomaliku egoismi jätavad ilusti alles — sest ilma selleta

Käesolevas käsitluses ma ei korda seda, millest olen kirju-
tanud artiklites "Juhatus Uku Masingu juurde" (Paul 1989a),
"Uku Masing kui teoloog ja religioonifilosoof" (Paul 1989b)
ja "Võimatu võimalikkusest" (Paul 1989c).

ei saavat!"¹ Tegelikult kipuvad just ekstraverdid olema egotsentrikud.

"On vaja enne saada korda iseendaga, kui minnakse parandama maailma. Muidu juhtub, et minnakse mitte parandamise, vaid selle au pärast, mida säält võimalik saada, või parandatakse nii, et pööratakse paar asjakest teisiti ja valmis ongi. Paari asjakese tagurpidi pööramisega kannatavad ikka ainult need, kes ei oleks pidanudki kannatama [---] Maailma parandades peab aina mõtlema sellele, kuidas on parem teistele, mis nemad saavad sellest häd, mitte aga, mida saan mina." (Masing 1939: 71) Arutledes paarkümmend aastat hiljem nelja dimensioonitust/ääretust (*appamannāya*), mis on *mahāyāna*-budismis olulisemad kui *hīnayānas* ja võimaldavad "mina" kaotamise, ütleb Masing:

"Neis neljas on oluliseks just piiri puudumine ja võimatus kunagi öelda, et inimene on saavutanud taoteldud äärmuse ja jõudnud sihile. Aga olukord, et inimene, leppides oma võimetusega olla täiuslik, ometi püüab olla haardekam mistahes mõttes ja suunas, just see annab talle vabaduse piiridest ja valla pääsemise iseendast. Inimene on nagu Lobatševski maailm, mille äärt ta kunagi ei saavuta, ehkki päralejõudmine on mõeldav. Tähtis on esmalt, et inimene ei huvitaks end, vaid ta armastaks end. Harilik see pole. Tähtis ka, et armastus (*mettā*) ja kaastunne (*karunā*) ei ole identsed [---] Inimene ei tohi tunda kaasa enne armastust, sest ilma ta irvitaks. Veelgi vastuvõetamatum korralikule sektandile ja sobimatum tavalise kujutelmaga budismist on *muditā*. Arvatakse ju nõnda, et see, kellele on soovitatud põlata kohti, kus on muusikat, laulu ja tantsimist, ialgi ei saa olla muud kui syng. Kuid *muditā* rõõmu on kujuteldud ise maailmana kannatuse kõrval ja eeldatud, et puhuti rõõmu-

¹Uku Masingu 23. II — 3. III 1930. a kirjutatud ettekande käsikirjast "Pessimismi põhjendusest" (Masing 1930: 3).

maailmast midagi välguna lõikub kannatuse pimedusse. *Muditā* on ühtaegu rõõm sellest, et säärane ime võib juhtuda (seejuures on muidugi ime imem, kui ta juhtub teistele) ning püüd näidata inimestele rõõmu ja õpetada. Kannatusemaailma ei tunnista Buda reaalseks ega nimeta rõõmuks uimastusvõtteid kannatuse unustamiseks. Sest tõeline rõõm siin maailmas on *nirvāna* reaalse rõõmu peegeldus selle maailma pilkasesse uppunud mere pinnal. *Muditā* tundja rõõmutseb kõikide tühisestki rõõmust (inimene harilikult ei salli rõõmu teistes, on kade ja kiivas) ning on võimeline rõõmu andma kõigile, kes seda tahavad. Ei tule unustada, et ka Uues Testamendis on väga palju juttu rõõmust, sest inimene, kes võib öelda, et temale "on maailm äravõidetud", kellel on *upekkhā*, ei saa kuidagi olla enam norutavalt kurb tunnetades kõige vigasust. *Upekkhā* olekus puudub inimeses vastupidinegi, ta on neutraalne, tüüneltselt vaikne ja kontsentreerunud (mõte on "üks", *cittasamatā*). Ta ei tegutse "pühas vihas" üliagaralt millegi vastu ega poolt. Kuid ta pole ka maiselt tuim ja hoolimatu kõige vastu nagu on nõmeduse (*avijjā*) orjad selles maailmas. *Anicca-dukkhā-anattā* piirkonnas pole midagi kiita ega laita enam inimesel, kes on sellest väljas. Tal pole midagi inimeste vastu (*patigha*) ega vaja ta nende viisakat tunnustust (*anunaya*). Ta on nagu saar rābas. Ta ei võitle soo vastu ega püüa õngitseda laukaist uusi saari. Kuid ta olemasolu tagab, et kõikjal rabast võib kerkida uusi saari.²

Kui Uku Masing oli kirjutanud oma keeleõppimisest (Masing 1981) ja luuletamisest³, palusin talt 1984. a kevadel korra, et ta kirjutaks midagi niisugust ka uskumi-

²Tsiteeritud Uku Masingu 1962./63. a Usuteaduse Kõrgemas Katsekomisjonis peetud *Budismi* loengute autoriseeritud konspektist (Masing 1962/63: 156–158).

³Vt Uku Masingu kiri 14. I 1982 (Masing 1983). Ka Uku Masingu 18. juunil 1980. a Bernard Kangrole saadetud kirjas on natuke ta usu arengut puudutavat (Bernard Kangro raamatuis *Arbujad* (Kangro

sest. Ta naeratas vaid ja ütles, et see oleks enda riidest lahtikoorimine segaseltskonnas. Igaüks, kes on lugenud ta "Kompromissidest", mõistab.

"Lavalt või kantslist võid sa öelda Teist Maailma ja Jumalat ja ennast. Keegi ei pane sind tähele peale sinutaoliste. Kõikjal mujal see maailm kargab su kallale kui koer siilile. Ei ta jäta enne, kui ta kisub sinu lõhki [---] Seda koer hüüab näitamiseks, et oled söödav, ei ole milleski parem muist loomist." (Masing 1990a: 964.)

Nii nagu Uku Masingu aktiivse sõnavara ulatus ärritab mõnda praegust piiratud võimetega tõlkijat või värsiseppa,⁴ niisamuti häiris tema usu avarus kirikuvürste. Olgu vaid üks näide. Kui pärast Uku Masingu surma

1981: 227–228) ja *Arbujate kaasaeg* (Kangro 1983: 232) on seda kirja tsiteeritud ja refereeritud; kirja ära kiri Toomas Pauli valduses): "Peale orientalistika lugesin ysnä hoolsalt igasuguseid keskaegseid ja võõraid mystikuid, keskaegset kirjandustki [---], sest kõigist muist võimalikest "usundeist" ainult taoism tundus mulle omane ja kuidagi ka šamanism. Budism mu sympaatiasid hoolimata on vist teistsuguste inimeste tarbeks, kuigi budismil on ypris palju nägusid."

⁴Et *Eesti kirjanduse biograafiline leksikon* (1975) ei sisalda Uku Masingu nime, on mõistetav — ta ei olnud nomenklatuurne Nõukogude Eesti kirjanik. Raskem on mõista, miks ka uutes oludes ei ole akadeemiline ajakiri *Keel ja Kirjandus* avaldanud Uku Masingu kohta midagi muud kui kaks arvustust. Priidu Beier ("Rapanui kuld proletariaadi diktatuurile"), kes on konspekteinud välja kümmele leheküljele näiteid Masingu vigastest vormidest ja valesti kasutatud sõnadest, mis annavad kinnitust "isiku nihestunud eesti keele tajust ja oskusest. Pikema proosateksti puhul pole seda enam võimalik varjata", ei häbene toetuda oma teadmatusele: "Uku Masingul ei tea ma kahjuks ühtki õigekeelsuse- või grammatikaalast artiklit leitud olevat, rääkimata ju ba monograafiatest" (Beier 1990: 310). Filoloogiakandidaat Kristiina Ross ("Joonast ja valaskalast") kirjutab: "Eriti dissonantselt mõjuvad nüüsgused tuletised tänapäeva keeletaju seisukohalt piibliteksti üldise arhailisuse taustal, ehkki teoreetiliselt on mall ise arhailisem kui laenuline liittarindi mall" ja loetleb siis 9 Masingu loodud uut verbi, mis ometi kõik on ka Wiedemanni sõnaraamatus ja millest näiteks "vahvastama" on tavaline kirikulaulude keeles. Ja veel: "tõlkimine sellisesse väljamõeldud või paigast nihutatud keelde pole ju lugeja ega autori(te) suhtes aus" (Ross 1988: 672).

ta sünniaastapäeval 11. augustil 1985. a Peetri kirikus peetud mälestusteenistusel loeti ette katkendeid ta esseedest "Kaks lugu usust"⁵, kaebas Tartu praost H. T. peapiiskopile ja peapiiskop E. H. tegi aseõp. K. M.-le kõva noomituse. Tüli tõsteti Jeesuse Jumalaks kuulutamisest, mille kohta Uku Masing ometi väga selgelt on öelnud:

"Teisi sõnu see tähendab: Jeesuse jumalikkus sõltub kiriku aklamatsioonist. Kui kirik seda ei teeks, siis Jeesus Jumal ei oleks! Mina ütlen teile aga seda, et Jeesuse jumalikkus ei sõltu koguni ühegi inimese tunnetusest ega tunnustusest. Jeesus on Jumal ka siis, kui ükski inimene seda enam ei ütleks. Sest teie teate väga hästi, et kirik tuleb toime kirikuna ka tunnustamata Jeesust Jumalaks. Kristlik kirik võib püsida täpselt samuti nagu islami kirik, mis ei ole muud kui üks degradeerunud kristluse sekt. Sest võib ju uskuda, et Allah=Gott on ainus Jumal ja Jeesus tema ainus tõeline prohvet. Muhammad oli sunnitud olema suuremeelne: ta tunnistas palju prohveteid enne iseennast. Aga liberaalne teoloogia läinud saajandi lõpul ja praeguse algul leppis väga hästi sellega, et kristluse "absoluutsus" seisneb töigas: Jeesus on ainus tõeline Jumala prohvet ja üks väga suur mees. Ja muidugi, kui keegi tahab uue sekti rajada, siis ta võib iseenda panna ritta viimasena juurde ning väita, et ta on endiste prohvetite seletaja ning ots." (1962/63: 36.)

Et Uku Masing ei tahtnud oma usku eksponeerida, et selliseid loenguid nagu too 1962. a peetu,⁶ mis lõppes sõnadega *Peccavi et passus sum, plura adhuc passurus*, ei saa inimene aina korrata, on selge. Kuid nagu juba

⁵ Üks neist lugudest on ära trükitud ajakirjas *Marm* toimetuse pandud pealkirjaga "Lapsed, täiskasvanud ja terve mõistus" (Masing 1990b).

⁶ Vt *Akadeemia*, nr 5, 1992, lk 1155–1171. *Toim.*

alguses öeldud: see, mida ta tegi ja kirjutas, oligi tema elu ja usk. Küllap sellepärast tema kirjutiste lugemine mõjubki nii vahenditult. Need ei ole ükskõikse vaatleja arutlused, vaid väga intensiivne taotlemine *cognosco sicut et cognitus sum*.

Kuid tal oli muidki põhjusi loobuda oma usust mingi kokkuvõtte või ülevaate tegemisest.

Kui ta koges, et poolteadlikult asju silmitsedes näeb ta neid täpsemalt, kui oli arvanud ja võimalikuks pidanud, siis sellega on kooskõlas ka ta arvamus, et kõikjal on olulised detailid, et üldised abstraktsioonid (nagu strukturalistlikus antropoloogias, kirjandusteaduses jne) on nii elutud ja apriorsed, et neist tuleks rabelda vabaks end, et näha asju tõeliselt nende detailide välkvalguses.⁷

Teatavasti laps näeb üksikasju väga teravalt ja teab nende iseärasusist palju rohkem kui vana inimene. Tavalist vana inimest (kui ta pole mõnest küljest infantiilne) ei huvita akende arv majal, kiirus sõidul ja teised nüüsgused asjad iseenesest, vaid ainult ühenduses millegi muuga. Ainult unes või sattudes võhivõõrasse ümbrusse ta saab tagasi selle teravuse, millega laps eraldab üksikasju, näeb ja kuuleb. Ta on tahtmatult "süntheetilisem": ta ei analüüsi enam nõnda, ta ei vaja enam igale asjale seletusi põhjuste leidmise näol, teda pigemini rõõmustab, kui ta saab mitut iseseisvaks peetud kausaalset rida näidata samana.

Ernest Rutherfordi väitel tehakse avastusi loodusteadusis tavaliselt alles siis, kui inimesed on saanud selleks vaimselt valmis (*ready*). Masingu meelest on võimatu maailmakäiku üldse kujutellagi teisiti: iga üksiknähe peab mahtuma üldsusse ning üldsus peab avalduma ük-

⁷Vrd Kristi Salve, "Uku Masing folkloristina": "Strukturalism polnud talle ka parimates avaldustes meelepärane. Selle tulemusi pidas ta ühelt poolt triviaalseiks, teiselt poolt aga lausa orjastavaiks." (1987: 25.) Vaata ka Uku Masingu *De hermeneutica* (1973).

sikus. Kui aga *divina necessitate* tõuseb midagi seniolematut, siis see on *veritas nova* ainult relatiivselt. Inimene ei saa, inimkond samuti mitte, avastada midagi muud kui seda, mis asjade ja nähete seoses nagunii on olemas, seepärast ei juhtu maailmas midagi enneolematult uut mõistuse evolveerumisel. Ükski vaateviis, ka analüüsiv kausaalistamine, pole vale, kuid kõik, mis tegeleb millegi vähemaga kui tervik, võib anda ainult moondkuju tõelusest. Iga indiviid kogeb seda vähemalt teiste juures, kui mitte iseenda muutumisel, tavaliselt on ju enda nägemist takistamas liigne emotsionaalsus. Inimkonna suhtes on seda taibata veelgi raskem, sest vähestel on küllaldaselt teadmisi. Intuitsioonid on tõeliselt oletatud üksiknähete seni veel tundmatud seostamisvõimalused.

Iga filosoofiasüsteem on "tervemõistuslik", seega just see, mis võimastab pääsemise. Teisisõnu: ükski süsteem ei saa teha inimest õndsaks ega usk ühegi süsteemi sisse. Seepärast on igasugune dogmaatika mõtetu, kui ta on süsteem (*dharmade* võrk) ja väidab end ütlevat kogu asja ära. Lunastus ei tähenda ju muud kui pääsemist terve mõistuse (*common sense*) seatud ehk tunnetatud saatuskorrast ehk süsteemist (terve mõistuse seisukohalt on need mõisted identsed, ehkki ta just seda olma püüab eitada). Lunastus ja tervemõistuslik süsteem (*upādānakkhandhade* varal püsiv *paticcasa-muppāda*) on vastandid. (Vt Uku Masingu "Dharma as Norm" (1970).)

Uku Masing oli kristlane. Kuid kristlust on mitut liiki. Tema usk kuulus (Paul Tillichi klassifikatsiooni järgi) teonoomsesse liiki, nii nagu Euroopa kristluses varane keskaeg ja Lutheri reformatsiooni siht, mitte heteronoomsesse nagu Euroopa hiline keskaeg või protestantismi ortodoksia. Ainult heteronoomses faasis saab küsida; mis on teatava (või üldse) religiooni olu, essents, millisel kujul on ta genuinne, millisel kahtlane ja tauni-

tav. Jeesus ei jätnud jüngreile valmis katedraali, seepärast võis tekkida Pauluse, Jaakobuse ja Tooma kristlus⁷. Kui ühes kuulutuses on keskseks l u n a s t u s, võib tekkida väga erinevaid käsitusi erinevate kultuuritaustade ja keelkondade põhjal.

Loengus "Usundiloo kasutamisest" (Eduard Tennmanni 100. sünniaastapäeva tähistamisel Usuteaduste Instituudis 18. IX 1978) ütles Uku Masing:

"Kristluses on nii mitu tublisti erinevat kirikut. Põhjused nende kujunemiseks ei ole ainuüksi ajaloolised, keelkonnadki on kuidagi lõhenemisi tinginud. Iga keelkond on meelkond, seega igal oma valik tööku, oma maailm ja oma viis neid tööku kududa võrguks, mille sõlmed on suhtekeskused ja aknad vastuvõtuku väljast. Väline on edastatav üksnes kunagi kujunenud teid pidi. Eestlase kristlus ei ole taanlase oma ega vastupidi. Seepärast meid paratamatult huvitab meie esivanemate ja soomeugrilaste mütoloogia ja mentaliteet. Aga sellel alal on tehtud üsna vähe. [...] Kui meie kord oma pärisvara tunneme paremini, siis viimaks näeme üsna selgesti sedagi, mis meie kristlus on ja kuidas ta on nende kristluste kõrval." (1978: 7.)

Probleem eestipärasest ristiusust läbib kogu ta elu — 13.–16. VII 1938. a toimunud usuõpetajate suvepäevade kohta kirjutatakse: "Prof. U. Masing oma ettekandes "Kristlus ja rahvuslus" lähtus tõigast, et kristluse leviku alaks on rahvas teatud looduslike ja keeleliste eeldustega. Tahestahtmatult võime seepärast rääkida vaid rahvuslikest kristluse vormest. Pealesurutud võõraste eeskujude mõjul rahvas kaotab omakohase elu võimaluse ja

⁷Viimase kohta vt Uku Masing, "Der gläubige Thomas" (1962) või "Usklik Toomas" (1984) ja Uku Masingu kohti ning süüria tekstide tõlkeid ja kommentaare kogumikus *Studia Ecclesiastica Orientalis* (1986).

läheb vastu hävinemisele." (Usuõpetajate... 1938: 88)⁸

Arvatavasti tasub osundada, mida Uku Masing arvab sünkretistlikest uusususunditest. Oma monograafias *Usundilugu* ta ütleb ühemõtteliselt: "Ma ei usu teosofiat ega igasuguseid muid konglomeraate ja segusid idamaiste ja läänemaiste õpetuste vahel." (1950-ndad: 194 (§ 4, p 4).) Oma loengutes *Budismist* ta põhjendas seda nii: "Teosoofide mõistuse operatsioonid on mu meelest sama kvaliteeti müüdid nagu ortodokssete dogmaatiku- te ja "loodus"teadlaste mängimised mõistete ja sõnade- ga. Kõik inimeste rajatud süsteemid on mütoloogilised, nimetagu nad ennast dogmaatikaks, filosoofiaks, loodus- teaduseks või otsigu uusi sõnu." (Masing 1962/63: 37.) Uku Masing oli kaugel sellest, et pidada kõiki religioone võrdseteks või samaväärseteks. Kirjas sõbrale Bernard Kangrole ta ütleb: "Kuid — kui kysida, mida ma ei sal- li — siis masdaismi, veedasid, upanišaade, hinduismi, sanskriti ja hetiidi keelt ning yldaaria mõtteviisi elutse- mist vastandamiste varal." (Uku Masingu kiri Bernard Kangrole 18. VI 1980.)

Niipea kui primitiivne inimene hakkas lahutama as- ju tervikust ja ta keel muutus analüüsivaks, hakkas ta iga endale silmahakkava nähte või asja puhul küsima "miks?". Tema analüüsi tulemused pidid õigustama en- da olemasolu ja eraldamisaluseid teiste varal, midagi ei tohtinud jääda iseseisvaks, sest see tähendanuks, et seda pole veel analüüsitud. Seesugune põhjuste otsimine on omane ju lastelegi ja õnnetud on vanemad, kes arvavad, et selles avaldub lapse teadmishimu või "teaduslik hu- vi", sest õieti avaldub selles hirm ja süsteemi sund. Iga üksikasi, mille on suutnud eraldada laps või primitiivne

⁸Sellele teemale on Uku Masing pühendanud mitu artiklit, vt eri- ti "Teema variatsioonidega mitte ainult mollis, vaid ka tuuris" (1931), "Eestlaste usulisi eeldusi ja nende tähendus teoloogiale" (1934) ja "Ees- tipärasest ristiusust" (1938a).

inimene, on teataval määral kole, analüüsimise sihiks on haakida ta juba tuttavate külge.

Kausaalse seostamise tungist tulenevad Masingu arvates müüdid, sest algselt seletavad kõik müüdid iga-suguste nähete ja asjade olemasolu võrdlemisi väikeste üksikasjadeni. Ei seletata ainult, miks on olemas sääsed, vaid ka, miks nad janunevad verd, miks nende välimuse üksikasjad on nii, nagu nad on, ja mitte teisiti. "Teadusliku" müüdi näiteks võiks olla Darwini kuulus seletus, kuidas inglastele võimaldavad toitumise tervislikult tulusa loomalihaga nende vanapiigid, sest veistele on parimaks söödaks ristik, ristiku soodsa arengu võimaldavad tolmutajad metsmesilased, kuid põldhiired on nende vaenlasiks, aga hiirte vaenlasiks on kassid ja lapsitud naised kasvatavad kasse!

Igapäevases maagiliselt-teaduslikult fundeeritud elus tuleneb kausalistamistungist *post* (või *iuxta* ja muud võimalused) *hoc ergo propter hoc* maailmakasutamise printsiibina. Analüüsivad inimesed on püüdnud vastavalt oma eristamisvõimeile *igale* nähteile leida põhjuse, kuid põhjuste ahelik on väga harva väga pikk igal üksikjuhul. Aheliku pikkus on aga "kultuursuse" mõõt, mida pikem ta on, seda sarnasem on inimene keskmiselt haritud eurooplasele. Küll mitte kõik põhjuse—tagajärje ahelikud, kuid ometi enamik neist on jäänud püsima inimkonnas aastatuhandete kestel, osalt tingituna inimkonna ühisest struktuurist, osalt teooriate eneste väest inimese mõtlemise üle (filosoofiliselt öeldes, nende evidentsusest!), mis on kohutavam, ulatuslikum ja vääratum, kui tavaliselt kujutellakse.

Kuid — "ainus tõesti tähtis/oluline inimeses/inimesele on see, et ta võib maailma/inimkonda näha, kirjeldada väga mitmel kombel. On inimesi, kelle maailm koosneb ainuüksi muist inimesist või "vestluste läbiviimisest", dotseerimisest, käsutamisest jne. Teisele

võivad ainuolulised olla puud/taimed. Ja inimene näib olevat ainus olend, kellel on võime vahetada neid vaatlemisviise ja seega ühtlasi — maailmakirjeldusi. Igale asjale/nähtele on ehk sadakond kirjeldust (iga keel kuidagi erineb teisest) ja inimese tõeliseks vabaduseks (või kohustuseks?) on vahetada neid. Ta ei tohi sisendada endale ainult ühtainsat ega taanduda sellesse. Piltlikult öeldes: ta kasutada on erinevalt suurendavad ja erinevaid kvaliteete ilmutavad mikroskoobid ja teleskoobid. Ta ei ole kohustatud ega tohi kasutada ühtainsat neist ega tohi seda ühtainsat kuulutada absoluutseks, õigeks, mõttekaks jne. Ei tohi ka neid hooletult pilduda laiali, nõuda "absoluutselt õiget", sest just sellist ei ole olemas."⁹

Paraku, igal inimesel on väga varases lapsepõlves omandatud (või kaasasündinud) kategooriad, mille raames ta endale kujundab maailmavaadet, arvamuse mina ja mittemina suhtest. Need mittemina mõistmise kategooriad ei ole inimesest tavaliste vahenditega üldse välja juuritavad. Neid ei muuda kasvatus ega mis tahes pöördumise taolised sündmused. Inimene ei taha neid muuta. Samasugused kategooriad on ühiskondlikel formsatsioonel ja klassidel. Need ei ole üksnes klassi eelarvamused teiste klasside suhtes, vaid need on *comme il faut* reeglid härrale kohase maailmavaategi suhtes. Ja viimaks: kõigil rahvail on oma spetsiifilised kategooriad (tingitud kliimast, maastikust, tavalise töö loomust jne) ja siis, kui mitu rahvast kujundavad ühe kultuurkonna, on neil kokku veel teatavale kultuurile omased eelarvamused kategooriad. Nende muutmine või kummutamine muudab või kummutab paratamatult kogu selle kultuuri. Elusas kultuuris need kategooriad ainult fluktuierivad: nii nagu ulpival esemel vahel siiski juhtub

⁹Tsiteeritud Uku Masingu kirjast, mida on osundanud Joosep-Raivo Raave (1989).

tõusma peale külg, mida kaua pole näha, või jälle üks külg võngub edasi-tagasi mitmes suunas. Võib öelda, et kõik sellised "eelarvamuslikud lähenemised" mitteminimale moondivad meie jaoks tema tõelist palet, et oleks vaja eelarvamustetut, puhast lähenemist. Aga see on hoiak, mis ainult kujuteldav, mingi kimp jääb inimesele kui inimesele ikka. Tasub mõtiskleda selle üle, milline kimp neid lähenemiskatgoriaid moonutab kõige vähem mitteminimale ja lubab meile temast kõige adekvaatsema pildi. Enamik inimesi aga harrastab seeasemel lihtsat meetodit: kirjeldab mõistmatult teiste katgoriaid, ironiseerib nende üle (demonstreerides nõnda oma mõistunappust) ja kukub siis ülistama oma "vaatekohta" kui ainuteaduslikku, ainueesrindlikku jne. Analoogselt pole ju inimeste enamikul üldse pisimatki huvi kaasnimeste hinge vastu. Teist inimest saab mõista kujutelles end toimimas samuti kui teine. Võõrast katgoriakimpu saab mõista ainult siis, kui end panna mõtlema selle alusel, seda kasutades ja oma kimpu kõrvale pannes. Seda tegemast takistab paraku inimese respekt selle vastu, mida ta hüüab oma "minaks" ja oma patenditud tõekspidamisteks. Ometigi — kui keegi suudab nõnda elada võõrastegi kimpudega nagu Masing, jääb ränk probleem:

"Kas need kaalutelud, mille tõukel ma mõne inimese panen varsti kõrvale, mõne katgoriakimbu tunnen naeruväärseks, on absoluutsed või relatiivsed? Kas ma toimin nõnda seepärast, et need on minust ja minu kimbust väga kaugel, või saab minul ja mõnel teisel inimesel olla õigus täävitada: see inimene, see kimp on kõlbmatu adekvaatse kujutelma saavutamiseks kaasinimesest üldse ja mitteminimale? Häda on siin selles, et üteldes: see kimp ei võimalda adekvaatset kujutelma, meie juba deklareerime, et meil või kellelgi teisel on see kujutelm. Meie või keegi teine teab (meie arvates), kust me oleme võtnud selle adekvaatse kimbu, mis on mit-

temina. See ränk probleem ei ole rahuldavalt vastata. Teda saab lahendada (umbes nii nagu integraale sageli peab lahendama, postuleerides rea) ja vastates ligikaudse suurusega. See on: inimene, kel ei ole kiusatust tõestada, et tema *non plus ultra*, et tema kimp on ainus õige võti saladustekoopa avamiseks, on suutlikum hindama. Suuteline seepärast, et ta on valmis tunnistama kedagi endast suuremaks, kellegi kimbu adekvaatsemaks. Mina olen valmis tunnistama keda tahes endast suuremaks, teie mitte, ja seepärast on see, mida mina ütlen nende kimpude kohta, arvestatavam sellest, mida teie võiksite öelda. See pole öeldud ülbelt, sest teie võiksite sama, kui te tahaksite ja viitsiksite.”¹⁰

Niisiis on kristlaselgi põhjusi küll ja küll tunda huvi ja respekti muude inimeste maailmanägemise/kogemise vastu. Üks neist põhjusist on ajaline distant. Aastani 200 pKr tõepoolest piisas inimesele kuulutusest Kristusest, sest siis oli ta kui “uus süntees” veel võrdlemisi elav, kuid aegapidi on kristlus “absoluutse usundi seisukohalt langenud lokaalse usundi seisundile, ta pole enam usund *par excellence*. Pikkamisi ta on kaotanud oma maailmahaaravuse ja muutunud samasuguseks tõuusundiks nagu islam või budism.” (Masing 1938b: 116.)

Ei tule karta, et paganluse tundmine hävitaks meis kristluse, sest see tähendaks karta, et kristlus on nõrgem kui muud usundid ning kaob nendesse. Jeesusele ei saanud olla võõras ükski mõttevälgatus paganlikes usundites, mis kuidagiviisi liigutab inimest, muidu oleks ju täiesti mõttetu igasugune misjonitöögi.

Jeesuses oli liidetud väga palju erinevaid ja sageli vastuolulisi jooni, mis esinevad paljudes usundites eraldi. Võtame kõige silmahakkavama. Jeesus käskis armastada vaenlasi, kuid ise oli väga vimma täis silma-

¹⁰Tsiteeritud Uku Masingu 26. X 1960. a Usuteaduse Kõrgemas Katsekomisjonis peetud loengu *Lunastusest* üleskirjutusest (1960: 2jj).

kirjatsejate variseride vastu. Sellest vastuolust ei tohi otsida väljapääsu igasuguste keerdkäikudega, seletades armastust nii ja teisiti, sest on täiesti selge, mida Jeesus mõtles. Kuid sama vähe tohib öelda, et Jeesus ise ei suutnud käia oma õpetuse järgi. Kuidas need meie meelest vastuolulised omadused Jeesuses olid liidetud, seda võime tunda muidugi vahel, kuid ainult vahel, neil silmapilkudel, kui tunneme tõepoolest, et oleme inimesed. Jeesuses nad olid alati liidetud ja polnud kunagi midagi muud. Sest Jeesuse elus ja elutundes on antud terve inimkonna, oleva, olnud ja tuleva kvintessents. See tähendab sama, mida mõeldakse väites, et ta on täiuslik Jumal ja täiuslik inimene korraga.

Uku Masing on suure osa oma tööst pühendanud muistsete inimeste maailmanägemise ja usu rekonstrueerimiseks ehk ürgilmutuse taastamiseks. Igaüks, kes on saanud ilmutuse, taipab ainult niipalju sellest, kui tal on kasutada vahendeid, vastavalt oma hinge kvantiteedile ja kvaliteedile. Kuid ilmutus ise on pidev ja alati seesama. Nagu esimesed kokkupuuteviisid välismaailmaga muutuvad normatiivseiks kogemusiks lastele, nii kujunes ka esimene ilmutus normatiivseks kõigile usundeile ja meil on võimalik leida ta üles nagu lapsegi normatiivsed elamused on leitavad. Ümbritsevate olukordade tõttu on ürgilmutusest kujunenud muidugi kaunis erinevaid nähteid, samuti nagu samast elamusest võivad kaks last teha hoopis isesugused järeldused.

Masingu meelest suhtus primitiivne inimene maailma unitaarselt, ta eraldas enda mitteendast, olemata seejuures dualist, umbes nõnda nagu meie ainult hetkeks taipame midagi, mis pole igapäevane. Sääraseid inimesi, nende omast usundit ega maagiat ei leidu praegu enam maailmas. On ainult neid, kes on jäänud seisma detailistavasse analüüsismisse, ja teisi, kes on suundumas tagasi süntetismi, kes taotleavad " uut sünteesi", ükskõik

kui kaugele nad on saanud. Tema arutlustest tuleneb, et ürgseim usund oli monoteistlik (kuigi mitte termini tänapäevases tähenduses), ning lagunes analüütilisel perioodil polüdaimonismiks või polüteismiks (olenedes teatava rahvuse suuruselt, vallutamiskiivsuselt ja sellest sõltuvalt, sotsiaalsest struktuurist). Praegu suundub kõik uuesti monoteismi, mida küll faktiliselt veel pole olemas ka monoteistlikemais usundeis, sest ikka säilib veel dualistlikke-polüdaimonistlikke jäänukeid, rudimente analüüsimisest, nagu keelteski. Sobival hetkel, heterogeensete sihtide (nagu võimu ja lõbu) saavutamiseks nende varal, suretatakse mõneks ajaks monoteism ja muudetakse ainus jumalus olendiks, kes on faktiliselt üks paljude hulgast. Säärasest (ebateadlikult või teadlikult) salakavalast elamisviisist ei vabaneta veel niipea, sest inimkonna traditsionaalsed "elumõtted" pärinevad analüütilisest faasist. Tõeliselt on need "elumõtted" meie nimetute jumaluste töötused oma austajaile ja neil pole midagi ühist Jumalaga. Et nad aga on ajast ning arust, seepärast pole mitte ainult usundid, mis soodustavad neid, vaid ka kõik teaduslik-maagilised süsteemid määratud kadumisele.

Masing ütleb:

"Et inimkond praegu paremikus ei ole rahul iseendaga, on teada, ja mu arvates ei ole siit muud teed edasi kui mõtlemise muutmise. Kui ollakse tüdinenud iseendast, siis ollakse tavaliselt tulpinud ikka oma mõtlemislaadist ja selle tulemusist, oma igapäevasest olemisest." (1940: 58.)

Rahulolematus iseendaga on eeltingimuseks, et inimene üldse hakkaks taotlema pääsemist või igatsema lunastust. Kuid see ei tähenda veel, et inimene oleks juba pääsenud kollektiivkujutluste käest. Nii on tänapäevalgi inimeste elu (ja usundi) sihiks ikkagi veel saavutada "maksimaalset õnne" ja, kuigi keegi ei oska öelda, mida

see termin tähendab, ta on tont, kes valitseb tegelikult. Meie tahame oma ühiskonnas reaalistada õigust, ausust, tõde ja muid taolisi asju, kuid ei pane tähele, et liigume sellega *circulus vitiosus*'es. Kõik säärased terminid on sekundaarsed abstraktsioonid ning tähendavad ainult, et ka moodsa inimese elu peab vastama iidseile "kollektiivkujutlusile".¹¹

Lapsed õpivad selgeks suurema või vähema koguse sõnu, mõtteid, tundeid, tahteid, tegusid, ja kõik nende avaldused tunnistatakse õigeaks, tõeliseks, ausaks jne ainult siis, kui nad vastavad ühiskonna "igavesti" kehivaile eeldusile. See on too *karma*, askeldav ja patune maailm, millest meid peab lunastama.

Et jutt ei oleks liiga üldine, lõpetan ühe Uku Masingu 1959. a tekstile 3 Mo 6,5 + 5 Mo 19,18 peetud loengu mõtete refereerimisega. Kes-mis on Jumal? Õieti on iga lause, mille sees on , ekslik Jumala kohta. On ainult universum ja kõik, mis tema moodustab. Jumal ei ole ka universum tervikuna nõnda, et võiksime mõtelda/end viibivat jumaluses, mingis mõttes tema osadena. See, kes on väljaspool universumit, seda nimetame Jumalaks. Tema ja universumi suhet ei suuda meie mõtelda teisiti kui, et Tema on universumi looja. On lihtsalt mõistlikum ütelda Looja, sest see sõna on üsna ähmane. Iga teine sõna (põhjustaja, valmistaja, algataja) toob endaga kaasa palju kõrvalist, pisiinimlikku ja tühjendab mõiste "Jumal". Meil on ju kange kiusatus kujutella Jumalat kas töölisena, kunstnikuna või mingi käitise direktorina, teoretikuna jne. Kõik need pildid on puudulikud ja väga eksitavad. Loomine tähendab toimingut, mis ei mahu ühtegi mõeldavasse toimingusse. On mõttetut küsida: kas universum(id) on loodud eimiskist või mingist substraadist. Jumal ise see eimiski. Sest

¹¹Inimkonna reliktfootustest vt Uku Masingu "Elpida echomen" (1979).

“eimiski” tähendab ju vaid seda, mida universumis ei ole. Jumal lõi universumi “eimiskist” on ainult keerulisemalt öeldud “Jumal lõi”. Ruumaeg—mateeria—vaim on ainult nimetused ja ükski neist pole õigem või täpsem teisest, ühtki neist ei saa tunnistada teise paratamatuks eelduseks. Näiteks: sama inimese vaim kogeb mateeriat ja vaimu, mõlemad kogemused on õiged, vale on ainult nende vastandamine. Vastandamise vajadus on lapselik lõhkumisvajaduse tulemus, täiskasvanu ei hooli õppimisest lõhkumise—jaotamise kaudu (mis mõte on terminil “mateeria” enne keemiliste ainete aatomite teket jne?). — “Ligimene” on iga inimene esmalt ja edasi: kõik, mille kohta ütleme, et see on olemas. Sellest ei järgne, et kõik on ühesugune. Olemisfaasid erinevad. On ikkagi lapsi ja täiskasvanuid ja igasuguseid vaheastmeid kus tahes ja mis tahes mõttes. Aga siingi ei ole mõtet mingil väärtustamisprintsiiibil seepärast, et selle kehtestaks ikkagi ainult üks tibatillukene osakene universumist enese seisundilt. Öelda küll tohib, et see, mis minust suurem, on hää, mis minust vähem, on halb. Aga neil sõnadel ei ole absoluutset mõtet, ainult relatsiooni mõttes tohib neid kasutada. Kui tahame absoluutselt mõtelda, siis: ainult Jumal (on) hää, täiuslik jne. Universumis aga ei vääri ükski asi neid epiteete. Kõik on ühtaegu hää ja halb ning pole ühtki menetlust, mis sellised (ja kõik muudki) vastandid meile puhtalt lahutaks ja annaks kätte. Tohib ütelda, et meie ei ole kohustatud arvestama mingite vastanditega ega loovima nende vahel (sageli silmakirjatsedes), vaid meie oleme kohustatud käima inimese teerada. See on meie ainus kohustus alates hetkest, mil Inimene sattus universumi. Ja see inimese tee on a r m a s t u s . Inimese ainus puhtinimlik omadus ja tunne on armastus ja võime armastada. Kui loomadel teda on, siis ainult hetketi. Inimeses võib see tunne olla alati ja peab olema, kui ta tahab olla kristlane

või budist (ainult need religioonid sellest räägivad) või inimene. Kõik muud tunde kompleksid on komistused ja langemised inimese-eelsesse lootusetusse. Armastus pole see, milleks teda tavaliselt tõlgendatakse, et teda halvustada või kuidagimoodi õigustada; mõlemad väljendavad sedasama hoiakut — häbenemist armastada. On üpris veider, et inimene häbeneb ainult puhtinimlikku tunnet ehk hoiakut. Aga just selles kurioosumis avaldub kurb tõik, et inimene on alles inimesekssaama teel. (Vt ka Masing 1961.) — On loomulik, et inimene (hoolimata sellest, et ta tunneb end puudulikuna) armastab ennast. Kui ta kõiki kohtleb nagu iseennast, siis on talle antud inimesekssaamise miinimum. Sellega ei ole öeldud, et ta ei tohi ligimest armastada rohkem endast (1 Jh 4,20j ja 4,12). — Ja ometi on öeldud ka: “armasta Jumalat südamest, hingest ja väest”. See tundub väga abstraktne, aga ka üpris konkreetne. See tähendab: ole õnnelik, et oled inimene, et sul on inimese tee ja võimalused-ülesanded! Kui inimene armastab kõike, siis ta armastab loomulikult veel enam kõige loojat. Aga siin kätkeb tavaliselt üks suur oht: needki, kes räägivad Jumalast (ükskõik kuidas nad teda nimetavad), loovad Jumala oma näo järgi. Nad on nagu armastajad, kes armastavad oma tehtud illusiooni teises inimeses. Sest niipea, kui selline armastaja tunneb oma illusiooni tühisust või ei projitseeri end enam teise, kaob see armastus ja ta tavaliselt näeb, et see teinegi pole teda armastanud. Ka see arvamus on olnud ta illusioon. Armastusest tohib rääkida vaid siis, kui kahe inimese vahel tekib näiliselt täiesti irreaalne ja võimatu maailm (ühtaegu olev ja olematu), milles kumbki end tunneb Inimesena. Analogselt on Jumalaga. Ja siin kätkeb ainus põhjus Jumalat kujutella mingi isikuna. Inimese ja Jumala vahel samuti vastastikusel armastuses, sest Jumal on armastus (1Jh 4,16), sugeneb uus maailm, irreaalne ja võimatu

samuti. Selles maailmas inimene tunneb end rohkemana kui Inimene. Ta taipab midagi Jumalast, mingis mõttes on jumalik. Vahe nende kahe armastuse vahel on üsna voolav, sõltuvalt armastuse sügavusest inimeste vahel. Praeguses keeles on juba "inimesena tundumine" kirjeldamatu, ammuigi "jumalikuna tundumine". Kui aga inimene neid "tundumisi" on kunagi kogenud, siis need jäävad talle koguni reaalsemaks sellest, mida hüütakse reaalsuse kogemuseks. Ja ta teab, et selles "teises maailmas" on alles peaaegu kõik avastamata ja ainult vaevu võib aimata, millised oleksid inimese võimed ja olemus, kui ta pidevalt viibides selles otsiks edasi teed säält.

Kirjandus

- Beier, Priidu 1990. Rapanui kuld proletariaadi diktatuurile. — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 309–310
- Eesti kirjanduse biograafiline leksikon*. 1975. Tallinn: Eesti Raamat
- Kangro, Bernard 1981. *Arbujad (märkmeid, mälestusi, mõtisklusi)*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- Kangro, Bernard 1983. *Arbujate kaasaeg (märkmeid, mälestusi, mõtisklusi): II köide*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- Masing, Uku 1930. Pessimismi põhjendusest. (Käsikiri)
- Masing, Uku 1931. Teema variatsioonidega mitte ainult mollis, vaid ka tuuris. — *Olion*, nr 12, lk 482–484
- Masing, Uku 1934. Eestlaste usulisi eeldusi ja nende tähendus teoloogiale. — *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 2, lk 54–60; nr 3, lk 95–108; nr 4, lk 116–117
- Masing, Uku 1938a. Eestipärasest ristiusust. — *Protestantlik Maailm*, nr 1, lk 4–9
- Masing, Uku 1938b. Usundiloo mõttest. — *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 3/4, lk 108–117
- Masing, Uku 1939. Usuteaduskonna yliõpilaste usulisest elust. — *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 2, lk 33–71
- Masing, Uku 1940. Mõtlemisest ja tuleviku inimesest. — *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1/2, lk 43–64
- Masing, Uku 1950-ndad. Usundilugu. (Käsikiri)
- Masing, Uku 1960. Lunastusest. (Loengukonspekt)
- Masing, Uku 1961. Confessio amantis. — *Communio Viatorum*, Nr. 2, S. 139–160

Uku Masingu usust

- M a s i n g, Uku 1962. Der gläubige Thomas. — *Evangelisches Pfar-
rerblatt*, Heft 6, S. 86–89
- M a s i n g, Uku 1962/63. Budismist. (Autoriseeritud loengukonspekt)
- M a s i n g, Uku 1970. Dharma as Norm. — *Communio Viatorum*,
Nr. 3/4, pp. 109–118
- M a s i n g, Uku 1973. De hermeneutica. — *Communio Viatorum*,
Nr. 1/2, S. 1–29
- M a s i n g, Uku 1978. Usundiloo kasutamisest. (Käsitiri)
- M a s i n g, Uku 1979. Elpida echomen. — *Communio Viatorum*,
Nr. 1, S. 1–28
- M a s i n g, Uku 1981. Keelest ja keeleõppimisest. — *Emakeele Seltsi
Aastaraamat 25 (1979. a.)* Tallinn: Eesti Raamat, lk 117–124
- M a s i n g, Uku 1983. Kiri (14. 01. 1982). — Feliks Oinas. Kuidas
kirjanikud kirjutavad. — *Tulimuld*, nr 2, lk 103–109; nr 3, lk 130–
134
- M a s i n g, Uku. 1984. Usklik Toomas. — *EELK*, lk 22–27
- M a s i n g, Uku 1990a. Kompromissidest. — *Akadeemia*, nr 5, lk 960–
964
- M a s i n g, Uku 1990b. Lapsed, täiskasvanud ja terve mõistus. —
Marm, nr 7/8, lk 39–45
- P a u l, Toomas 1989a. Juhatus Uku Masingu juurde. — *Akadeemia*,
nr 5, lk 1006–1032
- P a u l, Toomas 1989b. Uku Masing kui teoloog ja religioonifilosoof.
— *Looming*, nr 9, lk 1269–1275
- P a u l, Toomas 1989c. Võimatu võimalikkusest. — *EELK*, lk 34–38
- R a a v e, Joosep-Raivo 1989. Suurvaimude võimalikkusest tänases
Eestis. (Uku Masingu varjus ja valguses). — *Noorte Hää*, nr 142,
20. VI
- R o s s, Kristiina 1988. Joonast ja valaskalast. — *Keel ja Kirjandus*,
nr 10, lk 577–584; nr 11, lk 665–675
- S a l v e, Kristi 1987. Uku Masing folkloristina. — *XXXI Kreutzwaldi-
päevade konverentsi ettekannete teesid*. Tartu: Eesti NSV Teaduste
Akadeemia, lk 22–25
- Studia Ecclesiastica Orientalis*. 1986. — *EELK UI
Toimetised*, nr 2, Tallinn: Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Kon-
sistoorium
- U s u õ p e t a j a t e s u v i p ä e v a d K a n n u k a l. 1938. — *Usuteaduslik Aja-
kiri*, nr 2, lk 87–88

Leopold Ennosaar. VAADE ÕUELE
(Puugravüür, 1943)

EESTI—SAKSA MITTEKALLALETUNGILEPING (7. juuni 1939. a)

Ago Pajur

Eesti NSV ajaloolased on mitmekümne aasta vältel väitnud, et pärast 1934. a 12. märtsi riigipööret orienteeruti Eesti Vabariigis ümber Inglismaalt Saksamaale (Pesti 1960; Vihalem 1971; Arumäe 1979). Neile on sekundeerinud emigratsioonis viibivad endised Eesti Välisministeeriumi töötajad oma mälestustes (Kirotar 1957; Mamers 1958; Varma 1971). Seejuures on sõnale "orientatsioon" antud kardinaalselt teistsugune tähendus. ENSVs tähendas see Eesti täielikku ja igakülgset (sõjalis-poliitilist, majanduslikku, kultuurilist) allutamist Saksamaa huvidele. Välisautorid seevastu näevad Saksa-orientatsioonis vaid "Pagari tänava poliitikat" (vt Myllyniemi 1979: 33–38), s.t mitmete kõrgete sõjaväelaste — Sõjavägede Ülemjuhataja kindral Johan Laidoneri, Sõjavägede Staabi ülema kindralleitnant Nikolai Reegi ja tema abi kolonel Richard Maasingu lootust saada Saksamaalt otsest sõjalist toetust relvakonflikti puhkemisel Eesti Vabariigi ja N. Liidu vahel.

Selles on mõlemad pooled üksmeelel: oluliseks tähtsaks Saksa-orientatsiooni kujunemise teel on 7. juunil 1939. a sõlmitud Eesti—Saksa mittekallaletungileping. Sellega siiski üksmeel piirdubki, hinnangud nimetatud

kokkuleppele on taas vastandlikud. Mõned näited. Eesti välisministri Karl Selteri kõnest Riigivolikogus: "Eesti on tahtnud käesoleva non-agressiooni lepingu sõlmimisega kanda ka omalt poolt kivi rahu ehitusse Balti ruumis. Eesti loodab, et see osa saab olema kasulik. Kuigi see kivi ei tähenda veel ehitustöö lõppu, on ta kahtlematult tunduvalt rohkem kui mitte midagi." (*Riigivolikogu...* 1939: 1081). Ministri abi Oskar Öpiku mälestustest: "Post factum võib konstateerida, et Eesti—Saksa mittekallaletungilepingul ei olnud mingit mõju Eesti saatusele, ei heas ega halvas mõttes." (Mamers 1958: 73.) Nõukogude Eesti ajaloolase Madis Pesti monograafiast: "Selle lepingu allakirjutamisega näitas Eesti valitsus, et ta tõmbas meie maa vargsi, rahva eest varjata püüdes, agressiivsete riikide leeri." (Pesti 1960: 150.) Seda loetelu võiks jätkata kaua, sest Eesti—Saksa mittekallaletungileping on ikka ja jälle pälvinud ajaloo huviliste tähelepanu. Selleks on ka põhjust — polnud ju 1939. aasta suvi murranguline üksnes Eesti Vabariigi jaoks, vaid ka üldises maailmapoliitikas. Kahe teineteisele vaenuliku leeri loomiskatsete taustal kasvas üha enam seni tähtsusetuna püsinud väikeriikide roll. Mõlemad pooled tegid olulisi jõupingutusi, tõmbamaks erapooletust deklareerinud Skandinaavia ja Balti riike kaasa oma kavatsuste teokstegemisse. Niisuguses olukorras ei võinud muidugi tähelepanuta jääda ka kahepoolsed kokkulepped, mis sõlmiti Eesti, Läti ja Taani valitsuste poolt Saksa Riigiga.

Huvipakkuv on ka kokkuleppe saamislugu ja lepingu ratifitseerimise käik, kus ilmnes erilise selgusega Eesti valitsusringkondade ja nn demokraatliku opositsiooni seisukohtade lahknevus. Tegelikult oli see ainus juhus Eesti iseseisvuse perioodil, kus välispoliitilisel alal tekkis tõeliselt oluline ja ulatuslik vaadete erinevus.

Seepärast tohiks Eesti—Saksa mittekallaletungile-

pingu sõlmimise lugu pälvida teatud tähelepanu tänapäevalgi, mil taasiseseisvunud Eesti Vabariik alles otsib oma välispoliitilist kurssi. Loomulikult pole ühes artiklis võimalik ammendavalt analüüsida kõiki omaaegse kokkuleppe ajendeid ja tagajärgi, seepärast on käesolev kirjutis keskendatud ainult Eestis toimunule.

EELLOOD I: 1933–35

Juba enne Eesti Vabariigi väljakuulutamist oli poliitikuile selge, et hädaoht võib tulevikus Eestit ähvardada vaid kahest suunast — idast Venemaa (N. Liidu) poolt ja läänest Saksamaa poolt. Järgnevad aastad vaid kinnitasid seda veendumust.

1920. aastatel oli ohtlikum idanaaber, kes püüdis Eestis vallandada "tööraha ülestõusu", mille tagajärjena Eesti liidetaks taas endise impeeriumiga. Saksamaa oli tollal, pärast lüüasaamist Esimeses maailmasõjas, liialt nõrk mõtlemaks tõsiselt agressiooni peale. Endiste baltisaksa mõisnike vaenuavaldused tumestasid küll teatud määral Eesti—Saksa vahekordi, ent ei mõjutanud oluliselt Saksamaa üldist välispoliitilist hoiakut. Kümnendi teiseks pooleks, mil võis juba ennustada Saksamaa uut tõusu maailma juhtivate suurriikide hulka, oli hädaoht Eestile veelgi vähenenud, sest Berliin oli seotud Locarno kokkulepetega ja kuulus Rahvasteliitu.

Seepärast on mõistetav, miks Eesti diplomaatia keskendus suhete parandamisele N. Liiduga. Järk-järgult vahekorrad normaliseerusidki ning 1932. a saavutati eesmärk, mida Baltimaad (Soome, Eesti, Läti, Leedu, Poola) olid taotlenud juba kümme aastat — sõlmiti mitteallaleping idanaabriga. Kahjuks polnud küll esialgsetest kavadest — multilateraalne regionaalne julgeolekupakt Rahvasteliidu poolt loodava üldise julgeolekusüsteemi raames — suurt midagi säilinud. Tegemist oli kahepoolsete separaatkokkulepetega, mis ei moodus-

tanud mingit ühtset süsteemi ega andnud ka reaalseid tagatise, v.a mõlemapoolsed kirjalikud lubadused. Sellele vaatamata peeti mittekallaletungilepingut oluliseks sammuks Eesti ja N. Liidu suhete parandamise teel.

Samal ajal kui hädaoht idast näiliselt vähenes, muutus olukord läänes pingelisemaks. Natside asumine Saksamaa etteotsa ja sellele järgnenud Saksamaa väljaastumine Rahvasteliidust, samuti Londoni majanduskonverentsi ja Genfi desarmeerimiskonverentsi ebaõnnestumine, olid veenvaks tõendiks sõjaohu suurenemisest Euroopas. Hästi olid teada natsionaalsotsialistide revanšistlikud taotlused ja nende välispoliitiline hoiak — *Drang nach Osten*. Seejuures puudusid Eesti ja Saksamaa vahel igasugused poliitilised kokkulepped, mis võinuksid garanteerida Eesti iseseisvust rünnakute puhul läänest. Nagu väljendus *Päevalehe* juhtkirjanik Harald Tammer: "N. Venega pole veel suurt häda — maksavad mittekallaletungileping ja Litvinovi protokoll ning kui Vene leppeid peab, võime olla rahulikud. Pärast Saksamaa lahkumist Rahvasteliidust puudub meil aga igasugune julgeoleku kindlustus sealt poolt." (Tammer 1934b.)

Niisuguses olukorras oli Eesti—Saksa mittekallaletungilepingu idee esiletõus vältimatu. Esmo Ridala andmeil olevat see esmakordselt esitatud Eesti poliitikute poolt 1933. a sügisel (Ridala 1980: 52). Siiski näib, et esialgu ei saavutanud mõte kuigi laia kõlapinda.

Täiendavaks stiimuliks idee arengul sai 26. jaanuaril 1934. a Poola ja Saksamaa vahel allakirjutatud mittekallaletungi- ja vastastikuse mõistmise deklaratsioon. Arvatavasti tõstatasid Eesti diplomaadid lepingu idee just nimetatud sündmuse ajal ka liitlasmaa Läti ees. 16.–18. veebr. 1934. a Riias toimunud Eesti ja Läti välisministrite kokkusaamise ülevaates kõneldakse küll ainult hinnangu andmisest Poola—Saksa deklaratsioonile (ERA, f 1587, n 1, s 62, l 39), ent paar kuud hiljem

ütles välisminister Julius Seljamaa, et Eesti ettepanek sõlmida kahepoolsed mittekallaletungilepingud Eesti—Saksa, Läti—Saksa ja Leedu—Saksa vahel põrkus Läti vastuseisule ning jäi seetõttu teostamata (ERA, f 1587, n 1, s 81, l 112). Tõenäoliselt toimus arvamuste kokkupõrge nimetatud kohtumisel Riias.

Uueks impulsiks mittekallaletungilepingu sõlmimisel Saksamaaga sai N. Liidu tegevus. 1933. a detsembris oli N. Liit esitanud Poola valitsusele Balti deklaratsiooni kava, mis Poola ja teiste Baltimaade vastuseisu tõttu jäi teostamata (Arumäe 1979: 34–39). 1934. a märtsis järgnes sellele Moskva pöördumine Berliini poole. Saksa valitsusele tehti ettepanek sõlmida Balti protokoll (Arumäe 1979: 41–45). Aastavahetuse paiku oli Kreml tõstatanud juba ka Prantsuse—Nõukogude vastastikuse abistamise lepingu küsimuse, mis järgnevail kuudel kasvas regionaalse Ida-Locarno pakti projektiks.

Kõigi nimetatud dokumentide varjatud sihiks oli Baltimaade saamine N. Liidu eestkoste alla, mis muu hulgas tähendanuks nende riikide ühist kaitsepoliitikat (äraseletatult: piiririigid pidanuksid teatud juhtudel lubama Punaarmee oma territooriumile). Alates 1934. a suvest oli vastastikuse abistamise lepingu sõlmimine N. Liidu ja Eesti vahel peaaegu pidevalt jututeemaks väga erinevatel tasanditel. Seejuures hirmutas Kreml Eestit Saksa hädaohuga, mis olevat ülimalt reaalne ja suurenevat iga päevaga, nii et ilma suure idanaabri toetuseta ei suutvat väikeriigid sellele vastu seista (Maasing 1955: 44; Mamers 1958: 31–36; Laretei 1970: 191–192).

Säärases olukorras oluks Eesti—Saksa mittekallaletungilepingu sõlmimisel kahekordne väärtus. Esmalt suurendanuks see Eesti tegelikku julgeolekut, teiseks jätuks N. Liidu ilma peamisest argumendist vastastikuse abistamise lepingu pealesurumise õigustamisel. Kahepoolse mittekallaletungilepingu vorm sobinuks veel selle-

gi tõttu, et Eestil oli analoogiline kokkulepe juba N. Liiduga ning seega polnuks Moskvale võimalik tõlgendada uut pakki enese vastu suunatuna.

28. aprillil 1934. a tõstataski Julius Seljamaa vestluses Saksa saadiku Otto Reinebeckiga mittekallaletungilepingu küsimuse, tõi küll, ülimalt ettevaatlikus ja mittesidivas vormis. Minister andis mõista, et Eesti oleks otseselt huvitatud mittekallaletungi lubaduse saamisest Saksamaa uuel valitsuselt. Seejuures toonitas J. Seljamaa vajadust lahutada Baltimaade iseseisvuse kindlustamise küsimus N. Liidu—Saksa suhetest (= Balti protokollist) ning võtta algatus täielikult Balti riikide ja Saksamaa kätte (ERA, f 1587, n 1, s 81, l 38).

Positiivne vastus jäi Berliinist sedapuhku tulemata. Küllap oli õigus Läti saadikul Roberts Liepinšil, kes teatas, et Riias olemasolevatel andmetel soostuks Saksa valitsus sõlmida mittekallaletungilepingu nii Eesti kui Lätiga, kuid mitte mingil juhul Leeduga, sest Leedu—Saksa suhted on viimasel ajal Meemelimaa (Klaipeda) küsimuses järjest halvenenud (ERA, f 1587, n 1, s 81, l 25–26). Ilmselt ei avaldanud ka Eesti ja Läti omalt poolt erilist aktiivsust, sest 1934. a kevadeks oli juba alanud kolme Balti riigi omavaheline lähenemine, mis viis sügisel Balti liidu loomisele. Poliitilist laadi kokkulepped Saksamaaga võinuksid Leedut tekkivast koalitsioonist eemale peletada.

Lepingu läbikukkumisele aitas kaasa ka Idapakti idee kiire tõus tähelepanu keskpunkti. Võimalus sõlmida regionaalne julgeolekukokkulepe näis Eesti poliitikuile üpris ahvatlevana, seda enam et seda lootust oli hellitatud juba kümnekond aastat (alates Genfi protokollide ebaõnnestumisest). Seejuures tekitas küll märkimisväärseid kahtlusi asjaolu, et Idapakti idee tuli Moskvast ja piiri-riikide julgeoleku tagamisel pidanuks etendama peaosana N. Liit, ent põhimõtteliselt peeti kokkulepet ometi tar-

vilikuks. Oma poolehoidu selgesõnalist avaldamist takistas peamiselt tõsiasi, et Baltimaaid polnud tutvustatud konkreetsete lepingukavadega ja läbirääkimisedki toimusid üle väikeriikide peade.

Täiesti eitavalt suhtusid Idapakti nii Saksamaa kui Poola valitsus. Negatiivsele hinnangule lisandus otse- ne tegevus kollektiivlepingu asendamiseks kahepoolsete non-agressiooni paktidega. 13. juunil 1934 deklareeris Saksa välisminister Konstantin von Neurath, et kuna Saksamaal pole agressiivseid kavatsusi, siis puudub vajadus ka Ida-Locarno julgeolekusüsteemi järele ning seetõttu eelistaks Saksa valitsus sõlmida oma naabritega bilateraalsed mittekallaletungilepingud (Arumäe 1979: 66). Saksa diplomaadi avaldus polnud veel adresseeritud Baltimaadele, seevastu Poola välisminister Józef Beck üritas 24. juulil Tallinnas viibides otseselt suunata Eesti poliitikat kahepoolsete lepete poole. Vestluses J. Seljamaaga rõhutas Beck mõtet, et Idapakt kavandataval kujul tähendaks Saksamaa-vastase Prantsuse—Nõukogude sõjalis-poliitilise liidu loomist, mis halvendaks Euroopa üldist poliitilist kliimat. Seetõttu peab Poola valitsus rahu kindlustamisel otstarbekamaks bilateraalseid non-agressiooni pakke ning tervitaks rõõmuga selliste kokkulepete sõlmimist Saksa—Eesti, Saksa—Läti ja Saksa—Leedu vahel (ERA, f 1587, n 1, s 81, l 112–115). Survele Poola välisministri poolt lisandus veel ajakirjanduslik surve — 25. juulil teatas Poola teadeteagentuur *Iskra*, et Eesti—Poola läbirääkimistel selgus kahe maa vaadete täielik ühtsus ning et Eesti eelistavat samuti kahepoolseid mittekallaletungilepinguid regionaalpaktile (Tammer 1934a; Arumäe 1979: 70).

Seega loodi 1934. a suvel eeldused non-agressiooni pakti sõlmimiseks — Saksamaa väljendas oma nõusolekut selleks. Sedapuhku polnud aga Eesti diplomaadid ideest vaimustatud. Alustuseks lükati ajalehtede veer-

gudel ümber eespool refereeritud teadeteagentuuri sõnum (Tammer 1934a, 1934b). Seejärel rõhutas J. Seljamaa ajakirjandusele antud intervjuus mõtet, et "meie oleme huvitatud laiemaulatuslikust paktist, mis annaks meie julgeolekule rahvusvahelise kindlustuse" (*Päevaleht*, nr 210, 2. VIII 1934, lk 3). 29. juulil andsid J. Seljamaa ja Läti Moskva saadik Alfreds Bilmanis N. Liidu välisasjade rahvakomissarile Maksim Litvinovile sarnase sisuga avaldused, milles toonitati taas Eesti ja Läti valitsuste heatahtlikku suhtumist regionaalpakti, kuigi reserveeriti endile õigus teha lepingu tekstis vajaduse korral parandusi (Arumäe 1979: 71–72).

Niisiis asusid Eesti välispoliitika juhid seisukohale, et kitsastele mittekallaletungilepingutele tuleb eelistada laiaulatuslikku regionaalpakti. Seda veendumust ei suutnud kõigutada ei selgusetus lepingutingimuste osas ega teatud ringkondade vastuseis Idapaktille (Kulmar 1934: 124–126), samuti mitte Saksamaa kaudsed ja Poola otsesed katsed Eesti suhtumist muuta. Seetõttu jäi Eesti—Saksa non-agressiooni pakt päevakorrast ära.

Muudatust ei toonud ka Inglismaa välisministri John Simoni ja lordpitsatihoidja Anthony Edeni Euroopa-turnee 1935. a märtsis, mille käigus Inglise diplomaadid soovitasid loobuda Ida-Loearnost, mis pärast Saksamaa keeldumist paktis osalemisest oli muutumas N. Liidu—Prantsusmaa liidulepinguks, ning sõlmida terve rida bilateraalseid mittekallaletungilepinguid, mis moodustaksid ühtse süsteemi.

Eestis ei äratanud väljastpoolt sugereeritav mõte vaimustust. Välisministri abi Heinrich Laretei ringkirjas mööndi küll, et "põhimõtteliselt ei ole non-agressiooni paktide mõte meile võõras", ent nõuti kategooriliselt kolme eeltingimuse täitmist: 1) paktid peavad reaalselt garanteerima Baltimaade julgeolekut (s.t nad peaksid sisaldama kolmandate riikide poolt lepingu rikkuja vastu

rakendatavaid sanktsioone); 2) paktid peavad moodustama ühtse süsteemi; 3) osalema peavad kõik algselt Ida-pakti sõlmima kutsutud riigid (ERA, f 1587, n 1, s 84, l 4). Nende tingimuste täitmise korral oleks ehk vormiliselt suudetud jääda mittekallaletungilepingu juurde, sisuliselt olnuks aga tegemist multilateraalse julgeolekupaktiga. Ka Eesti ajakirjanduses väljendati vastasseisu kahepoolsetele kokkulepetele: "Mittekallaletungilepingud ilma sanktsioonideta on ikkagi poolik abinõu, eriti kui iga Balti riik eraldi peaks sõlmima seesugused lepingud." (Tammer 1935.) Et Inglise diplomaatide algatus jooksis liiva, siis kadus bilateraalse mittekallaletungilepingute idee päevakorrast enne, kui Eesti valitsus oleks saanud või tahtnud oma seisukohti muuta.

Seniseid veendumusi hakkas kõigutama hoopiski Moskva aktiivsus, mis ilmnes 1935. a märtsis-aprillis. Et kollektiivlepingu mõte oli lõplikult nurjunud, siis hakkas Kreml propageerima kahepoolseid vastastikuse abistamise lepinguid. Kui vastavad dokumendid Prantsusmaa ja Tšehhoslovakkiaiga said allakirjutamisküpsaks, siis tegi Nõukogude saadik Tallinnas Pjotr Ustinov 6. aprillil J. Seljamaale ettepaneku ühineda paktiga, milles ei osaleks ei Saksamaa ega Poola (ERA, f 957, n 14, s 174, l 19). Eesti vältis otsesest jäika keeldumist ning andis formaalse vastuse, viidates vajadusele kooskõlastada oma seisukohad Läti ja Leeduga, kellega Eestil olid alates 1934. a septembrist ametlikud liitlassuhted (ERA, f 957, n 14, s 174, l 19–20, 22–23).

Küsimust arutati Baltimaade välisministrite 2. konverentsil Kaunases 6.–8. mail 1935. a (Ridala 1980: 45). Paar päeva varem oli N. Liit ametlikult teatanud, et ta loobub vastastikuse abi lepete kavadest, sest Balti riikide põiklevad vastused näitavat nende soovimatust nimetatud kokkulepetes osaleda. Pealegi oli 2. mail kirjutatud alla N. Liidu ja Prantsusmaa vaheline vastastikuse abis-

tamise leping, millele kaks nädalat hiljem järgnes analoogiline kokkulepe Moskva ja Praha vahel.

Sellele vaatamata läksid arvamused Kaunases teravalt lahku. Leedu välisminister Stasys Lozoraitis pooldas Prantsusmaa eeskuju järgimist. J. Seljamaa seevastu, nagu tõendab tema kõnelus 30. aprillil Saksa saadiku O. Reinebeckiga, oli huvitatud kahepoolsetest mittekallaletungilepingutest Eesti—Saksa, Läti—Saksa ja Leedu—Saksa vahel. Selles vestluses väljendas J. Seljamaa veendumust, et kui Berliin endiselt keeldub lepingust Leeduga, siis ei saa asja ka kokkulepetest Eesti ja Lätiga, sest "selles asjas oleme lepingu läbi seotud Leeduga" (ERA, f 957, n 14, s 174, l 39).

Et Kaunases ametliku läbirääkimislaua taga üksmeelt ei saavutatud, tulid 7. mai õhtul delegatsioonide juhid kokku eraviisiliselt. Eesti ja Läti välisministrid seletasid Lozoraitisele, et reaalselt agressiooniohtu Saksamaa poolt praegu pole ning seepärast tuleks hoiduda vastastikuse abistamise lepingute sõlmimisest, sest see võiks Saksamaad provotseerida; selle asemel peaks Leedu tegema kõik endast sõltuva, et normaliseerida oma suhteid Berliini ja Varssaviga. Kohtumisel kooskõlastati resolutsiooni tekst, mis järgmisel päeval konverentsi plenaaristungil ka vastu võeti. Selles konstateeriti, et kollektiivse julgeolekusüsteemi loomine pole veel lõplikult ebaõnnestunud ja seepärast ei tohi laskuda blokipooliitikasse. Ühtlasi kinnitati, et Idapaktiga seonduvates küsimustes tegutsevad kolm Balti riiki edaspidi üheskoos. Viimane kohustus tähendas J. Seljamaa sõnul seda, et "on antud Leedule lubadus mitte sõlmida non-agressiooni lepinguid Saksamaaga ilma Leeduta, kuid teiselt poolt on sellega ka Leedul ära võetud võimalus mingisugust eriahtsiooni ette võtta (koos N. Venegal)" (ERA, f 957, n 14, s 181, l 32–33).

Seega näis kahepoolsete mittekallaletungilepingute

idee Saksamaaga olevat lõplikult maha maetud. Siiski tegid Eesti Välisministeerimi juhid 1935. a sügisel veel ühe katse non-agressiooni pakti sõlmida. Tõenäoliselt õhutas neid selleks Saksa—Inglise mereväekokkulepe 18. juunist, millega kogu Läänemeri anti Saksa ja N. Liidu merejõudude kontrolli alla. Teatud ajendiks võis olla kolm kuud varem Hitleri poolt langetatud otsus tühistada ühepoolset Versailles' rahulepingu need sätted, mis kõnelesid Saksamaa desarmeerimisest. Sellele järgnes üldise sõjaväeteenistuskohustuse kehtestamine Saksamaal ja avaliku võidurelvastumise algus.

Kuna varasemast ajast oli teada, et mittekallaletungilepingute sõlmimist takistavad esmajoones Leedu ja Saksamaa reguleerimata vahekorrad, tegid Eesti diplomaadid sedapuhku panuse Kaunase ja Berliini lepitamisele. Seejuures pöörduti mõlema konfliktiosalise poole.

4. septembril 1935 kohtus J. Seljamaa saadik O. Reinebeckiga ning väljendas muret halvenenud rahvusvahelise olukorra pärast. Välisminister ütles, et Eesti traditsioonilised julgeolekutagatised on kadumas: Rahvasteliit tuleb Itaalia—Abessiinia konfliktist nõrgestatuna välja ning Idapakti mõte on lõplikult läbi kukkunud. Seepärast tuleb Eestil otsida oma iseseisvusele uusi garantiisid. Kõige loogilisem oleks luua Saksamaaga samasugune non-agressiooni lepete süsteem nagu N. Liidu ja Baltimaade vahel. Seda takistab aga Saksa—Leedu konflikt Meemeli-küsimuses. Kuigi Eesti ei tahaks selles küsimuses kohtumõistjaks olla, näib ometi, et küsimus on ülearu tähtsaks paisutatud ning kumbki pool leiaks hea tahtmise korral võimaluse kokkuleppeks. Et Reinebeck oli parajasti sõitmas Nürnbergi NSDAP kongressile, siis palus J. Seljamaa tal Eesti seisukohad edasi anda Saksamaa Välisameti juhtkonnale (ERA, f 957, n 14, s 174, l 101–103).

Nädal hiljem — 11. septembril — pöörduti Leedu

poole, sedakorda eraviisiliselt. Välisministri abi H. Laretei saatis *Päevalehe* toimetaja Jaan Taklaja nimel kirja *Lietuvos Aidas*'e peatoimetajale. Selles öeldi, et Eestis tuntakse tõsist muret Baltimaade julgeoleku pärast ning otsitakse uusi teid oma suveräänsuse kaitseks. Seejuures võiks kõne alla tulla kaks võimalust: kas Balti liidu laiendamine või samalaadse julgeolekusüsteemi loomine läänes, nagu see on olemas juba idas. Kolmas võimalus, mida toetavad mõned ringkonnad Leedus — ühtse bloki loomine koos N. Liiduga Saksamaa vastu — ei leia Eestis pooldamist, sest selline kombinatsioon vaid teravdaks vahekordi. Mis puutub Balti liidu laiendamisse, siis on see praegu võimatu, sest ei lõunanaaber Poola ega põhjanaaber Soome, rääkimata juba Skandinaavia riikidest, ei taha sellest midagi teada. Jääb üle vaid non-agressiooni pakti sõlmimine, kuid siin on takistuseks Saksa—Leedu vahekord. Kuigi Eesti on Vilniuse ja Klaipeda probleemides püüdnud alati säilitada neutraliteeti, on viimasel ajal ometi levimas arvamus, et konfliktides on süüdi ka Leedu, ning juba kuuluduki hääli, mis soovivad Eesti—Läti—Leedu koostöölepingust lahti öelda, sest selles osalemine halvendavat Eesti välispoliitilist seisundit (ERA, f 957, n 14, s 166, l 31-33).

Kahjuks ei andnud Eesti-poolsed katsed aidata konflikti rahumeelselt lahendada mingit tulemust ning Meeveli saatus jäi Leedu (laiemalt kõigi Baltimaade) ja Saksa suhteid tumestavaks teguriks kuni 1939. a märtsini. Sellesama ajani jäi võimatuks ka mittekallaletungilepingu sõlmimine Saksamaa ja Eesti vahel. Ühelt poolt takistas seda Berliini soovimatus sõlmida sellist pakti Leeduga, teiselt poolt Eesti—Läti—Leedu koostööleping ja Baltimaade välisministrite 2. konverentsi otsused. Ilmselt sondeeris Eesti kõigest hoolimata pinda non-agressiooni pakti sõlmimise võimaluste suhtes siis-

ki järgnevailgi aastail — nii on teada, et seda teemat puudutas vestluses Adolf Hitleriga Eesti saadik Berliinis Friedrich Akel 17. juunil 1936. a (Wrangell 1959: 224). Kuid et situatsioon Baltikumis polnud muutunud, siis jäid kõik katsed tulutuks.

EELLOOD II: 1935–1939

1930. aastate teisel poolel jätkus pinevuse ja sõjaohu suurenemine Euroopas. 1935. a sügisel arenes Itaalia ja Abessiinia vaheline konflikt sõjaks, kusjuures Rahvasteliit, millele seni ikkagi veel loodeti, osutus taas jõuetuks midagi reaalselt ette võtma. 1936. a märtsis astus Saksamaa sammu edasi — seni oli käinud võitlus Saksamaale Esimese maailmasõja võitjate poolt vägivaldselt pealesurutud Versailles' rahulepingu ebaõigluse vastu, ent nüüd, viies oma väeüksused demilitariseeritud Reini- maale, tühistasid natsid Weimari vabariigi juhtide poolt vabatahtlikult sõlmitud Locarno pakti sätted. Samal aastal tekkis sõjakolle otse Euroopas — Hispaania kodusõjast võtsid osa ka Saksamaa, Itaalia ja N. Liit. Aastail 1936–1937 sai teoks Berliin—Rooma—Tokio telg, mis ühendas kolme agressiivset suurriiki. 1938. a kevadel teostas Saksamaa Austria *Anschluss*'i ning alustas Tšehhoslovakkia kriisi lõkkelepuhumist, toetades avalikult sudeedisakslaste nõudmisi.

Maailma avalikkus jälgis seda kõike üsnagi loiult. Vabatahtlikust koostööst riikide vahel, mis oli olnud Rahvasteliidu põhimõtteks, ei olnud abi poliitiliste pingete vähendamisel ja järjest tugevnevate potentsiaalsete agressorite talitsemisel. Kõikehõlmava maailmaorganisatsiooni ideelt mindi üle ilmasõjaeelsest perioodist tuntud üksikute riikide liitude tasakaalu poliitikale ning ühiste sanktsioonide asemel oldi agressorite suhtes üha järeleandlikumad. Kulminatsiooni saavutas uus poliitiline kurss 1938. a sügisel. Septembrikuisel Täis-

kogu istungjärgul Rahvasteliit sisuliselt lagunes, pärast seda kui 26 riiki (sh Eesti, Läti ja Leedu) teatasid oma otsusest käsitada liidu põhikirja 16. artiklis ettenähtud ühissanktsioone edaspidi fakultatiivsetena. Vaid paar nädalat hiljem loodi aga pretsedent väikerahvaste iseseisvuse mahamüümiseks suurriikide huvide rahuldamiseks — sõlmiti Müncheni kokkulepe.

Eesti poliitikud mõistsid hästi olukorra kogu keerukust ja ohtlikkust. Rahvasteliit oli lakanud olemast julgeoleku garant, suurriikide huvi väikerahvaste iseseisvuse vastu võrdus nulliga, Baltimaade sõjalise liidu loomine oli ebaõnnestunud ning ainuüksi oma relvajõududest jäänuks väliskallaletungi tõrjumisel väheks.

Veelgi kurjakuulutamamalt mõjusid 1939. a märtsi sündmused: Saksamaa likvideeris Tšehhoslovakkia suveräänsuse ning liidendas vägivaldselt Klaipeda piirkonna. Samal ajal levisid kuulujutud Baltimaade kavatsetavast jagamisest küll Poola ja Saksa, N. Liidu ja Saksa, N. Liidu ja Inglismaa—Prantsusmaa vahel. Eriti suur oht näis tulevat Moskvast, kus 20 aasta jooksul polnud loobutud mõttest ühendada endise Venemaa provintsid uue impeeriumiga. Tõsi küll, viimased kümme aastat olid N. Liidu ja Eesti Vabariigi suhted olnud enam-vähem korrektsed. Idanaaber oli ajutiselt lõpetanud katsed kiskuda Balti riike vägivaldselt oma koosseisu. Nüüd loodeti kokkuleppele Euroopa suurvõimudega, et saada väikesed piiriirigid oma kontrolli alla. Vältimaks avalike proteste Balti riikides ja tõestamiseks maailmale Nõukogude poliitika eesmärkide rahumeelsust, tuli Moskvast vältida suuremaid teravusi suhetes rajariikidega. Ning see ka õnnestus. Aeg-ajalt esines küll vahekordi tumestavaid episoode — Zdanovi kõne oktoobrirevolutsiooni 19. aastapäeval, tragöödia Peipsi järvel 1938. a veebruaris — ent need ei tähendanud veel N. Liidu välispoliitilise suuna kardinaalset muutumist.

Esimeseks tõsiseks märgiks Eesti—N. Liidu suhte jõudmisest uude faasi oli välisasjade rahvakomissari M. Litvinovi noot Eesti saadikule August Reile 28. märtsist 1939 (analoogiline dokument esitati samal päeval ka Läti Moskva saadikule). Selles toonitati, et viimase aja sündmuste tagajärjel (Tšehhoslovakkia okupeerimine ja Meemelimaa liidendamine) on vahetu hädaoht N. Liidu piiridele lähemale nihkunud ning seoses sellega kasvab Moskva huvi rajariikide iseseisvuse püsimise vastu. Diplomaatilise läkituse jaoks harjumatult räiges toonis teatati, et juhul kui Eesti valitsus peaks sõlmi-ma mõne kolmanda riigiga kokkuleppe, mis võimaldab sellele riigile poliitilist, majanduslikku või mõnd muud liiki valitsemist või erilisi soodustusi ja eesõigusi Eesti territooriumil ja sadamates, siis peab N. Liit seda Tartu rahulepingu ja 1932. a mittekallaletungilepingu sätete rikkumiseks ning teeb vastavad järeldused — tühistab ühepoolselt eelnimetatud kokkulepped. Veelgi hoiatavamalt mõjus dokumendi lõpuosa, mis sisaldas otsesest ähvardust: N. Liit ei saa jääda kõrvaltvaatajaks, kui kolmandate riikide poolt peaks tehtama avalik või maskeeritud katse Eesti iseseisvuse hävitamiseks. Eriti kurjakuulutatavalt kõlas väljend “maskeeritud katse”, mille all võis mõista, mida iganes soovitakse. Noodi üldist tooni ei mahendanud ka kinnitus, nagu oleks avaldus tehtud heatahtlikkuse vaimus Eesti suhtes ning tugevdamaks Eesti veendumust, et N. Liit on valmis tegudega tõestama oma huvi läänenaabrite iseseisvuse vastu (*Molotov—Ribbentropi...* 1989: 16–17).

Kui A. Rei ütles Litvinovile, et Eestis ollakse valmis viimse veretilgani kaitsma oma suveräänsust ega lubata ühelegi välisriigile mingisuguseid eesõigusi, siis leidis rahvakomissar, et sellist kinnitust olevat küll meeldiv kuulda, ent ometi... Lisaks avaldas M. Litvinov kahtlust, kas ei vasta mitte tõele kuuldused, nagu oleks Eesti

saartel märgata "mingi võõra riigi käsilaste askeldamist" (mõeldi muidugi Saksamaad). Lisaks kõigele avaldas M. Litvinov soovi jätta esitatud noot saladusse — see oli sisuliselt ettepanek pöörduda tagasi saladiplomaatia ajastusse (ERA, f 957, n 17, s 3, l 9–11).

Eesti diplomaadid hindasid Nõukogude avaldust üheselt: nähes, kui hõlpsasti saavutas Saksamaa oma nõuete täitmise Leedus, tekkis Moskvas kahtlus, kas ei saavutaks Hitler niisama kerget edu ka Eestis ja Lätis. Et Saksa mõju kasv Baltimaades ei vasta aga N. Liidu huvidele, püüabki Moskva õhutada neis riikides enesekaitsevalmidust, töötades selleks omapoolset abi. Iseasi, kas seda abi tegelikult antakse ning veelgi küsitavam, kas Eesti pakutava abi vastu võtaks. Seepärast tuleb suhetes idanaabriga olla senisest veelgi ettevaatlikum, ent ühtlasi on vaja säilitada väline viisakus, et Moskval poleks põhjust selletaolist demarši korrata (ERA, f 957, n 17, s 3, l 14–15; s 4, l 70–72; n 14, s 701, l 37–38). Neil põhiseisukohtadel baseeruv Eesti vastus näis Kremli rahuldavat ning otseseid pöördumisi selles küsimuses enam ei järgnenud (ERA, f 957, n 17, s 3, l 26–27, 32–33).

Teiseks Eestile halvaendeliseks märgiks olid 1939. a aprillis alanud kolmepoolsed läbirääkimised N. Liidu—Prantsusmaa—Suurbritannia vahel. Teatavasti püüdis Stalin neil kõnelustel tasuna Saksa-vastasesse rindesse lülitumise eest välja kaubelda õigust toimida Balti riikide suhtes vastavalt oma paremale äranägemisele. Soovides tungivalt Hitleri-vastase pakti loomist N. Liidu osavõtul, kaldusid Lääne demokraatiad suhtuma Kremli soovidesse mõistvalt. Muidugi polnud Moskva kõneluste üksikasjad Toompeal teada, ent avalikkuse ette jõudnud teadetest piisas, et suurendada ärevust Eesti saatuse pärast.

Kolmas samm, mis ennustas N. Liidu välispoliitilise orientatsiooni muutumist, oli senise välisasjade rahvako-

missari Maksim Litvinovi asendamine 4. mail 1939 Rahvakomissaride Nõukogu esimehe Vjatseslav Molotoviga. Kui Litvinov oli tuntud suhteliselt liberaalse poliitikuna, kes tegi panuse N. Liidu ja Euroopa demokraatlike riikide lähendamisele agressiooniohu vähendamise nimel, siis kehas tas Stalini lähim usaldusmees V. Molotov robustset jõupoliitikat. N. Liidu välispoliitika juhtide vahetus tekitas põhjendatud kartusi peale Eesti ka terves maailmas.

Kokkuvõtlikult öeldes sundis Moskva käitumine 1939. a kevadel Eesti juhtkonnale peale variandi, kuidas käituda läheneva ülemaailmse konflikti korral, milise riikide rühmaga siduda oma lootused ja eesti rahva saatus.

ETTEPANEK: APRILL 1939

Sellises pinevas olukorras püüdsid Eesti diplomaadid leida uusi kindlustusi oma riigi rippumatusele. Tuleb tunnistada, et nende võimalused ei olnud kaugeltki avarad — piiririikide kaitseliit oli ebaõnnestunud, Rahvasteliidu mõjujõud peaaegu kadunud, lähenemine Põhja-maade blokile äpardunud ning lootus Suurbritannia toetusele hääbunud. Seega jäi vaid kaks võimalust: kas ühineda loodava Saksamaa-vastase rindega ning väga suure tõenäosusega sattuda lähenevasse sõtta või keelduda otustavalt osalemast igasugustes Moskva—Londoni kombinatsioonides, tuginedes seejuures senisest enam Saksamaale. Viimane võimalus näis mõeldavana ka ilma Saksa mõju alla langemiseta — tuli vaid endiselt rõhutada oma täielikku erapooletust, mis tegelikult oli küll teljeriikide huvides. Ühtlasi tulnuks Saksamaalt hankida mingi tõendus selle kohta, et ta respektierib Eesti suveräänsust. Vaevalt võis säärast kinnitusest loota mingit reaalset garantiid — oli ju selleks ajaks natside suhtumine rahvusvahelistesse kokkulepetesse liigagi

hästi teada —, küll saanuks aga seda lubadust kasutada vastuväitena Kremli poliitikuile, kes ikka ja jälle kõnelesid Saksa agressiooni ohust Baltikumis.

Seega ei tulnudki Eesti diplomaatidel valida: samal ajal kui N. Liidu käitumine muutus üha halvaendelisemaks, olid suhted Saksamaaga ka viimastel aastatel igati korrektsed (milline osa selles oli Eesti ja Saksa sõjaväelaste koostööl, jäägu siinkohal analüüsimata). Nii hakati Tallinnas ettevaatlikult selgitama iseseisvusgarantii saamise võimalusi. Taas ilmus päevakorda Eesti—Saksa mittekallaletungileping. Sobiva ajendi sellest kõnelemiseks andsid Ameerika Ühendriigid.

Vähendamaks sõjaohtu Euroopas, pöördus president Franklin Delano Roosevelt 15. aprillil 1939 A. Hitleri ja B. Mussolini poole läkitusega, milles tegi ettepaneku, et Itaalia ja Saksamaa annaksid kindla lubaduse vältida lähema 10–25 aasta jooksul sõjalisi kallaletunge kolmekümnele Euroopa ja Vahemere basseini riigile, sealhulgas Baltimaadele (*Molotov—Ribbentropi...* 1989: 56).

Saksamaa esmane reaktsioon oli eitav. 18. aprillil esitas Saksa asjur Tallinnas Eesti välisministrile Karl Selterile kaks konkreetset küsimust: 1) kas Eesti valitsus on andnud põhjust Roosevelti pöördumiseks või on avaldanud selleks oma nõusolekut?; 2) kas Eesti tunneb end ohustatuna Saksamaa poolt? Muidugi vastas välisminister eitavalt, aga lisas, et kuna USA läkituse eesmärgiks on Euroopa rahustamine, siis pole Eestil põhjust protesteerida säärase ettepaneku vastu (*Molotov—Ribbentropi...* 1989: 59).

21. aprillil pöördus K. Selter vestluses Saksa saadiku Hans Frohweiniga sama küsimuse juurde tagasi juba omal algatusel: et viimasel ajal on ilmunud sõnumeid, nagu oleks Eesti ja Läti Saksamaa poolt ohustatud, siis "oleks väga hea, kui Saksa valitsus leiaks võimaluse mingisugusel kujul kindlalt väljendada, et Saksal pole min-

gisuguseid agressiivseid mõtteid ei Eesti, Läti ega teiste kõnealuste riikide kohta” (ERA, f 957, n 5, s 1074, l 1). H. Frohwein kinnitas, et Saksamaa sooviks on elada rahus oma naabritega, lubas aga siiski informeerida valitsust ning oletas, et Hitleri kavatsetavasse esinemisse 28. aprillil Saksa Riigipäeva ees õnnestub ehk lisada lõik Baltimaade kohta, mis “rahustaks meeli ja võtaks aluse igasugustel kahjulikkudel kuuldustel ja agitatsioonil” (ERA, f 957, n 5, s 1074, l 2).

Karl Selter jäi esialgu küll säärase vastusega rahule, ent juba 24. aprillil teatas välisministri abi Oskar Öpik H. Frohweinile, et välisministri arvates jääks riigikantsleri kõnes sisalduv kinnitus liialt üldsõnaliseks ega täidaks eesmärki. Saadik soovitas aga siiski oodata ära *Führer*’i kõne ning alles seejärel kaaluda, mida võiks Saksamaa veel teha kahtluste hajutamiseks (ERA, f 957, n 5, s 1074, l 3–4).

Nagu selgub H. Frohweini telegrammist Saksa Välisametile, ei pidanud saadik ega Selter koos Öpikuga tollal veel silmas vastastikust mittekallaletungilepingut, vaid esmajoones ühist kommünikeed ajakirjanduses, “millele järgneks täiendav poliitiline akt”. Omalt poolt soovitas H. Frohwein piirduda nootidevahetusega või protokolliga, milles Eesti deklareeriks oma erapooletust ja kõrvalejäämist igasugustest suurriikide grupeeringutest, Saksamaa aga kinnitaks oma püsivat huvi iseiseisva Eesti Vabariigi eksisteerimise vastu (*Molotov—Ribbentropi...* 1989: 60).

Saadikule vastas Saksamaa Välisameti riigisekretär Ernst von Weizsäcker juba 25. aprillil. Vastust on lühidalt refereerinud Paul Vihalem: antud momendil ei saavat Saksa valitsus palutud avaldust teha (Vihalem 1971: 58). Näib siiski, et refereering pole ammendav, sest 26. aprillil Välisministeeriumi külasthanud H. Frohwein rääkis hoopis midagi muud: Välisamet kaalub võima-

lust sõlmida Eesti ja Lätiga leping, kus Saksamaa deklareeriks, et ta kohustub austama nende riikide puutumatust ja erapooletust; loodetavasti avab riigikantsleri tunahomne kõne tee säärase kokkuleppe saavutamiseks (ERA, f 957, n 5, s 1074, l 5). Nagu näha, pole siingi veel tegemist bilateraalse non-agressiooni pakti ettepanekuga.

Sündmuste käiku tõi pöörde A. Hitleri kauaoodatud kõne 28. aprillil. Kuigi *Führer* lükkas selles tagasi F. D. Roosevelti ettepaneku, leidis siiski märkimist võimalus, et Saksamaa nõustub sõlmima vastastikuseid mittekallaletungilepinguid kõigi riikidega, kes selleks soovi avaldavad. Konkreetselt Eesti kohta ei lausunud Hitler midagi, ent Baltimaade kohta tervikuna teatas ta, et Saksamaa näeb neis tähtsaid kaubanduspartnereid ning on seetõttu huvitatud nende iseseisvusest ja sõltumatusesest (*Päevaleht*, nr 116, 29. IV 1939, lk 2).

29. aprillil külastas H. Frohwein taas Eesti Välisministeeriumi ning informeeris O. Öpikut Saksa valitsuse otsusest teha ettepanek mittekallaletungilepingute sõlmimiseks Põhjamaadele (Rootsi, Norra, Taani, Soome) ja Balti riikidele (Eestile ja Lätile; Leedule ettepanekut ei tehtud, sest mittekallaletungi kohustus sisaldus juba märtsikuises Saksa—Leedu lepingus) (ERA, f 957, n 5, s 1074, l 6).

Samal päeval kinnitas teadaannet Eesti saadikule Berliinis Karl Toferile ka Saksamaa välisminister Joachim von Ribbentrop (ERA, f 957, n 5, s 1074, l 10). Seejuures toonitasid nii Ribbentrop kui Frohwein, et Saksamaa ettepanek on otse välja kasvanud Selteri ja Öpiku sooviavaldustest Tallinnas. Nii meelitatav kui selline kinnitus ka on (kes siis ei sooviks etendada tähtsat rolli maailmapoliitikas), jääb selle tõele vastavus ainuüksi Saksa diplomaatide südametunnistusele ning on kaunis väheusutav. Küllap olid esmatähtsad siiski Saksa-

maa enese huvid; Eesti-poolne initsiatiiv võis paremal juhul olla ehk üksnes teretulnud juhuseks oma soovide teostamisel (Wrangell 1959: 224).

Ametliku ettepaneku non-agressiooni pakti läbirääkimiste alustamiseks edastasid sakslased 2. mail. Kõneluste paigana sooviti seejuures näha Berliini ning Eesti Vabariigi volinikuna saadik Karl Toferit (ERA, f 957, n 5, s 1074, l 9).

KAALUMISED: MAI 1939

5. mail oli koos Eesti Vabariigi valitsus. Koosolekul kiideti põhimõtteliselt heaks välisministri ettepanek astuda Saksamaaga läbirääkimistesse mittekallaletungilepingu kooskõlastamiseks (*Päevaleht*, nr 122, 6. V 1939, lk 3). Millistest kaalutlustest valitsus otsuse langetamisel lähtus, võib ainult oletada. Ühelt poolt oli kahtlemata ajendiks mõningate Eesti juhtivate tegelaste silmanähtavalt saksasõbralik hoiak. Endine Saksa kultuuromaavalitsuse esimees Wilhelm Wrangell peabki pakti Eesti-poolseks poliitiliseks žestiks, mille ajendiks oli soov veelgi läheneda Berliinile (Wrangell 1959: 225). Eitamata ka sellise motiivi võimalikkust, tuleb siiski tunnistada, et pakti sõlmimiseks oli teisigi põhjusi. Tundub, et peamiseks tõukejõuks olid N. Liidu ähvardavad sammud. Seda oletust kinnitavad ka omaaegsete Saksa diplomaatide arvamused, mida võib ilmselt pidada objektiivseks, sest nad olid mõeldud Saksa Välisametile tegelikuks kasutamiseks, mitte avalikkuse mõjutamiseks.

Nii märkis Hans Frohwein juba mainitud telegrammis 24. aprillist: "Eesti taotlused on ilmselt suunatud sellele, et kõrvale tõrjuda igasugused võimalikud Inglise—Vene katsed integreerida Baltimaad ümberpiiramissüsteemi" (*Molotov—Ribbentropi...* 1989: 60). Saadikuga nõustus ka Saksa Välisameti nõunik Werner

von Grundherr 6. juuni memorandumis: "Mõlemad valitsused [Eesti ja Läti. — *Autor.*] näevad Saksamaaga sõlmitud mittekallaletungilepingutes teretulnud abinõu, millega on võimalik vastu panna Britannia ja Nõukogude Venemaa poolt tulevale diplomaatilisele survele" (Vihalem 1971: 59). Sama on pärast Teist maailmasõda kinnitanud ka endised Eesti diplomaadid paguluses (Selter 1956: 38; Mamers 1958: 70).

6. mail 1939 saabus Tallinnasse Läti välisminister Vilhelms Munters, et Eesti—Läti liidulepingu vaimus kooskõlastada järgnevad välispoliitilised sammud. Ühiseks rahuloluks oldi põhiasjades ühel meelel ning otsustati jätkata ettevalmistusi Eesti—Saksa ja Läti—Saksa mittekallaletungilepingute sõlmimiseks tihedas omavalitselises koostöös (*Uus Eesti*, nr 124, 8. V 1939, lk 1).

Eesti—Läti üksmeele tõttu ei mõjunud Tallinnas kuigi raskelt 9. mail teatavaks tehtud Soome, Rootsi ja Norra valitsuste otsused non-agressiooni pakti sõlmimata jätmise kohta, seda enam et Saksamaa vahetu naaber Taani võttis Berliini ettepaneku vastu.

16. mail andis Saksa Välisameti riigisekretär Ernst von Weizsäcker Karl Toferile üle lepingu projekti (Vihalem 1971: 59). Kava paistis silma lühiduse ja konkreetseusega — tegelikult sisaldas see vaid üheainsa kohustuse: vältida teineteisele kallaletungimist lähema kümne aasta jooksul.

Säärane lakoonilisus polnud Eestile mitmel põhjusel vastuvõetav ning järgnenud läbirääkimiste käigus Berliinis püüdis K. Tofer saavutada kokkuleppe sätete täpsustamist. Peamisi puudusi oli neli: 1) kavas ei kõneldud Eesti poolt varem sõlmitud välislepingute edasikestmisest pärast non-agressiooni pakti allakirjutamist; 2) projekt ei sisaldanud klauslit, mis lubanuks kokkuleppe automaatselt tühistada juhul, kui üks lepinguosaline tungiks kallale mõnele kolmandale riigile; 3) ei nimeta-

tud ka kontrahentide omavaheliste tülikäsimuste rahumeelse lahendamise kohustust rahvusvahelise vahekohtu või kahepoolse lepituskomisjoni kaudu; 4) kokkulepe oma algsel kujul võimaldanuks käsitada Eesti kaubavahetust Saksamaa-vastaste riikidega kui pakti rikkumist Eesti poolt.

Kui viimati nimetatud ähvardas kaasa tuua tõsised majanduslikke raskusi, siis esimese kolme puuduse puhul peitus peamine hädakoht N. Liidu võimalikus reaktsioonis. Et ka Eesti—N. Liidu mittekallaletungileping sisaldas analoogilisi punkte, siis andnuks nende väljajäämine Eesti—Saksa paktist Moskvale teretulnud võimaluse süüdistada Eesti valitsust Berliini mõju alla langemises.

Tegelikult polnud kolm esimest puudust kuigi olulised, v.a Eesti—Läti liidulepingu meenutamine. Viimase osas saavutati läbirääkimiste käigus kompromisslahendus: liidulepingule küll otse ei viidatud, kuid non-agressiooni pakti kehtivusajana pandi kirja kümme aastat (korduva automaatse pikennemisega) ja lisati klausel, et pakt ei kehti kauem kui samasugune kokkulepe Saksamaa ja Läti vahel.

Teiste rahvusvaheliste kokkulepete nimetamine polnud vajalik, sest pärast neutraliteedideklaratsiooni 1938. a sügisel polnud Rahvasteliidu põhikirjas sisalduvad sanktsioonid Eesti jaoks enam kohustuslikud; ühegi muu lepinguga mittekallaletungipakt aga vastuolus ei olnud. Lepingu denonsseerimise võimalus Saksamaa kallaletungi puhul mõnele kolmandale riigile kaotas samuti oma aktuaalsuse, sest Eesti pidanuks igal juhul jääma erapooletuks. Mis puutub tülikäsimuste lahendamisse rahumeelselt, siis olid Eesti ja Saksamaa endile selle kohustuse võtnud juba 1925. aastal, kirjutades alla Eesti—Saksa lepituskonventsioonile.

Seega kujunes Eesti jaoks tõeliseks probleemiks uue

kokkuleppe sõlmimisel siiski vaid N. Liidu (ja ka teiste välisriikide) reaktsioon Eesti—Saksa sobimusele.

Et K. Tofer Berliinis pärast Eesti—Läti liidulepingust tuleneva olukorra mainimist pakki lisas midagi enamat ei saavutanud ning Saksa pool andis üpris ühemõtteliselt mõista, et pole huvitatud suurematest muudatustest kokkuleppe tekstis, siis kutsuti mai lõpus Tallinnas kokku rida kõrgetasemelisi nõupidamisi tekkinud situatsiooni arutamiseks. Hoolimata ametliku informatsiooni peaaegu täielikust puudumisest oli Eesti avalikkus selleks ajaks lõhenenud Eesti—Saksa non-agressiooni pakki pooldajateks ja vastasteks. Seejuures näib, et valitsuse sammude kritiseerimise initsiaatoriteks olid eelkõige Jaan Tõnisson ja tema poeg Ilmar.

Ilmar Tõnisson viibis 1939. a seoses doktoritöö kirjutamisega Inglismaal ning oli nähtavasti küllalt tihedas kontaktis kohalike natsismivastaste jõududega. Nii informeeris ta Jaan Tõnissoni Inglise välispoliitikas 1939. a kevadel aset leidnud muudatusest — Saksamaale järeleandmise asemel Saksa-vastase nn rahurinde moodustamise püüdest koos Prantsusmaa ja N. Liiduga. Ühtlasi soovitas I. Tõnisson korraldada opositsiooni üldkoosoleku ning koostada läkituse valitsusele, milles nõutaks kiiret ümberorienteerumist Lääne-Euroopa demokraatiatele, liitumist Inglismaa—Prantsusmaa—N. Liidu koalitsiooniga ning ühtlasi ka vastasrindlaste koopteerimist Eesti valitsuse koosseisu (ERA, f 1627, n 1, s 22, l 81).

Pärast Hitleri ettepanekuid Baltimaadele ja Skandinaavia riikidele hoiatas Ilmar Tõnisson väga tungivas toonis Eesti—Saksa lepingu sõlmimise eest, sest see samm ärataks tingimata võõrastust Londonis ning otsest pahameelt Moskvas. Sellised meeolud võiksid aga viia selleni, et Saksa—Poola relvakonflikti puhkedes N. Liit okupeerib Eesti, ja Suurbritannia valitsus, olles veendunud, et Tallinnas valitseb "väga suur aukartus

Saksamaa ees”, vaatab seda agressiooniakti rahulikult pealt. Järelikult oleks Eesti ainus pääsetee äraütlemine natsidele, ümberorienteerumine *Entente*’ile ning “sõbralik kokkulepe Venemaaga” (ERA, f 1627, n 1, s 22, l 106, 112).

Saanud teada Eesti valitsuse otsusest pidada läbi-rääkimisi Berliiniga, nimetas Ilmar Tõnisson seda “lolliks sammuks” ning deklareeris, et tulevase pakti ratifitseerimisel parlamendis on “opositsioonil muidugi eriline kohustus [---] oma vastuseisu kõige kategoorilisemalt ja ulatuslikumalt esile tuua ja motiveerida, ühtlasi rõhutada, et ta juba ette selle sammu eest on hoiatanud”. Samas soovitas kirja autor nõustuda parajasti aktuaalse Inglise—Vene ühise garantiiga Eesti iseseisvusele (ERA, f 1627, n 1, s 22, l 102–104).

Ilmar Tõnissoni kirjad ei jäänud hüüdjaks hääleks kõrbes. Opositsiooni tegevuse kohta seni küll ammen-davat ülevaadet pole, ent ka üksikud dokumendid võivad olla vahel kõnekad. Nii võib I. Tõnissoni 16. mai kirja alusel järeldada, et Jaan Tõnisson oli juba mai esimesel poolel astunud samme takistamiseks lepingu allakirjutamist. Siiski ei tõstatatud küsimust sel perioodil veel avalikult, vaid piirduti ilmselt eraviisiliste seisukohavõtudega üksikute prominentsete poliitikute juures.

Märksa olulisem oli 20. mail presidendile adresseeritud märgukiri, milles Riigivolikogu liikmed Jaan Tõnisson, Oskar Köster, Rudolf Penno, Jaan Vain, Nee-me Ruus ja Kristjan-Eduard Jalak avaldasid oma eriarvamuse Saksamaaga sõlmitava mittekallaletungilepingu kohta.

Läkituses deklareeriti: teravas üldpoliitilises olukor-ras sõltub Eesti iseseisvuse säilitamine ennekõike välis-poliitilisest hoiakust. Seejärel anti nõu tihendada koostööd Soomega ja püüda Soome kaudu läheneda Skandi-naavia riikidele. Need sammud pidanuksid kirja koos-

tajate arvates suurendama Inglismaa usaldust Eesti poliitika vastu ning kindlustama seniseid heanaaberlikke suhteid N. Liiduga. Dokumendis rõhutati vajadust ajada kindlat neutraliteedipoliitikat ning leiti, et "oleks Eesti riigile saatuslikuks eksisammuks sõlmida nüüdses rahvusvahelises olukorras Saksa riigiga mittekallaletungi leping", sest kaldumine Saksamaa mõjupiirkonda viiks Eesti paratamatult vastuollu N. Liiduga, kaugendaks teda Skandinaaviast ning hävitaks Inglismaa usalduse Eesti vastu. Lõpuks kinnitati resoluutses toonis: "Kõigil neil põhjustel tuleb tungivalt hoiatada Vabariigi Valitsust ja kõiki, kellest see oleneb, sõlmimast praeguses rahvusvahelises olukorras Saksa valitsuse poolt algatatud mittekallaletungi-lepingut." (ERA, f 84, n 1, s 737, l 3-4).

Jääb selgusetuks, miks oli märgukirjale allakirjutajateks valitud ainult Riigivolikogu liikmed ning jäetud kõrvale teised tuntumad avaliku elu tegelased vihuti Ilmar Tõnissoni soovitusel. Esinesid ju nüüd endise riigivanema Jaan Tõnissoni, endise ministri Oskar Kõsteri ning Riigikogu endise esimehe Rudolf Penno kõrval laiemale üldsusele peaaegu tundmatud nimed nagu Neeme Ruus ja Kristjan-Eduard Jalak. Viimaste sümpaatia idanaabrite poliitilise korralduse vastu võis ehk teadlikumate ringkondade silmis koguni kompromiteerida alustatud aktsiooni. Ehkki kindlaid tõendeid pole, võib oletada, et mitmed tuntud inimesed ei soovinud võtta osa valitsuse välispoliitika arvustamisest. Niisugune olukord valitses 1939. a mai lõpus, kui algasid nõupidamised Eesti—Saksa mittekallaletungilepingu asjus.

Esimene väitlus non-agressiooni pakti ümber leidis aset 25. mail Riigivolikogu välis- ja riigikaitsekomisjoni koosolekul. Lepinguprojekti tutvustas välisminister Karl Selter, peatudes lühidalt ka välisriikide seisukohtadel. Ta leidis, et mõnel pool välisajakirjandu-

ses, eriti Inglismaal ja Prantsusmaal ilmunud ennustus-
sed Saksamaa tulevikukavatsuste kohta on tendentsli-
kud ega kajasta nimetatud riikide valitsuste tegelikke
vaateid. Nii Inglismaa kui Prantsusmaa suhtuvat tege-
likult Eesti—Saksa võim alikku kokkuleppesse heataht-
likult; ka N. Liit pole oma vastuseisu ametiikult väl-
jendanud ning kui Skandinaaviamaad vastavadki Saksa
ettepanekule keeldumisega, siis üksnes soovist eraldada
end Mandri-Euroopa probleemidest. Igal juhul oli välis-
minister veendunud, et Eesti—Saksa kokkulepe ei teeks
kellelegi kahju ega sunniks kedagi muutma oma suhtu-
mist Eestisse.

Ministrile vaidlesid vastu opositsiooni liidrid Jaan
Tõnisson ja Ants Piip. Viimane avaldas kartust, et Sak-
sa ettepaneku vastuvõtmine Tallinnas on siiski nii Ing-
lismaal kui N. Liidus tekitanud tõsiseid kahtlusi Eesti
suhtes. Rahvusvahelise õiguse professor Piip rõhutas,
et Berliini samm on vaid osav poliitiline manööver, mil-
lest pole Eestile vähimatki kasu loota — koguni vastupi-
di: “Ma kardan, et see leping toob meile palju sekeldu-
si, milledesse meiesugune väikene riik laskuda ei tohiks.
Meie satume selle lepinguga Saksa orbiiti.”

J. Tõnissoni arvates tähendab lepingu sõlmimine
Saksamaa agressiivsete plaanide otsest toetamist, eral-
dab Eesti neutraalsetest Põhjariikidest ja sunnib Eestile
peale “vahekorra Saksaga”. Selle asemel soovitas Tõ-
nisson säilitada erapooletust ja kontakte nii Inglismaa
kui tema liitlastega. Sellest johtuvat hädachtu N. Liidu
poolt kommenteeris ta järgmiste sõnadega: “Kui Sak-
sa tuleb, võetakse meilt palju rohkem, kui Vene. Sak-
sa juurib meie rahva siit välja viimseni. Meid hävita-
takse majanduslikult kui ka rahvuslikult.” Kokkuvõttes
deklareeris J. Tõnisson: “Olen põhimõttelikult lepingu
sõlmimise vastu, kuid kui teisiti ei saa, siis venitame.”
Venitamistaktika tähtsust oli rõhutanud ka A. Piip.

Nõupidamine lõppes oluliste tulemusteta — esitatud seisukohad otsustati võtta teadmiseks. K. Selter lubas nendega arvestada ka küsimuse kaalumisel valitsuse koosolekul (*Molotov—Ribbentropi...* 1989: 61–64).

Hoopis teistsugune meeleolu valitses samal päeval toimunud Riigikaitse Nõukogu istungil (ERA, f 988, n 1, s 3, l 193–199). See on ka mõistetav, sest nimetatud organisse kuulusid eranditult valitsusmeelsed isikud, pealegi oli sõjaväe juhtkond veendunud Saksa-orientatsiooni õigsuses. Seepärast olidki ainsateks sõnavõtjateks 25. mai koosolekul välisminister Karl Selter, ülemjuhataja Johan Laidoner ja president Konstantin Päts. Arvamuste lahknevus tekkis vaid esimese ja viimase vahel.

Välisminister esitas ülevaate läbirääkimiste senisest käigust. Taas kinnitas ta, et nii Inglise kui Poola valitsuse ametlikud seisukohad Eesti—Saksa non-agressiooni pakti suhtes on positiivsed ning peljata tuleb vaid Kremli reageeringut. Seepärast on tarvis hoiduda Moskvat irriteerimast: “Peame lepingu sõlmimisel vaatama, et meie ei kohustuks rohkem Saksamaa suhtes kui oleme kohustunud Venemaa suhtes.” (ERA, f 988, n 1, s 3, l 195). Jutt käis eespool mainitud kolmest punktist, mis võinuksid anda N. Liidule ettekäände Eesti süüdistamiseks Saksa-sõbralikkuses. Et Eesti—Läti liidulepingu arvestamine paktis oli selleks ajaks saavutatud ning vahekohtu suhtes kehtis 1925. a konventsioon, siis soovitas välisminister hoolitseda selle eest, et kokkuleppesse võetaks klausel, mis lubaks lepingu automaatselt denonsseerida, juhul kui Saksamaa tungib kallale mõnele kolmandale riigile.

Ministrile oponeeris president, kes pidas otstarbekaks loobuda lepingu ülesütlemise võimaluse nõudmisest — kui Saksamaa tõepoolest kellelegi kallale tungib ja Eesti seepeale lepingu tühistab, siis oleksime tagasi

algpunktis ning denonsseeritud pakt koguni halvendaks Eesti olukorda: Moskval oleks ajend kuulutada kogu maailmale Baltikumi erilist ohustatust ning lisaks sellele teravneksid ka suhted Berliiniga. Et presidendile vastu ei vaieldud, siis võib väita, et just tema seisukoha tõttu jäi nimetatud säte lepingust välja.

Hinnates lepingu tähtsust Eesti seisukohalt, jäi K. Selter realistiks, tunnistades ausalt, et peamiseks paktilt loodetavaks tuluks on aluse võtmine Moskvast lähtuvatelt kuulujuttudelt. Samas, nagu kõigile teada, toonitas välisminister, vajuvad sääraseid poliitilised lepingud sõja puhkemisel enamasti unustusehõlma ning seepärast ei maksa uuel kokkuleppel liiga palju loota.

Resümeeris taas K. Päts: "Ära kuulates Välisministri seletused ja arvesse võttes käesoleval istungil avaldatud mõtteid, võiks konstateerida, et Riigikaitse Nõukogu loeb mittekallaletungilepingu sõlmimise Saksamaaga otstarbekohaseks." (ERA, f 988, n 1, s 3, l 199.)

Kolmas nõupidamine maikuiste koosolekute reas leidis aset 27. mail Välisministeeriumi ruumes, kus juhtivate diplomaatide ja Sõjavägede Staabi esindaja kõrval osalesid ka mitmed parlamendi väliskomisjoni liikmed, sh opositsiooniliselt meelestatud Jaan Tõnisson ja Ants Piip. Sellel koosolekul ilmnis esmakordselt lõhe vastarrinna ridades. Kui uskuda nõupidamise protokoll, siis ei võtnud A. Piip sedapuhku üldse sõna ning kogu vastuväidete esitamise vaev langes ainuüksi J. Tõnissoni õlgadele. Tõnisson rõhutas taas, et Eesti peab ilmtingimata minema koos organiseeritava rahurindega ning hoiatas, et lähenemine Saksamaale võivat provotseerida N. Liitu. Leidmata koosviibijatelt toetust, pidi aga J. Tõnisson taas jääma vähemusse.

Saanud sel moel toetuse osaliseks nii Riigikaitse Nõukogus kui mitmete väliskomisjoni liikmete poolt (opositsiooni seisukohtadele ei pööratud lihtsalt tähele-

panu), sõitis K. Selter 27. mail Riiga, kooskõlastamaks järgmisi samme Läti diplomaatidega (*Päevaleht*, nr 144, 30. V 1939, lk 5).

Läti välisminister Vilhelms Munters oli alles äsja saabunud Genfist Rahvasteliidu Nõukogu istungilt ning teinud vahepeatuse Berliinis, kus kohtus Saksa Välisameti juhtivate töötajate Ernst von Weizsäckeri ja Friedrich Gausiga, arutamaks mittekallaletungilepinguga seonduvat.

K. Selter jõudis oma Läti kolleegiga kiiresti üksmeelele ning pöördus tagasi koju. Veetnud nelipühad Tallinnas, asus välisminister taas energiliselt tegutsema. Hooгу lisas ehk veelgi teade Saksa—Taani non-agressiooni pakti allakirjutamise kohta Berliinis 31. mail.

6. juunil komandeeriti K. Selter ja Välisministeeriumi Poliitilise Osakonna direktor Elmar Kirotar Saksamaa pealinna ning juba järgmisel päeval leidis aset Eesti—Saksa ja Läti—Saksa mittekallaletungilepingute allakirjutamise tseremoonia (Arumäe 1979: 132).

Lepingu tekst oli äärmiselt lakooniline. Esimeses artiklis töötasid mõlemad osapooled, et ei hakka teineteisega sõdima, ei tarvita mingit muud liiki vägivalda ega toeta ka ühegi kolmanda riigi sellesuunalisi üritusi. Artikkel 2 määras pakti kestuseks kümme aastat, lisades juurde, et kokkulepe ei kehti kauem kui Läti—Saksa leping (see oli Berliini-poolne järeleandmine Eesti—Läti liidusuhetele). Pakti juurde kuuluvas lisaprotokollis deklareeriti, et Eesti väliskaubanduslikke sidemeid kolmandate riikidega, kes on Saksamaa suhtes vaenulikud, ei peeta käesoleva lepingu rikkumiseks (*Molotov—Ribbentropi...* 1989: 64–65).

Eesti avalikkuse ees kommenteeriti pakti tagasihoidlikult. Enamik juhtivaid ajalehti piirdus ametlike teadaannete avaldamisega. Páris ilma kommentaarideta siiski hakkama ei saadud, kuid eri autorite kirjutised

olid sedapuhku samasuunalised, vastates ilmselt Riikliku Propagandatalituse nõudmistele. Vastasrinnal polnud mõistagi võimalik oma seisukohti publitseerida.

Kõige konkreetsemalt esines *Postimehes* Mart Nurk, kelle iseloomustamiseks Ilmar Tõnisson kirjutas: "M. Nurga lühikesed juhtkirjad on sama lühikese vaatega kui suure hädaohtlikkusega — vist see ongi praegune Toompea doktriin..." (ERA, f 1627, n 1, s 22, l 104). Kõnealuses artiklis kiitis M. Nurk non-agressiooni pakti sõlmimise igati heaks, tuues esile kolm Eesti jaoks olulist positiivset tulemust: 1) "Saksa riik annab lepingulise lubaduse mitte atakeerida Eestit [---] ja meil pole mingit põhjust kahelda Saksa riigi tahtes austada antud allkirja"; 2) "julgeoleku tegurile Eesti idapiiril lisandub nüüd selge, kategooriline ja kõiki võimalusi hõlmav mittekallaletungileping Eesti läänepiiril, luues tasakaalu ja võrdsuse selles, mis puutub väliste hädaohtude kõrvaldamisse"; 3) "leping võtab resoluutselt jalad alt kõikidelt välismaal musseeritud kuuldustelt, nagu ähvardaks Balti riike kallaletungi hädaoht Saksamaa poolt" (Nurk 1939).

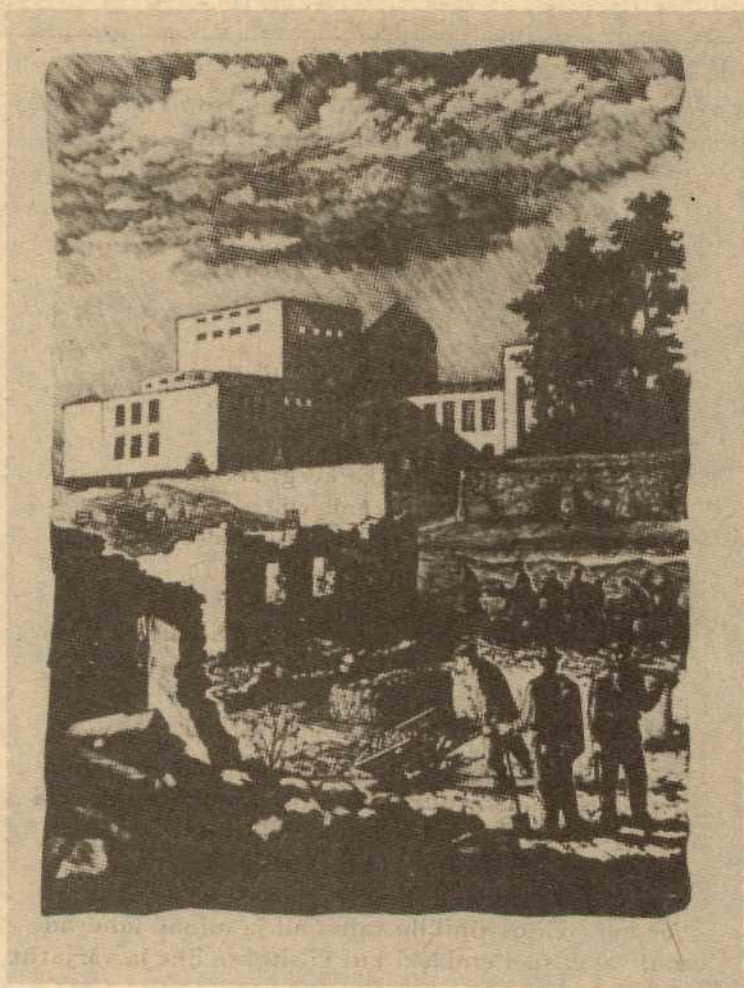
Kiidusõnadega polnud kitsim ka *Uue Eesti* peatoimetaja Hugo Kukke, kes ei paistnud pakti võimalikest negatiivsetest tagajärgedest üldse teadlik olevat ning leidis, et kokkulepe vastab täielikult Eesti erapooletuspoliitikale (Kukke 1939).

Päevalehe peatoimetaja Harald Tammer, kes mõne aasta eest oli julgelt kritiseerinud Eesti välispoliitikat ja kellel oli paljudes küsimustes oma, enamasti värske ja huvitav seisukoht, järgis samuti üldist koori. Ta sõandas küll avaldada mõningast kahtlust pakti reaalse väärtuse suhtes, kirjutades: "igasuguse lepingu väärtus oleneb heast tahtest, mida lepinguosalistel tema täitmiseks rakendavad", kiirustades küll lisama, et nii Eestil kui ka Saksamaal näivad olevat kõik eeldused selle hea tahte olemasoluks (Tammer 1939).

Ago Pajur

Vaevalt kajastasid säärased valitsuse tegevust jäägitult heakskiitvad artiklid Eesti avalikku arvamust, küll aga võisid ainsa laiemalt tuntud hinnanguna kujundada mõningal määral n-ö realugejate seisukohti.

(*Järgneb*)

Leopold Ennosaar. "VANEMUISE" MOTIIV
(Puugravüür, 1948)

LUULET

Ene Mihkelson

VALEMÄNGUR

I

Vale tihi võtsid ütleb ikka keegi kellel
käes on mäng Ma ei tea mis tihtki on
kuid midagi ma teinud olen palju valesti
Kogu elu olen tahtnud olla kaitstud
mulla rōskes südames mis sooja hoiab
ainult sõmera mu huulte ees ja siiski elus
ELUS olen tahtnud olla Vahel vahetada
asendit Maa peale nähtamatult tulla
et keegi mind ei tunneks ära NIMESki
Mu kujul (kehal isikul) on olnud mitmeid varjun-
deid ja sõnumisi rohkem kui on pandud nimekirja
aga seda üht mis suguvōsale võiks heita varju
salajas on hoitud tõesti hinge alguseni
Sellepärast praegugi kõik minad sinad temad on
hardalt peidus sinilille vaiba all ja minad lähevad
mul vahel segi endaski kui küsitakse üht ja varjatut

II

Kui kaua NIMETA saab ma ei tea
Maag ütleks et päris- ja salanimi on
erinevad kuid minul nemad on
üks ja maag pole ma hoopiski
Vale tihi võtsid kiites elu Kuid elu
kiitis esialgu ainult iga keharakk

Ma mõistmatu vaid kordasin mis
olemine andis ette kui vältimatu
NIME-maagia on võimsam elustki kui
täitsa avalikult imetlen mõnd rohulehte
Nüüd on nad nõnda kaugel minust
metsaveer kui kordaks taevast ja lõhnad
liituvad vaid mälestustes

III

Vale tihi võtsid sõbrustades pätiga kes avasta-
nud oli sinu peidu-urka ega andnud üles
kuhu vaja Vale tihi võtsid käies läbi inimeste
ja mitte aadetega Vale tihi võtsid kisades: see
pole aus (Tollel ajal?) Mis siis et üleilmne kaardi-
mäng või mäng eludega oli tavaline Ikka olid meie
mängu vang Küllap olingi Kuidas tappa endas päris-
nime mida polegi su tihil ega nimekirjas
Mis mullast tulnud mulda jääbki kuigi nüüd
ma mängin ise elu enda maskidega
Piin on nende hargnemiste alus kui sina jälle
õige tihti teed

Käisin orjaturul et osta kahte vaba
Kõik silmad löödi häbelikult maha ja üks
julge sulgi ainult sõltumatust imiteeris
Sa võta mind ta hüüdis pungitades silmi
Sõakus kohutas mind veelgi Võtsin selle
kes meid sala ripsme vahelt jälgis ja mui-
gas omaette nii mind kui rivi vahest ise-
ennastki Kui ahelad talt olid võetud
Ütlesin et tedagi ei taha
Kaua seisin nagu post Siis käed laiali
planeeris maa peal nagu lind ning õige
varsti paistis ainult punkt

Müün absoluutselt kõike mida mul
ei ole Olen äärmuseni antidepresseerit
Mu kodukeel on eluvale ja lavaks laba-
sused Tule eile meile kui oskad
Sulatame suled atradeks

Nende osa oli olla igavesti armunud
kirge kiites tunnetele korraldada ajujahti
Tasakaalu märgiks raskemeelsust kandsin
endas See imbus verre neile kes armastusest
rääkisid mu tumemeelsust omaks võttes
Nii saingi teada sellest vargapsühholoogiast
mis kujutleb kuid kunagi ei tunne Ainult
saagist oskab kinni hoida hammastega

Meist saab Meist teeb Meist on tehtud
juba Nahk seljas sooviavaldustest märg
peatun keset asfalti Suure kiirusega
läheneb...
Mis neist aegadestki ohkan alistunult

Kas grotesk kannab tahaksin teada
Kas groteskist võiks ehitada silda
Kui me nõnda kesk-kohale läheneksime
kas saada võiksime kokku
Võimegi vist sest ammu pole ma näinud
ühtegi elusat silda Isegi mälestustes mitte
Kohtume keskpäeval siis kui see sild
tõesti peaks vajuma kokku

Tee läks metsa veerde Seal istus
koll Valendaval lumel põrgu kehval
järjel mustaks tõmbunud sigidik
Uuris oma kulunud kapju Karv turjal
tokerjas ja kurb Läksin mööda
temast Ei teind välja pominaist ja
nuukseist Kalgimana veelgi metsaseina
ennast seadsin et jälgida kuis tuleb
olukorrast välja tema

Õös toimus mõndagi mis pole väärt
et luules ümber jutustada
Aoahetuses lösutas üks maasse
valguv laip Ma kuusetüves hinga-
sin kui lagendiku taba

Kuu tegi nalja mulle kui häbene-
des kahvatas ja tõmbus lõpuks
tausta Päeva sinivalges vöödis tee
vonkles maona silmapiiri poole
Teispool pilgu-ulatust võib olla
kukub seegi kandepind teise ilma
külmast tardund auku Priius tule
juba hüüdsin peegelpindadesse
Nälg võtab aru Hää! hangub sõgedana
Kurgus tihke klomp

FREUD TÖLGENDAJA SILMIS

Geoffrey Hartman

Tõlkinud Toomas Rosin

Juba ainuüksi Freud kinnitab Emersoni tähelepanekut, et suure mõtleja vari on tähtis institutsioon. Me ei saa mõista Freudi, kui me ei mõista tema suuruse eriomadust — seda, mis tegi ja ikka veel teeb temast skandaali, varju, millega me püüame kokkuleppele jõuda. Ta on mõjutanud meid religiooni jõuga. "Peab olema väga tugevat, terast ja järjekindlat kriitikameelt," on öelnud Freudi kohta Wittgenstein, "et mütoloogiast, mida meile pakutakse või peale surutakse, läbi näha. See ajendab meid ütleva: "Jah, muidugi, nii see just ongi!" Võimas mütoloogia."

Freud aga tahtis luua hingeeluteadust, mitte mütoloogiast. Tema esimene tähtsam raamat *Unenägude tõlgendamine* heiskas ratsionaalse ja meetoodilise uurimistöö lipu otse mõistusevälisuse sohu, kuhu vähesed olid söandanud tungida ja neist omakorda väga vähesed terve mõistusega tagasi pöördunud. Ometi ei kummuta need psühhoanalüüsi ratsionalistlikud püüdlused mingil kombel selle lunastavat ja kommunitaarset olemust. Kuigi psühhoanalüüs pole religioon, on tal siiski palju

"The interpreter's Freud". — Geoffrey Hartman. *Easy Pieces*. New York: Columbia University Press, 1985. © Columbia University Press.

vanade religioonide tunnuseid, näiteks arutatakse mõistusevälisuse üle, irratsionaalsete jõudude üle, millega me koos elame ja mida me täielikult valitseda ei suuda.

Kus paikneb selles jõuväljas keel? Eriti tõlgendaja keel, sest see võtab oma objektiks teised keelekonstruktsioonid, mis esinevad teksti kujul, nagu kirjandusteosed, või ka teise meediumi kuuluva salapärase koodina, nagu hüsteeriasümptomid ja unenäokujundid. Ei ole vajadust üleliia rõhutada seda, mida me oleme keele kohta Freudist ja uuesti Lacanist saadik teada saanud. Analüüsija diskursus jääb tõlgendatava diskursuse afektiivsesse sfääri; ta on samavõrd lisandus kui selgitus; ning skeptitsismivaba ja metodoloogilise purismi asemel, mis eraldab tõlgendaja keele nn objektikeelest, luues tegelikult kaks monoloogi, tuleb meil üritada dialoogi, milles meie enda tihti ebateadlikud eeldused seatakse kahtluse alla. "Analüüsitava diskursus," on kirjutanud André Green, "on sõnade vool, mida [...] analüüsija ei saa lõpetada. Analüüsija liigub analüüsitava sõnade järel."

Eriti psühhoanalüüsis, sest see sisaldab ülekannet ja vastuülekannet, sest see sunnib tõlgendajat, mitte ainult tõlgendatavat teksti või isikut riskima võimalusega, et sõnadevahetus ei vii alati viisaka dialoogini. Sõna "dialoog" on tegelikult petlik, sest selles olukorras võib olla rohkem survet ja vastupanu, rohkem trips-traps-trulli või logisevaid seoseid kui siis, kui Dostojevski või ka Hitchcock võõrad inimesed rongis kokku viib. Raudteeromantika tungib tõlgendaja diskursusesse, mis vuhiseb mööda harulist sõnarööbastikku ebamäärase sihtkoha poole eksootiliste ootustega, salapärase pöörangutega, ja tahaks loota, et heade piduritega.

Et mõista Freudi tugevust tõlgendajana (ükskõik, kas me tema avastustega või nende teaduslikkustaotlusega nõustume), on vaja lugeda teda tähelepanuga, mida nõuab tema enda määratu kultuur, milles kirjandusest

ergutatud keeletundlikkusele oli oma osa. Sellepärast võtan ma kõigepealt proovitüki *Unenägede tõlgendamisest* ja püüan seda kirjanduslikult lähilugeda. Sama tähtis on aga hinnata Freudi tõlgendusmeetodi ülekantavust. Essee teises pooles võtan seetõttu ette mitteamalüütilise teksti — ühe Wordsworthi luuletuse — ning sean endale kaks ülesannet: näha seda Freudi kontekstis ja ühtlasi näha Freudi tema kontekstis.

On tähelepanuvääratav tõde, et kirjanduslik analüüs, nagu ka Freudi unenäoanalüüs, ei tee enamata ega vähemat kui toob kujundites või sõnades ilmsiks iseseisva elu, millel on omaenda liikumishulk. Kahemõttelisused, üledetermineeritud tähendused ja veidrad seosed paistavad välja palju selgemini kui sidus kavapärassus, mille eest nad näivad põgenevat. "Minu mõtted trügivad üksteist surnuks," kirjutab Coleridge. Ta leiab end, nagu ta ütleb, "assotsiatsiooni voolu" haardes; eriti tema *Märkimikes* liiguvad nii unenäod, mida ta on üles tähendanud, kui ka spekulatiivsed etümoloogiad ja seostuvate sõnade ahelad üha kiiremini kasutuks "groteskiteaduseks" (fraas, mille olen võtnud Kenneth Burke'i elegantsest esseest Freudi kohta teoses *Kirjandusliku vormi psühholoogia* (*The Philosophy of Literary Form*)). Kuid elamusest, mis sarnaneb "mõttemaruga", kõnelevad otsesõnu paljud kirjanikud. "Ma olen tihti tundnud hulluse pealetungi," tunnistab Flaubert. "Minu vaeses hinges oli ideede ja kujundite keeris; minu teadvus, minu ego tundus lekkivat ja vajuvat nagu tormi kätte jäänud laev. [...] Ma mängisin fantaasia ja hullusega nagu Mithridates oma mürkidega." Või Keats, lõbusas tujus: "Ma pean olema iseäralik ning vaba troopidest ja kujunditest — ma pean mängima oma kabemängu nii, nagu mulle meeldib. [...] Kas te olete näinud kalakajakat, mõõkvaala, merikajakat või ükskõik mida, mis täiendab seda värsirida õige pikkuseni ja täidab ka selle tühja koha;

et ma võin *alla söösta* nagu kalakajakas — ma loodan, et mitte vaateulatusest välja, — ja samuti loodan ma nagu kalakajakas, et mul õnnestub leida paraja suurusega kala. — Sellel kirjatähtede liitumiskohal ei puudu omad assotsiatsioonid, sest kabemäng viib meid loomulikult lüpsinaise, lüpsinaine Hogarhi, Hogarth Shakespeare'i, Shakespeare Hazlitti juurde ja Hazlitt Shakespeare'i juurde, ja nõnda me paneme vaid põllepaeltest tõmmates hüüdma üpris vägeva kellamängu.”

“Üpris vägeva kellamängu.” Keatsi muretus viib meid riimi puhtvormilisest küljest niisama kaugemale, sest see rõhutab kõlaassotsiatsioonide flirtivat harmooniat ja pärssivat mõju vabale kõnele. Kui Freud õhutas “vabade” assotsiatsioonide teket iseendal ja oma patsientidel, siis võttis ta neilt lihtsalt ära enesehinnangu koorma, et see sisekõne, millele vihjavad Flaubert ja Keats, saaks täielikult ilmsiks tulla. *Unenägude tõlgendamine* jääb rööpast välja löövaks teoseks järgmisel põhjusel: Freudi tõlgendusmeetod ei ole nii eraldatud unenäost, oma objektist, nagu võiks arvata. Nii unenägu kui unenäoanalüüs on voluvad, assotsiatiivsed struktuurid. Erinevus ümberjutustatud unenäo ja analüütilise seletuse vahel on ainult selles, et unenäos siirdutakse lauselt lausele või kujundilt kujundile elliptilisemalt. Freudi tõlgendus täidab need unenäo ellipsid või “lüngad”; nii nagu ka Keats teab, et lüngad tuleb täita, liigutades nuppe kabelaal ilma tupikusse sattumata.

Nii nagu Keats, esitab Freudki üsna tihti selgitavat materjali, mis oma iseseisva eluga kõrvale hargneb — eriti kui selleks materjaliks on nimi. Siin oleks kasulik tuua üks näide. Püüdes mõista unenägu kolmest naisest, kellest üks tegi klimpe (*Knödel*), meenutab Freud esimest romaani, mida ta elus lugenud oli. Seal läheb peategelane lõpuks hulluks ja hüüab kogu aeg kolme naise nime, kes olid talle suurimat rõõmu ja muret toonud.

Ühe nimi ole Pélagie, ja viisil, mis on vähemalt sama ekstsentriline nagu Keatsil, saab kolmest naisest kolm parkat; Pélagie saab sillaks sõna "plagieerima" juurde, mis heidab siis valgust ka Knödelile pärisnimena (ühe inimese nimena), mitte üldnimena. Korruga hakkab kõik allitereeruma, tekib "kellamäng". Toon ära osa Freudi analüüsist 5. peatüki alajaotuses "Lapsepõlveainestik unenägude allikana".

Nende kolme naisega ühenduses mõtlesin parkadele, kes inimese saatust ketravad, ja teadsin, et üks neist kolmest naisest — unenäos kõrtsiperenaine — oli ema — see, kes annab elu, ja pealegi (nagu minu enda puhul) annab elusolendile esimese toidu. Armastus ja nälg, mõtisklesin, kohtuvad naise rindade juures. [...] Nüüsiis olid tegelikult parkad need, kelle ma leidsin köögist, kui ma sinna läksin, nii nagu tihti juhtus lapsepõlves, kui mul kõht tühjaks läks, ja kus ema mind siis kolde ees seistes manitses, et ma pean ootama, kuni lõunasöök valmis saab. — Ja siis klimbid — *Knödel*! Vähemalt ühele minu ülikooliõppejõule — just sellele, kellele ma võlgnen oma teadmised ajaloost — [...] oleks *Knödel* kindlasti meenutanud inimest, keda ta oli olnud sunnitud tema kirjatöö *plagieerimise* pärast kohtusse kaebama. Mõte plagieerimisest [...] viis mind kohe unenäo teise osa juurde, kus mind koheldi nii, nagu oleksin ma varas, kes on juba mõnda aega auditooriumidest mantleid varastanud. Ma olin sõna "plagieerimine" kirja pannud ilma sellele mõtlemata, sest ta tuli mulle lihtsalt pähe; kuid nüüd märkasin, et see võiks olla sild (*Brücke*) unenäo manifesteeruva sisu eri osade vahel. Assotsiatsiooniahel (Pélagie — plagieerima — Plagiostoma ehk haid [...] — kala ujupõis) ühendas vana romaani *Knödel*'i kohtuasjaga ja mantlitega, mis selgesti viitasid seksuaaltehnikas kasutatavaile vahendeile.

See ei ole kõik: "Brücke aulisest nimest" algab kohe uus mõtteahel, mis ("otsekui ülepingutatud seoste loomise vajadusele ei oleks *midagi* püha") viib teise lugupeetud õpetaja — Fleischli (*Fleisch* 'liha') — mälestuse juurde, seoses Freudi kokaiiniekperimentidega kohas, mida ta nimetab "ladina köögiks" (dispanseerium või apteek).

Kirjandusuurimustes küsime tihti, mis žanri antud teos võiks kuuluda. See küsimus tekib siis, kui lugeja satub vastamisi uue või segadusseajava vormiga; ja ta tekib kindlasti, kui loeme *Unenägude tõlgendamist*.

Seda raamatut ei saa pidada ainuüksi teaduslikuks teoseks ja sellega piirduda. Tihti ei ole fuugalikud seosed ja eriti sõnaahelad vormitud unenäo manifesteeruva sisu järgi: nad võivad kuuluda unenäomõtete juurde, kuid seda vaid tänu analüüsile, mis on nende vahele lükitud ja sarnaneb rafineeritud huumoriga. Meenub Freudi enda aforism: "Naljariik ei tunne piire." Mis žanri see raamat siis kuulub?

Toodud tsitaat Knödeli-unenäost lubab arvata, et Freud on leidnud veidra ja originaalse viisi "Pihtimuse" kirjutamiseks — pean silmas autobiograafiat, mis paljastab kõik vähegi võimaliku: muidugi seksuaalsed soovid, süütunde ja sotsiaalse kadeduse, samuti lapseaetunded, mis kannustasid teadlaskuulsuse tagaajamist. *Kaksikspiraal* ei ole teaduse *libido* avalikuks tegemise alal Freudiga võrreldavgi. "Freudi avameelsus," kirjutab Kenneth Burke, "ei ole vähem tähelepanuväärne, sest ta on viinud täiuseni ühe meetodi, kuidas olla avameelne. [...] see, mis tema jaoks kuulus vaatluste õilsasse kategooriasse, saanuks [teiste jaoks] kuuluda ainult selle pahelise vastandi — nuhkimise alla."

Pahelise ümberpööramine õilsaks ja *vastupidi* võimaldaski, nagu pani tähele Burke, üritada "iseend põlu alla panevat drastilist tegu — *ecclesia* ja kloaagi suhete kaardistamist." Freudi "Pihtimus", pealkirjaga *Unenägede tõlgendamine*, ületab isegi Augustinuse ja Rousseau oma, sest lisaks väga liigutavale, kuigi kaudsele eneseõigustusjutule laseb ta käiku kummalise lugemisviisi, mis on oma pöörases korraihas ühtaegu meeletum ja sõakam nii rabilikust eksegeesist kui ka kirikuisade kujundlikust ja tüpoloogilisest meetodist. Unenägede tõlgendamisest Freudi moodi saab võimas hermeneutika, mis suudab võistelda Lääne suurte usundite omaga. Kuigi tema unenäoraamat ei oleks sobiv pühakirjakandidaat — sarnanedes, nagu ütlesin, pigem pihtimusega —

annab ta ilmaliku võtme nähtustele, mida seesama tsivilisatsioon on alla surunud, nimetades neid alguses pühaks, siis irratsionaalseks ja lõpuks triviaalseks. Freud mitte ainult ei lunasta neid hüljatud nähtusi unarusest, vaid toob meie pilgu ette ka uusi veidraid *tekste* — tekste, mis ei ole kirjanduslikud ega pühad, vaid niisugused, mille avastamine seab kahtluse alla kogu senise sisekogemuse transkribeerimisviisi. Freud toob esile palju enam kui unenägude desifreerimise koodi — ta leiutab uue tekstuaalsuse, transkribeerides unenägusid omamoodi. Tähtis pole mitte ainult unenägu, vaid ka unenäotekst. Freudist saadik on meil kõigil freudlikud unenäod, see tähendab, me esitame neid niiviisi — peale väheste äravalitute, kes on Jungi pooldajad.

Seega teisendab psühhoanalüüs meie arusaamist juba olemasolevaist tekstidest, kuid loob ka uusi. Et aga vanadki ususüsteemid levitasid tõlgendusmeetodeid, mis olid radikaalselt revideeritud, siis on oluline rõhutada kaht iseloomustavat joont, mis eristavad psühhoanalüütilist tõlgendust neist mõjuvõimsaist meetoditest.

Esimene erinevus puudutab teksti ja seletuse transaktiivset suhet. Unenäotekst ei ole pühakirjana fikseeritud objekt. Pühakirja ennast või neid paljusid raamatuid (*biblia*), mida me nüüd Piiblikks nimetame, pidid muidugi redigeerima ja fikseerima üksteisele järgnevad tõlgenduskollektiivid. Kuid Freud võimaldab meil näha, kuidas seletus end unenäoga ühte liites teksti sisse tungib: see, mida ta nimetab oma eneseanalüüsiks ja oma unenägudele rakendab, ümbritseb ja täiendab algkuju nii, et too muutub üha vähem objektiks ja üha rohkem keeleliste ülekannete jadaks, mis võib viia ükskõik kuhu, olenevalt rööbastikust ja pöörmeseadja isikust. Unenägu on nagu lause, mis ei leia lõpetust. Freud tuleb lakamatult välja üha uute fragmentidega juba esitatust ning lisab tähendusele tähendust. See äärmine indeter-

mineeritus, olgugi et seda on leidunud tolleski raamatust, mida me nüüd Pühakirjaks nimetame, ei ole meile enam kättesaadav, hoolimata sugestiivseist vabaduse jääkidest vanaaja rabide juures, kelle *midrash*'id paljastasid kõik püha teksti ebajärjekindlused ja lüngad ning kes tõid esile uusi tõlgendusi, spekulatiivselt muutes vokaalide üldtunnustatud paigutust — *nekudoth*'i.

Teine tunnusjoon, mis psühhoanalüütilist tõlgendust eristab, on tema pigem *kakangeelne* kui *evangeelne* iseloom. Ma pean selle ebakõlalise sõna loomist siin lubatavaks. Uus Testament väidab, et ta toob rõõmsõnumeid, ja tõlgendab Vana Testamenti, see tähendab, heebrea Piiblit, selle usu valguses ümber. Kui evangeeliumid rõhutavad inimkonna süüd, siis möönavad nad vastukaaluks lunastuse võimalikkust. Kuid Freud toob psüühika kohta halbu (*kaka*) sõnumeid, ja pakub raviks ainult sedasama tegevust, mis neid sõnumeid kuulutab, — analüüsi. “Üks lihast kruvi ongi kõik, mis hoiab hinge koos” [*A single Screw of Flesh/ Is all that pins the Soul*], kirjutas Emily Dickinson; ja see näotu metafoor jätab lootuse, et teispooll keha “loori” võib tema vaim vabaks saada ja näha Jumalat või oma armastatud tervenisti kohalolevana. Kuid Freudi puhul ei saa seda “lihakruvi” või “*la chose genitale*” (Charcot) täielikult sublimeerida isegi selle mittelihaliku konversatsiooni teel, mille psühhoanalüüs ellu kutsub. Sest nimelt selle konversatsiooni kaudu saabki patsient teadlikumaks “terasest [isasest] närvist” [*mailed [maled] Nerve*] kui sellest — nõöpnõelast [*pin*], peenisest [*penis*], sulest [*pen*] —, milleta ei ole ei vaimu, tähistamist, head ega kurja.

Unenäoanalüüs, mida ma enne tsiteerisin, peegeldab seda *kakangeelset* arusaama, seda “äraspidist, freudlikku aukartust pahaendelise ees” (tsitaat Philip Rieffilt). Knödl, Fleischl ja Brücke ei esine unenäos pärisnimega, kuid Freudi lisatud seletus võtab kõne alla niisu-

guste nimede väärkasutuse unenäos. Ta nimetab seda "omamoodi lapsikuks ülemeelikuseks" ja õiglaseks kätemaksuks teravmeelitsemise eest tema enda nime üle. Ta mainib ka üht heroilist stiili parodeerivat värssi, mille Herder kirjutas Goethe kohta: "Sina, kes sa põlvned jumalaist, gootidest või roojast" [*Der du von Göttern abstammst, von Goethen oder vom Kote*], ja vastab sellele Goethe nimel, tsiteerides viimase *Iphigeneiat*: "Siis jumalikud kujudki on põrm!" See, et Freud peab vajalikuks Herderi sõnamängule nii pateetilise reaga vastata (see viitab paljude sangarite hukkumisele Trooja piiramisel), näitab midagi enam kui regressiivset tundlikkust oma nime suhtes. Nende kahe värssi dialoog annab kokku väikese draama ambivalentisusest, mis ümbritseb egoideaalideks saanud suurmehi; kergus, millega on võimalik nende nimesid labastada ja põrmu kiskuda, sunnib Freudi tasakaalustama Herderi lapsikut sõnamängu kompensatoorse ümberkehastumisega. Raamatus *Tootem ja tabu* seatakse surnute nime vältimine loodusrahvaste juures sõltuvusse ikka samasugusest kadedusest või kahemõttelisusest, kuigi seda seletatakse palju keerulisemalt. Lühidalt, Freud mõistis unenägede profaneerimisvõimet; ja mitte ainult unenägede, vaid ka keele, mis lubab oma kellamängul pilgata ja lollitada kõike püha. Ta peab otsustama, kas tema seletuse valitsevaks suundumuseks saab *Goethe* või *Kot*, *ecclesia* või kloaak, evangelism või kakangelism. Juhuslikult on selle veidra kolmainuse — Knödl, Fleischl, Brücke — kaks liiget Freudile pühad; ometi taandab unenägu nad pärisnimest üldnimeks. Üldnimena võivad nad aga muutuda unetöö [*dream work*]¹ vaikivaiks juhtkanaleiks, olgugi

¹ *Dream work* on "protsess, milles id'i instinktsed protsessid transformeeritakse unenäoks". Vt Horace B. English, Ava Champney English, *A Comprehensive Dictionary of Psychological and Psychoanalytical Terms: A Guide to Usage* (New York: David McKay Company, Inc.:

et sündmustik läheb põnevamaks, kui küsime, mida see unetöö ilmutada tahab.

Sest nende kahe mehe õpetus toitis Freudi teaduslikke ambitsioone: nemad kuulusid tema meessoost par-kade hulka. Me ei saa täpselt teada, mida nad talle õpetasid, sest unenägu tegeleb universaalsemate asjade-ga. Kui oletame, et unenägu on vandenõus Freudi soovi-ga, et unenäoanalüüsi tunnustataks teadusena, siis peab tulema nähtavale diskursuse hieraatileine vorm, analoo-giline hieroglüüfidega, mida esitab unenägu ise. Siiski jääb unenäo väljendusviis selgelt pigem rahvakeelseks kui hieraatiliseks — see tähendab, temas puuduvad “la-dina kõõgi” mõisted. Niisiis: kuigi unenäo keel, mida sepistatakse päris kõõgis tõeliste naiste ja klimpide kes-kel, küünitab salapärase rahvakeele või emakeele poole, ei õnnestu tõlgendaja keelt iseloomustaval assotsiatsioo-niahelal teisendada unenäoteksti teadlase “puhtamaks” diskursuseks või pühaks tööriistaks — tema valgeks kit-likks või subliimseks kondoomiks.

Freud tuletab meelde oma lapselikku, kuigi kahe-mõttelist austust Brücke, Fleischli jt vastu. Sellega seos ses tunneb ta ka ärevust, et ta võib osutada plagieerijaks nagu Knödl, mistõttu tal tuleb hakata oma ausat nime taastama. Unenägu toob ilmsiks, kui lapsikule ameti-alasele kadedusele teaduslik uurimistöö ikka veel toetub; kuid osa sellest uurimistööst — mida Freud ei analüüsi — on täiusliku diskursuse, intellekti ladina keele, une-nägu lunastava püha seletuse ideaal. *Püha ei ole mitte unenägu, vaid end meetodipäraseks ja universaalseks muutev tõlgendusvõime.*

“Näe, sealt tuleb see unenägu seipitseja!” Seda öeldakse Pentateuhhis (1 Mo 37, 19) pilkavalt Joosepi kohta; ometi ei saa Joosep kuulsaks unenägijana, vaid unenägu seletajana. Me näeme Freudis unenägu se-

pitsejat, kes ei saa kuulsaks mitte uhkete unenägudega, vaid unenägude seletamise kunsti või teadusega, mida ta nimetas "kuninglikuks teeks".

Nimi "Sigmund Freud ['rõõm']" on tegelikult vale. Sest alateadvuse inglisa, kõrvalepõiklevate unenäomõtetega heideldes koorib Freud maha nii palju idealiseerigukihte, nii palju eufemistlikke vormeleid, et alles jäävad vaid haavatud nimed. Kuid alateadvuse ülendamise kaudu saame teada, millega me silm silma vastu seisame — profaneerimisega, avaliku laimamisega, eneselai-mamisega, sõnaväänamisega, moonutamisega, kahemõt-telisusega, väljatõrjumisega, mahasurumisega, tsensuuriga. Freud ei nea ega õnnista seda raskesti kättevõidetud teadmist, ja seega võib tema suurus lõpuks olla tema moraalses stiilis, selles, et ta inimloomust ei vabanda ega süüdistata.

Tulen nüüd Freudi juurest Wordsworthi juurde, tun-nustades Freudi enda väidet, et "enne mind olid luuleta-jad". Minu valitud tekst kuulub Lucy-luuletuste hulka, lühiluuletuste sarja ühe noore tütarlapse surma puhul. See motiiv ulatub tagasi *Anthologia Palatina*'sse ja toob esile kolm üliväga koormatud põhimotiivi: ebatäiuslik-kuse, leina ja mälestuse.

*A slumber did my spirit seal;
I had no human fears:
She seemed a thing that could not feel
The touch of earthly years.*

*No motion has she now, no force;
She neither hears nor sees;
Rolled round in earth's diurnal course,
With rocks, and stones, and trees.*

[Sügav uni pitseeris mu vaimu;/ mul ei olnud inimlikke hirne./ Ta näis olendina, kes ei saa tunda/ maiste aastate puudutust.// Ta ei liiguta nüüd, tal pole jõudu;/ ta ei kuule ega näe;/ ta pöörles maa päevaringis/ koos kaljude, kivide ja puudega.]

“Sügav uni pitseeris mu vaimu.” [*A slumber did my spirit seal.*] Pärast seda rida võiks oodata unenäovisiooni skeemi järgi: ma jäin magama, ja ennäe! Kuid nägemust ei tule, vähemalt mitte oodatud mõttes. Piir sügava une ja nägemuse vahel on elideeritud. Sügavaks uneks nimetab luuletaja võib-olla seda, et tal ei olnud inimlikke hirme, et ta kogeb tütarlapse või iseenda surelikkusega vastamisi jäädes veidrat tuimust. Nagu Aadama esimesest uinakust sündis Eeva, nii tekib ka sellest pitseeritud, kuid mitte teadvusetust vaimust samasuguse ebajumaliku võluga naisekuju. Wordsworthi kujund näib tulevat seestpoolt; see on petlik unelm, kuid siiski revideeritud variant tollest algsest nägemusest.

Ometi ei ole siin mingit alateadvusest väljapurskumise tunnet: lühiduse ja kokkusurutusega ei käi kaasas märkimisväärsed sõnamängud, rabavad kujundid või hälbivad kõnevormid, nii nagu see toimub unenägudes. Ka ei tarvitse olla psühhoanalüütik taipamaks, et see unetarretus on seotud armastatud inimese üleidealiseerimisega. Teine stroof, mis teatab, et tütarlaps on surnud, peaks niisugusel juhul väljendama petlikest lootustest vabanemist. Tähelepanuväärne on aga, et seda ei toimu: luuletaja ei hüüa ega kisenda. Mõlemat üleminekut, nii siirdumist sügavast unest unenäku kui ka unenäo katkemist, kirjeldatakse üllatuse ja vapustusega.

Kas siin ei ole midagi, mis reedaks, kui sügavalt häiriv võis see kujutlus olla? Kui emotsioon oli tugev, siis oleks üsna loomulik, et sõnad püüavad seda muljet ülearu pehmenada ja pitseerida. Siiski on struktuuri tasandil üks õudne *kõrvaletõrje*, kooskõlaline sellega, mida Freud nimetab “mõtete kõikvõimsuseks” ja “psüühiliste aktide üldiseks ülehindamiseks” ning peab omaseks primitiivsetele kultuuridele, tänapäeva tsivilisatsiooni kunstile.

See kõrvaletõrje on retooriliselt öeldes ka ülekanne:

esimeses stroofis on luuletaja pitseeritud sügavasse unne, teises on see sügav uni, otsekui veelgi sügavamaks muutunult, tütarlapsela üle kandunud. Ta uinub igaveseks ja tema surma iseloomulikult kujutatakse poolsuurematusest, sarnasena sellega, mida luuletaja kujutlusvõime talle ennatlikult omistas. "Päeva ajal magama läinu" ei saa tõesti "tunda/ maiste aastate puudutust". Seda peent üleminekut, pigem avardatud struktuurina kui lokaalse kõnefiguurina avalduvat metafoori, laseb ette aimata vähemalt üks lokaalne tihendus. 2. reas "mul ei olnud inimlikke hirme" on "inimlikke" ülekantud epiteet. Rida tuleks lugeda nii: "Mul ei olnud seda hirmu, mis oleks mind vallanud, kui oleksin pidanud teda inimeseks, see tähendab surelikuks olendiks." Me ei tea, kumbapidi ülekanne toimub: kas tütarlapselt luuletajale või vastupidi. Ja siiski me teame: illusioon tekkis kindlasti luuletajas ja on kujutlusvõime viga. Ometi jätab Wordsworth sellele illusioonile omajagu õigust, otsekui oleks see loomulik ja mitte sugugi ebatavaline. Ta ei püüa seda demüstitseerida. Loodusel on oma üleloomulik kuma, olgu kui põgus tahes.

Esimeses stroofis hoiab tüdrukut teatava "maiste aastate" puudutuse eest üleloomulik illusioon, kuid teises stroofis minnakse tüdrukust hoopis eemale. Coleridge oletas, et luuletus on kujutletav epitaaf Wordsworthi õele; F. W. Bateson haaras sellest kinni ja väitis, et "Sügav uni" (ja üldse kõik Lucy-luuletused) tekkis veripilastustundmustest ja väljendas venna soovi, et tema õde sureks. Luuletus kõrvaldab armastuse objekti, nihutades ta puuteulatusest välja. Ühtekokku — välja arvatud ühes tähtsas mõttes — kinnitab ta Freudi analüüsi selle kohta, kuidas neurootikud tegelikkusest kõrvale hoiduvad. Freud näitab, kuidas üha süvenev nakatumishirm ajab viimaks kogu maailma puute- või kontaktiulatusest välja. Ainus erinevus on selles, et Wordsworthil

kuulub kogu maailm teise stroofi kujundina, mis äratav pigem positiivset kui võigast vastukaja.

Pealegi Wordsworthi luuletus niisamahästi kui pakub end unenäoraamatu sellesse alajaotusesse, mis sisaldab Freudi kuulsaimat kirjandustõlgendust. "Unenägudes isikute surmast, kellesse unenägi on kiindunud" (5. peatükk) arutab ta Oidipuse lugu. Me reageerime hõlpsasti Oidipuse surmale, ütleb Freud, "sest see võinuks olla meie surm — pani ju oraakel meile enne sündi sama needuse mis tallegi." Seda needust mõistab ta ebatraditsiooniliselt täidetud soovina; sama malli oletame ka luuletuse "Sügav uni" puhul. Kuid kirjanduskriitika jaoks on küsimus selles — isegi kui tegeldakse psühhoanalüüsiga — miks niisugune ühtaegu idealiseeriv ja hukutav ning teises stroofis otsekui täidetud soov luuletaja keelt rohkem ei häiri. Isegi kui surm leidis aset ainult kujutluses, võiks oodata, et vaim ärkab üles ja imestab, mis sugust pettust ta enda kallal toime on pannud. Ometi, kuigi luuletust võib väita lähenevat tummusele — kui tõlgendame stroofivahet veel ühe elisioonina [*elision*], tegelikult *vigastusena* [*lesion*] — jätkab Wordsworth vähimagi süütundeta. Vaimu silmad võivad lahti olla, kuid väljendusviis jääb häirimatuks.

Tahan pakkuda oletuse, et Wordsworthi iseäralik, kuid võimas rahulolu on seotud eufemismiga — mitte ebaloomuliku eufemismiga nagu siis, kui halb sõna asendatakse heaga või surnukeha lilledega üle puistatakse, vaid justkui maise eufemismiga, mingi palsamiga, mis tuleneb tavalisest kõnest, selle alateadlikust ebasiirusest ja loomupärasest vajadusest vältida vaikust. Võib-olla ei ole adekvaatne seda eufemismiks nimetada, kuid omadus, millele ma osutan, seisab vastu ületeadvusele [*overconsciousness*] ja demüstifitseerimisele.

Üldiselt on just kriitiku ülesanne paljastada eufemisme igas valdkonnas — kirjanduses, psühholoogias,

poliitikas. Kui Freud seletas patsiendile ühe tema roosi-
lise unenäo tähenduse, "kaotas see patsiendi jaoks igasugu
meeldivuse". Maskide kakangeelne maharebimine
võib olla vajalik, kuigi vähesed läheksid nii kaugele nagu
Kenneth Burke, kes kiitis Freudi meetodit kui "tõlgen-
davat voolimist rooja abil" [*an interpretive sculpting in
excrement*] ja tegi selle kiituse ka teoks, soovitades meil
lugeda Keatsi lauset "Ilu on tõde, tõde on ilu" [*Beauty is
Truth, Truth Beauty*] nagu "Keha on julk, julk on keha"
[*Body is Turd, Turd Body*]. Wordsworthi luule teeb nii
raskesti psühhoanalüüsitaavaks selle aluseks olev ja kan-
gekaelne eufemism, mis puutub kokku tavalise keelega
ja mis erineb kaasaja õukondlikult-viisakast ja teeseldud
väljenduslaadist.

Vaadelgem üht sellist eufemismi, sõna "sügav uni"
[*slumber*]. Seejärel vaadelgem kogu teist stroofi lause
"ta on surnud" parafrasina. Nende fraaside negatiiv-
sust saab suurendada. "Sügav uni" võib meile meelde
tuletada võlu või lummust, isegi hüpnoosi. See võiks olla
hüpnoosiseisund, kus kuulatakse häält, ise seda teadma-
ta, või tegutsetakse nende häälte korralduste järgi. Tei-
ne Lucy-luuletus "Kummalised kirehood" [*Strange fits
of passion*] meenutab väga niisugust automatismi; lõpus
tungib üks hääl sellesse sisse lõpetamata vormis lausena,
mis kontekstis väljendab hoiatavat etteaimust, kuid on
mõistetav ka teisiti: "Kui Lucy sureks!" [*If Lucy should
be dead!*]

Selle, et me oleme häälteilmas, teeb tõenäolise-
maks sõna "kirk" [*passion*] pealkirjas "Kummalised ki-
rehood": selle all mõeldakse karjatust tugevate tunne-
te mõju all. Siiski tähendaks selle analüüsi jätkamine
üleminekut eufemismilt küsimusele, kuidas keel süntee-
sib peale häälkute ka kõneakte ja eriti — kui vaata-
me lapsepõlve — ähvardusi, lubadusi, manitsusi, ei'sid
ja jaa'sid, mis jõuavad lapseni häälevormis tähendusli-

ke mõtetena [*ideas of reference*], isegi kui (või sellepärast, et) ta kõigist sõnadest aru ei saa. Niisugune analüüs kohustaks meid ka uurima luuleteksti selle sünteesi hävitusena või keele petliku neutraalsuse taga olevate elementide osalise taastusena. Tavaline kõne on sellest perspektiivist vaadatuna omamoodi kuutõbi, omaksvõetud fraaside või käskude kopeerimine ilma teadlike tagajärgedeta; luulekõne toob selle seisukorra päevavalgele, naaseb keele käsitamisele niisama hästi kui elavana — igatahes küllalt tundlikuna, et edasi lükata meie üleminekut sõnadelt asjadele. Kõne siseneb taas algsesse stressi- ja inhibitsioonivööndisse ning muutub ebakindlaks.

Wordsworthi eufemism tunnistab ja ühtlasi piirab seda ebakindlust. Erinevalt "Kummaliste kirehoogude" lõpust "Sügava une" teine stroof ei karjata, vaid, perfraasina lausele "ta on surnud", avardab ja isegi ilustab seda tõrksat fraasi. Raske on vaadelda seda luuletust vaid afaasiaga piirneva epitaafina. Ja kuigi see traumaahtiline või haavav sündmus võib esile kutsuda eufemismi, ei saa ta olla selle põhjuseks. Me peame leidma "toitva allika" (luuletaja enda metafoor) mujalt; ja me võime leida ta ainult kõne teises ohustajas — ekstaasile lähenevas seisundis, mida kujutab eelmine stroof. Artikuleerimata või sõnatu käitumise tavalise allikana muutub niisugune ekstaas, olgu tema olemus missugune tahes, teise stroofi eufeemiaks.

Epitaafe seostatakse tavaliselt muidugi lohutavate ja meeldivate sõnadega. Siin aga ei ole kõik sõnad lohutavad. Nad on lähedased negatiivsusele, mis võiks luuletuse juba ette ära otsustada: "Ei [---] ei [---] ei [---] ega [---]" [*No [---] no [---] Neither [---] Nor [---]*]. Teised sõnad näitavad isegi, et Wordsworthi keelt läbib ebakohane sublimaalne sõnadega mängimine. Näiteks "diurnal" [päevane] (7. rida) jaguneb sõnadeks "die" [surema] ja

“urn” [urn], “course” [kulg] võib meelde tuletada sõna “corpse” [surnukeha] varasemat hääldust. Siiski on niisugused tihendused pigem koormavad kui väljendusrikkad; teise stroofi jõud on eelkõige sõna “grave” [haud] eufemistlikus kõrvaletõrjumises *gravitatsiooni* [gravitation] kujundi abil (“Ta pöörles maa päevaringis” [*Rolled round in earth’s diurnal course*]). Ja kuigi selle stroofi meeoleolu suhtes ei ole üksmeelt, on selge, et siin on lausunud tegelikult mõeldud sõna [*subvocal word*] ilma seda kirja panemata. See on sõna, mis riimub sõnadega “fears” [hirme], “years” [aastaid] ja “hears” [ei kuule], kuid mille välistab luuletuse lõpusilp — “trees” [puudega]. Loetagu “tears” [pisarad] — ja kohe elustub hingestav, kosmiline metafoor, luuletaja kaeve kajab vastu kogu looduses nagu pastoraalse elegia puhul. Kuid “tears” peab andma teed sellele, mis on kirja pandud, — tuimale, kuid otsustavale häälele, anagrammile “trees”.

Pastoraalne elegia, kus kaljusid, metsa ja ojasid kutsutakse kellegi surma leinama või armastaja kaebel vastu kajama, näib liiga ekstravagantne žanr selle karskelt vormitud pühenduse jaoks. Ometi meenutab selle vormi vaikiv kohalolu meile kogu aeg, mis tähendab olla loodusluuletaja. Nagu saame teada autobiograafilisest *Sissejuhatusest* [Prelude], oli Wordsworth juba lapsest saadik teadlik “tundmatuist olemisviisidest” ja veidraist sümpaatiast, mida kiirgab loodus. Teda kiusas animistlik universum, mis tema kujutlusvõimet justkui ergastas, sellest osa sai ja selle poole pöördus. Lucy-luuletused manasid inimkujul esile ühe loodusvaimu, mis oli võib-olla kujundatud tema õe ja *Vihurimäe* Cathy Lintoni eelkäija järgi. Ei ole mõtet eeldada surmaiha, kui me seda selle luule ekstaatiliste tunnetega ei seosta. Kust aga on need tunded pärit? Tegelikult Wordsworth ei ütle, et ta projitseerib oma säravaid tundeid tüdrukule. Pigem on see *meie* harjumus anda

eelisõigus kirjaniku psüühilisele seisundile, meie võime-
tus vaadelda tema eufooriat nakkava identifitseerumi-
sena tüdrukuga, mis sunnib meid eeldama, et see on
unenägu ja viirastus. Sest teisiti mõtlemine tooks meid
tagasi pastoraalse eeleegia maailma või isegi maagilisse
universumisse, esoteerilisis kanaleis voolavate sümpaa-
tiahoovustega, — samasse maailma, mida *Tootemis ja
tabus* kirjeldatakse kui primitiivset.

Freudi lugemine Wordsworthi kaudu toob meid nüüd
lähemale Freudi kriitikale. Osa, mida vaimuhaigus-
tes mängib suure ulatusega soovmõtlemine, mõtte kõik-
võimsus, on juba tõestatud. Siiski ei ole Freudi kirjel-
dus loodusrahvaste mõtlemisprotsessist ja nende paten-
teeritud tänapäevasest säilmest, kunstnikust, selleks pu-
huks küllalt reflektiivne või dialektiline. Freud tahab nii
hirmsasti rajada psühhoteraapiat kindlale, teaduslikule
alusele, et vabastab end psüühiliste aktide ülehindami-
sest. Samal ajal on ta *meile* teinud raskeks väärtustada
tõlgendusi, mis ei põhine psühholoogilise teguri priori-
teedil. Animismi tunnustatakse funktsionaalse uskumu-
sena ainult ilukirjanduses — Jenseni *Gradivas*, Words-
worthi luuletustes ja *Vihurimäes* —, kuid peetakse düs-
funktsionaalseks vaimse tervise suhtes, kui mitte psüh-
hoanalüüs teda ei demüstifitseeri. Otsustav ei ole siin
vahest mitte tung demüstifitseerida (kakangeelne olla),
vaid see, et teatud liiki kogemusi ei ole õnnestunud tõm-
mata psühhoanalüüsi kehtestatud spetsiifilisse dialoogi.
Sest kunsti, samuti mitteklassikalise antropoloogia and-
mete puhul on raskus selles, et tõlgendus ei suuda neile
küllalt assotsiatsioonide leida. Põhjendatult umbusaldab
psühhoanalüüs autonoomia ilmnemist niisuguseis asjus,
isegi kui ta nende jõudu tunnistab ja siis "primitiivseks"
nimetab.

Siiski suutis Freud möödaminnes tunnistada, et te-
ma pealekäivas, isegi painavas tõlgendusviisis võis olla

sellesama ebausü pettekujutelmi, mida see analüüsida ja hajutada püüdis. Võib-olla kannatas ta ka ise nakatumishirnu all, mis Jacques Lacani ja teiste väitel asetas liiga palju kaitsvaid tõkkeid tema hermeneutika ja religioosse hermeneutika vahele. Need barjäärid on hakanud lagunema või vähemalt ei tundu nad nii läbipääsmatud kui vanasti. Õige küll, oma arutluse esimeses osas osutasin ma mõnele analoogiale, mis tekitas vennaviha religiooni ja psühhoanalüüsi vahele. Lõpetuseks võin aga pisut täpsemini öelda, mida Freud siiski nägi, kuigi püüdis märkamata jätta.

Freud ei usaldanud kunagi sedalaadi eudaimoonilisi tundeid, nagu Wordsworth neid "Sügavas unes" väljendab, ja püüdis neid demüstifitseerida. Ta pidas neid "thalassaalseks regressiooniks" (Ferenczi väljend), katseks jõuda tagasi inertsiaalsesse seisundisse, preoidipaalse või diferentseerumata oleku nirvaanana. Wordsworthi suhtumine oli hoopis teistsugune. Oma huvitavaimates teostes kirjeldab ta arenguummikut eudaimooniliste tunnete pinnal, mida on kogetud varases lapsepõlves ja mis seostuvad loodusega. Olgu nad ilusad või hirmsad, vihjetena surematusele toetavad ja toidavad nad luuletajat; ja kuigi Wordsworthi võib nimetada esimeseks egopsühholoogiks, esimeseks hoolikaks teadvuse arengu vaatlejaks, näitab ta nende ekstaatiliste mälestuste jõudu ja vallutavust, kui nad ähvardavad küpsevat luuletajat, kes peab nende impulsse tunnustama. Kui Lucy-luuletustes on surmaiha, siis on selle sinna sisse poetanud loodus ise, sisendades armastajale ja kasvavale lapsele, et ta ei loobuks varasemast igatsusest pigem surra kui tavaliseks surelikuks saada.

Vaadeldavas luuletuses on see arenguummik täiesti selge. Jagatuna kahte ossa, mida formaalselt lahutab tühik ja eksistentsiaalselt surm, ei jäädvusta see epitaaf pettekujutlusest vabanemist. Müütiline tütarlaps sureb,

kuid see sõna justkui teeks tütarlapsele ülekohut. Tema tähelekkus säilib vaatamata surmale, sest luuletaja kujutus tema muutumatuses süveneb, kui ta pöördub kujutlusse *participation mystique*'ist planeet Maaga. On kaotus, kuid on ka võidu ja kaotuse arvestus, mida need kaks stroofi vaevad nagu kaks kaalukaussi. Kaalu tugi-punktiks on mainitud ummik: niisugune surm tundub parem kui suremine tavalises päevavalguses. Ometi, kui mõeldaks ainult *seda*, siis tehtaks muutumatuses nii suur väärtus, et see varjutaks inimliku elu. Tekivad kujutlused eelmisest või hauatagusest elust. Minu analüüs on püüdnud haarata kogu keerulist olukorda, mis võib-olla sarnaneb usuelamuse või patoloogilise seisundiga, kuid milles Wordsworth näeb tavalist ja parandamatut kujutusvõime konstanti. Nende jaoks, kes ootavad tõlgenduselt rohkem lõplikkust, kes tahavad täpselt teada, mida luuletaja tundis, võin ma ainult viidata fraasile tema kuulsast luuletusest "Ood: Surematuse teated varajastest lapsepõlvemälestustest" [*Ode: Intimations of immortality from recollections of early childhood*]. Kõige viletsam lill, kirjutab ta selles, võib tuua talle "mõtteid, mis sageli asuvad pisarate jaoks liiga sügaval" [*thoughts that do often lie too deep for tears*]. Surnud tütarlapsest on saanud just niisugune mõte.

Kuid ka siin satume taas eufemismile. Kui midagi nimetatakse "mõtteks, mis on pisarate jaoks liiga sügaval", kas ei ole see siis tähelepanuväärne perifraas leinamisvõimetuse kohta? See võimetuse tundub olevat pigem tugevus kui nõrkus, kui kujundit sõna-sõnalt võtta. "Liiga sügaval pisarate jaoks" vihjab mingile kohale — mentaalsele kohale — teispoole kire- ja tundehooge, just nagu oleks Wordsworth seda väarikat immuunsust ihanudki. Ent kui nimetaksime neid sõnu eufemistlikeks, siis tunnistasime ühtlasi, et nad on nii liigutavad, et lein jääb alles, kuid kestab edasi teisel viisil. Kirjuta-

mine näib asendavat leina. Kas kirjutamise ja leinamise vahel on siis mingi seos, nii et saab näidata, et kirjutamisest on abi selles Freudi kirjeldatud herakleslikus hingevaevas, mille eesmärk on lahutada meid kaotatud objektist ja kõita taas maailma külge?

Minu põhiliseks püüdluseks on olnud Freudi kakangeelset tõlgendusviisi mõista, kuid siiski piiritleda. Seda aitas mul teha Wordsworth, näidates, et eufemism võib olla pigem keele tavaline kui kunstlik aspekt, eriti kui on tegu leinaga, mis on kogu aeg peaaegu seesama. Ma olen väitnud, et seda eufemismi ei saa demüstifitseerida, sest see ei ole lihtsalt alasti tõe varjav kõnefiguur. Kui mõnda Wordsworthi luuletust lähemalt vaadata, siis ilmneb, et asi on hoopis keerulisem. Wordsworthil on tugevaimad eufemismid ka kõige loomulikumat: nad näivad pigem keelde kuuluvat kui olevat sellele peale sunnitud. Nad ei ole reaalsuse vältimise või olukorra paremana näitamise teenistuses. Neil on omaenda energia, omaenda jõud, mis vastustab kõne kahekordset ohustatust: ootuspäraselt seda, mis tuleneb kaotusest, kuid ootamatult ka seda, mis tekib ekstaasist, isegi ekstaasi meenutamisest, mida seega puudutab kaotus. Ma olen mõnikord kõnelnud pigem eufeemiast kui eufemismist, sest tegemist on tunnusega, mis on aluseks keelele, mitte lihtsalt ühe luuletaja keelekasutusele, kuid ka sellepärast, et afaasia, mida ta piirab, jääb tajutavaks. Lühidalt, Wordsworthi eufeemiat toidavad keeles või psüühikas allikad, mida me ei ole õigesti mõistnud. Nad toovad meid tagasi arusaamisele sellest, kui suur toetav jõud keelel on, isegi siis, kui meie individuaalset kõnelemis- ja kirjutamistahet ründavad iga päev nii kõige triviaalsemad kui ka kõige haavavamad sündmused.

Keele toetavat jõudu ei ole aga kerge asetada pigem headuse või armastuse (*eros'e*) kui surma poolele. Kirjutamine on impersonaalne, isegi kehastav [*impersona-*

ting] tegevus, mis lähendab luuletajat kõigile surnutele, "kelle nimed on meie huulil" [*whose names are in our lips*], nagu ütleb Keats. *Personare* tähendas algselt 'kõnelema millegi (tavaliselt esivanema-maski) kaudu', mis tegi kõnelejast meediumi või näitleja draamas, kus surnud uuendasid kokkupuudet elavatega.

Sellepärast ei ole üllatav, et "Sügava une" 2. stroof vihjab tahtmatusele või masinlikkusele: indifferentsusele, millele tüdruku diferentsus taandub ja mis, olgu ta ükskõik kui traagiline, alistub seadusele, mis hoiab ülal ellujäänu kõnele tarvilikku stabiilsust. "Oo õnnistatud kõnemasin!" hüüatas kord Coleridge; seesama fraas on iseloomulik eufemiale, milleta kõne peagi lakkaks olemast või muutuks oma kardetud vastandiks, needusepurskeks või pudrutamiseks nagu Tourette'i sündroomi puhul. Coleridge peab õnnistama masinat *kui* masinat; ometi on tema õnnistus kahekordselt eufemistlik, sest ta teadis väga hästi, mida võib korda saata selle masina õnnistamatu aspekt — kontrollimatu assotsiatsioonivoog, mis temast iga päev ja eriti iga öö läbi voolab.

Siin tekib taas seos Freudiga, kes lõi uue hermeneutika, kaardistades sundseosed, millele "ei ole *midagi* püha". Keegi on öelnud ühe Emersoni tüüpilise loengu kohta, et "selles ei olnud muud seost paitsi Jumal". Freudi kakangeelne meetod hävitab selle finaallause viimasedki jäljed. Taastatud unenäomõtteis ei ole mingeid seoseid peale selle negatiivse asjaolu, et nende profaneerimisvõime on piiritu. Kõik muud seosed on sekundaarse protsessi tulemus, mis ulatub unenäo maskeeringuist ja kõrvaletõrjest palju teadlikuma revideerimiseni. Seetõttu võib unenäo manifesteeruv sisu näida mõnikord mõistlikum kui tõlgendus, mis pöörab unenäo suhteliselt eufemistliku käitumise pahupidi või lagundab tema diskursiivse struktuuri. Selle asemel et unenäotekste või laiemalt võttes ka kirjandustekste täiendada (või nende

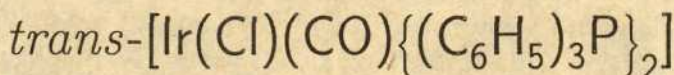
sünteesi soodustada, nagu Jung), muudab Freud nad vähem täiuslikuks, vähem lõpetatuks. Paistab, et mida rohkem tõlgendamist, seda vähem lõplikkust.

Aga kas Freudile endale ei olnud midagi püha? Ma olen juba oletanud, et kui unenägu pole püha ja kui tõlgendus seda näitab, siis see tõlgendusvõime, mis end meetodipärastab ja universaalseks muudab, on midagi väga lähedast pühadusele. Muidu tekiks küsimus, kuidas suutis Freud oma tööd jätkata ilma tummaks muutumata, ilma et tema toodud halvad sõnumid oleksid temast võitu saanud. Freudile kui tõlgendajale ja teadlasele on omane igasugust eneseanalüüsi kannatav unistus puhastatud keelest, mis ei lase end oma aimest nakatada, mis liigagi inimlikku tõde kunagi lõpule ei vii ega maha suru. Loodan, et Freudi vari mõistab seda viimast märkust kui õnnistust ainsale teadlasele, keda ma iial olen lugeda suutnud.

Leopold Ennosaar. TAASTAJAD
(Puugravüür, 1948)

KUIDAS LEIUTASIN

Esialgne aruanne ehk subjektiivseid hajapudemeid teaduse ääremailt

Lauri Vaska

SISSEJUHATUSEKS

Aeg-ajalt on mult päritud: kuidas see juhtus, kuidas sündis pealkirjas toodud valemiga keemiline ühend (Vaska, DiLuzio 1961, 1962), palun selgitage kõigile arusaadavas keeles "Vaska kompleksi" (vt joonis 1) tekkelugu, olemust ning tähtsust (vt Pehk 1991; Vaska 1988b). Küsitud on mitmeti ja mitmelt poolt. Viimati soovis aruannet *Akadeemia* peatoimetaja. Kolleegid ja tudengid on tundnud huvi eksperimentaalsete detailide ja muidugi ka hüpoteesi vastu, ajendi vastu, mis andis tõuke ühendi sünteesimiseks. Üldsuse tähelepanu seevastu põhineb teatavasti rohkem uudishimul, et kuidas te, keemikud, laboratooriumis oma suppi siis tegelikult keedate, kas sellest mürgisegamisest on ka mingit kasu...

Siiamaani pole olnud juhust mainitud küsimustele eestikeelses trükisõnas vastata. Nüüd aga, nagu näha,

Kuidas leiutasin trans-[Ir(Cl)(CO){(C₆H₅)₃P}₂]

on edevuse-ükskõiksuse (laiskuse) kaaluheel esimese ka-
suks kaldunud.¹ Kõrvalseisjale võib ehk olla uudiseks, et
teadlased pole vähem edevad kui *poeedid* (kogunimi kõi-
kide kaunite jm kunstide loojatele-harrastajatele). Väi-
ke vahe võib olla vaid selles, et kus ja millisel moel keegi
oma saba lehvitab: teadlased primadonnatsevad üldsu-
sele suhteliselt varjatud lavadel (konverentsid, publikat-
sioonid, intervjuud jne). Olevat ka teadlasi ja poeete,
kes nohisevad omaette, kes keelduvad endareklaamist.
Kui nii, siis peaks nad sedamaid looduskaitse alla võt-
ma, ohustatute liiki paigutama.

Teaduse tähelepanu-otsivat külge on iseäranis te-
ravalt iseloomustanud teadusajaloolane Derek de Sol-
la Price, kes kokkuvõtlikult täheldas: "Galileo oli üks
suur *entrepreneur* ning konsultant. Ta tegeles teaduse-
ga endareklaami ja raha pärast. Elanuks ta tänapäe-
val, olnuks ta Carl Sagan²." (Solla Price 1984.) (Peab
muidugi rõhutama, et öeldu saab käia ainult mainitud
aspekti kohta ega küüni kõrvutama nende kahe saavu-
tusi.)

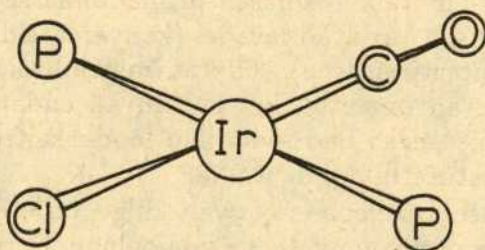
Üks teaduse hädadest peitub määratluses, mis on
teadus ja mis ei ole seda mitte. Igal juhul on tänapäe-
val teaduse nime all siblijaid liiga palju. Juba Ernest
Rutherford olevat sajandi algupoolel kurtnud, et "on
füüsikuid ja on margikorjajaid"³. Valdav enamus hilise-

¹Siinse lookese algus pärineb poole tosin aastatagant, kui *Ma-
na* peatoimetaja Hellar Grabbi küsis midagi selletaolist oma ajakirja
jaoks. Siis ei saanud asja, hiljem tuli *Mana* tarvis hoopis üks teine lugu
(Vaska 1988b).

²Carl Sagan (sünd. 1934), Ameerika täheteadlane; uurimistöid
planeetide õhustikust ja pinnast, orgaaniliste ainete tekkest kosmoses,
päikesesüsteemist jms (vt nt *American...* 1982). Carl Sagan sai üldsu-
sele tuntuks täheteaduse ja tehiskaaslaste populariseerijana massilevi-
vahendites, kust jäi talle külge nimi *media darling* (massilevi lemmik).

³Rutherfordi tegelik väide oli: "The only science is physics. All
the rest is stamp collecting." ("On ainult üks teadus — füüsika. Kõik

ma aja valgekitlimehi ja -naisi istus alles hiljuti musta kasti taga ja keeras nuppe. Viimastel aastatel on kastid küll värvi vahetanud ja nupud asendatud klahvidega, kuid klahvidel klõbistamine pole "filiateeliat" sisuliselt muutnud.

Joonis 1. *trans*-[[Ir(Cl)(CO)(Ph₃P)₂]] struktuuriskeem, P = Ph₃P = (C₆H₅)₃P.

KAS ON UUT PÄIKESE ALL?

Mõne aja eest hakkas silma ühe Eesti teaduri väide, et "[---] teadus pole muud kui posimine. Saadakse teada seda, mis oli teada varemgi, kuid nüüd on see sõnastatud teistmoodi, sageli keerulisemalt ja võõrsõnade abil."⁴ — Ilmselt retooriline hüüatus, kuid vajalik meeldetuletus nii eemalseisjale kui asjaosalistele enestele, et teaduse sildi varjus õiendamine on suurelt jaolt vaid vana kordamine.

Tõsi, päris uut on vähe. Kuid mis on uus?

muu on margikorjamine.") Nobeli preemia sai Rutherford aga keemias (1908). (Vt Rappoport 1992.)

⁴Astrofüüsik Enn Kasakule omistatud tsitaat Piret Viirese artiklis "Posimine rahvusliku kosmopolitismi ümber" (Viires 1991).

Kuidas leiutasin trans-[Ir(Cl)(CO){(C₆H₅)₃P}₂]

Loodus on pikameelne. Jumala veskid jahvatavad aeglaselt. Füüsilises kosmoses ja ka eluvaldkonnas võtab uue võrsumine eone. Seega saame juba olemasolevat vaid avastada ning seletada.

Ka inimaju ja ta mitmesugused refleksid on olnud "juba tükk aega olemas". Aga siis tuli psühholoogia, sotsioloogia... Meenub ammu loetud uudis *New York Times*'is pealkirjaga "Crowded homes cause tension" ("Täiskiilutud (inimrohked) kodud tekitavad pinget"). Keegi psühholoog oli saanud granti *Ford Foundation*'ilt (vist 50 000 dollarit) ja uurinud perekonna elamispinna suuruse suhet inimeste omavahelise läbisaamisega. Tulemus? Vaata üringu pealkirja! Eks koopaelanikudki leidnud, et mida rohkem peavarjulisi, seda suurem tüli (ei ole muidugi vaja nii kaugele esiajalukku taanduda, küsige vaid nõukogude kodanikelt ühiskorteris!).

Ühes teises uuringus leiti (samuti *New York Times*'i andmetel), et kui vahetult enne autosõitu jood ühe pudeli õlut, siis on su käsi rooli taga kindlam ja refleksid kiiremad kui purukainena! NB: juttu oli ainult ühest pudelist (Ameerika standard, 12 nn voolavat untsi (*fluid-ounce*) = 355 ml). Tollele avastusele pidi järgnema uuring kahe õllepudeli mõjust, samm-sammult, ikka kõva grantiga finantseeritud, üks pudel ja üks grant...

Kui ma oma psühholoogidest kolleegidele mainitud "avastusi" nina alla hõõrusin, vastati, et jaa, nood asjad on ju üldiselt tuntud või näiliselt triviaalsed, seda küll, kuid nüüd uurime noid nähtusi *teaduslikult!*

Kas on midagi päris uut päikese all?

Miks ei ole, võidakse väita. Iga uus päev, iga nähtus aja kulus. Uus mõte mis tahes valdkonnas, mis tahes süsteemis/süsteemitus. Asisemalt — ja "kultuurilembelisemalt": uus noodimärk, pintslitõmme, luulerida... äsja avatud õunasüda... uued saapad...

SÜNTEETILINE KEEMIA

Kunstlikud ained

Jäägem teema juurde. Piirdume siinkohal loodusteadustega — *scientiae* —, mida ka täppisteadusteks kutsutakse. Üsnagi ülepingutamata võiks väita, et ainult *keemiline süntees* pretendeerib teadusharule, mis võib luua midagi (materiaalselt) täiesti enneolematut. Juttu on keemilistest ühenditest, mida looduses teadaolevalt ei leidu. Nagu näiteks loendamatud kunstained (sünteetilised polümeerid, metallide jm sulamid, pooljuhid jne) või tuhanded ravimid, mida pole seni leitud ei flooras ega faunas ega ka "kosmilises tolmus" (mis muidugi ei tähenda, et neid ei võiks siin-seal peituda). Viimaste aastate või aastakümnete väljapaistvatest avastustest võiks näiteks esile tõsta plaatina kompleksi *cis-Platin* ja selle arvukaid derivaate⁵ vähivastases kemoteraapias, mille avastuslugu — muu hulgas — demonstreerib teaduse keerdkäikude juhuslikkust. Samuti peaks mainima alles hiljuti sünteesitud kõrge kriitilise temperatuuriga ülijuhte, mis töötavad revolutsiooni elektrivoolu transpordis. Tähtsate leiutiste pikas reas meenuvad momendil veel kulla teatud ühendid liigesepõletiku arstimitenä (Cotton, Wilkinson 1988: 948–949), *valium* jms rahustitena, sünteetilised mineraalid, fosfoorid... Ka biotehnoloogia tuleb kirjutada sünteetilise keemia kontosse.

⁵ *Cis-Platin*'i (ravimi kommertsiaalse nime) valemiks on $cis-[Pt(Cl)_2(NH_3)_2]$; ühend on üks lihtsamaid ja esimesi sünteetilisi plaatina komplekse (Cotton, Wilkinson 1988: 925–926).

Kuidas leiutasin trans-[Ir(Cl)(CO){(C₆H₅)₃P}₂]

Aspiriin

Aga kuidas on lood kõigile tuntud aspiriiniga? Ajalugu jutustab, et antiikaja arstiteaduse rajajad Hippokrates (u 460–u 437 eKr) ja Galenos (u 130–u 200 eKr) soovitasid oma patsientidele närida-mäluda pajukoort mitmesuguste hädade vastu (Altman 1991). Uuemal ajal avastati, et pajukoor sisaldab salitsüülhapet (2-hüdroksübenseenkarboksüülhape, C₇H₆O₃), mis on lähedane sugulane aspiriinile (atsetüülsalitsüülhape, C₉H₈O₄). Keemia terminoloogias ütleme, et teine on esimese derivaat. Aspiriin ise sünteesiti alles 19. sajandil. Nõnda siis midagi “ uut päikese all”?

Lugu aspiriinist tõstatab küsimuse: kas loodusliku aine kunstlikud derivaadid ehk tuletised on “ uued” leiutised? Rangelt võttes jaa. Kuid oleneb ka tuletise määratlusest, iseloomust ja n-ö pikkusest või keerukusest. Mõni derivaat võib olla vaid algainele lisatud suhteliselt tähtsusetu ripats, teine aga uut tüüpi ühendite algus. Kuigi käesoleva arutelu rõhk on senitundmatul, kuulub bioloogiliste molekulide (vitamiinide jms) süntees laboratooriumis kahtlemata uuema aja teaduse suursaavutuste hulka.

Mis on sünteetiline keemia?

Üks imepärane nähtus! Oleks nagu kokakunst ja ei ole ka. On küll nii, et n-ö kokaraamatu järgi keetmine, s.o retsepti täpselt silmas pidades, haarab valdava osa sünteetilise keemia argitööst laboratooriumis, kuid uue süntees on hoopis midagi muud — nagu võib-olla kokakunst ürgaja koidikul.

Segad olemasolevaid aineid keeduklaasi või kolbi. Loksutad, raputad... kuumutad... nuusutad... vaatad — ja imestad! Kui on tegemist ülemineku- ehk siird-elementide (-metallide) ühendite reaktsioonidega, käib

tavaliselt silme eest läbi värvide mäng. (Siirdelemendid, vt joonis 2: vertikaalsed rühmad 3–12.)

Näiteks: alustad mingi seguga, lisad üht-teist ("soola ja pipart"), mis esialgse igavalt värvitu lahuse muudab prauhti punaseks, seejärel siniseks, rohelineks, lillaks... Mõni värvus püsib tunni, teine paar minutit, kolmas ainult sekundeid. Kui oskad — kui kolvisisene reaktsioonisegu "lubab" — mõnda värvainet tabada, lahusest sadestada, on võimalik, et leiutad midagi uut. Võid saada patendi, heal juhul ka "preemia" või koguni "teenelise" tiitli. Kaugelt suurem on tõenäosus, et katse äpardub: lahusest saadud sadestus pole muud kui konglomeraat, segu mitmest ainest, mis tõrgub puhataiks ühendeiks eraldamise vastu; niisugusega pole midagi peale hakata, uhud kraanikausist alla ja närviised oma töökoha pärast (palgakõrgendusest ei tohi enam unistadagi!).

trans-[Ir(Cl)(CO)(Ph₃P)₂] süntees

Vahel aga veab ja satud kogemata üsna lihtsale menetlusele. Nagu järgnev näide, mis annabki (osalise) vastuse käesoleva veste pealkirjas esitatud küsimusele. Segad — teatud kogustes ja proportsioonides — iriidiumtrikloriid-hüdraati ($\text{IrCl}_3(\text{H}_2\text{O})_x$), trifenüülfosfini (Ph_3P) ja kõrge keemistemperatuuriga alkohol-eetrit (mis toimib nii reagentina kui lahustina) ning lisa-lahustiks veidi destilleeritud vett. Kuumutad reaktsioonisegu ca 190°C juures mõne tunni, kusjuures vesi aurustub ja esialgne pruunikas heterogeenne segu moonduv kollaseks lahuseks, seejärel oranžiks. Jahutamisel (ja metüülalkoholi lisamisel kõrvalsaaduste eemaldamiseks) sadestuvad keemiliselt puhtad sidrunkollased kristallid — *trans*-[Ir(Cl)(CO)(Ph₃P)₂], mille saagis kõigub 85–95% vahel.

Periodic table of the elements

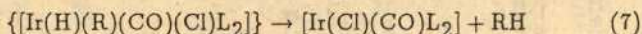
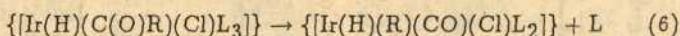
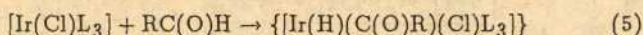
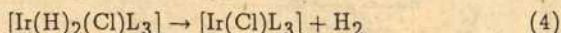
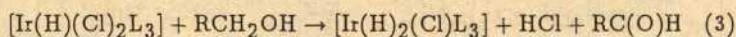
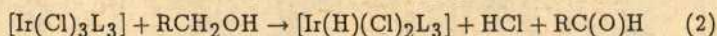
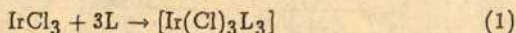
1 Group IA	2 IIA	← New notation ← Previous IUPAC form ← CAS version										13 IIIB IIIA	14 IVB IVA	15 VB VA	16 VIB VIA	17 VIIB VIIA	18 VIIIA																																																																	
3 Li 6.941 9.01218	4 Be 9.01218	5 B 10.81	6 C 12.011	7 N 14.0067	8 O 15.9994	9 F 18.9984	10 Ne 20.1793	11 Na 22.9898	12 Mg 24.305	13 Al 26.9815	14 Si 28.0855	15 P 30.9738	16 S 32.06	17 Cl 35.453	18 Ar 39.948	19 K 39.0983	20 Ca 40.08	21 Sc 44.9559	22 Ti 47.88	23 V 50.9415	24 Cr 51.9961	25 Mn 54.9380	26 Fe 55.847	27 Co 58.9332	28 Ni 58.69	29 Cu 63.546	30 Zn 65.39	31 Ga 69.72	32 Ge 72.59	33 As 74.9216	34 Se 78.96	35 Br 79.904	36 Kr 83.80	37 Rb 85.4678	38 Sr 87.62	39 Y 88.9059	40 Zr 91.224	41 Nb 92.9064	42 Mo 95.94	43 Tc [98]	44 Ru 101.07	45 Rh 102.906	46 Pd 106.42	47 Ag 107.868	48 Cd 112.41	49 In 114.82	50 Sn 118.71	51 Sb 121.75	52 Te 127.60	53 I 126.905	54 Xe 131.29	55 Ba 132.905	56 Cs 137.33	57 La 138.905	58 Ce 140.12	59 Pr 140.908	60 Nd 144.24	61 Pm [145]	62 Sm 150.36	63 Eu 151.96	64 Gd 157.25	65 Tb 158.925	66 Dy 162.50	67 Ho 164.930	68 Er 167.26	69 Tm 168.934	70 Yb 173.04	71 Lu 174.967	72 Th 232.038	73 Pa 231.036	74 U 238.029	75 Np 237.048	76 Pu [242]	77 Am [243]	78 Cm [247]	79 Bk [247]	80 Cf [251]	81 Es [252]	82 Fm [257]	83 Md [258]	84 No [259]	85 Lr [260]
87 Fr [223]	88 Ra [226]	89 Ac [227]	90 Th [232]	91 Pa [231]	92 U [238]	93 Np [237]	94 Pu [244]	95 Am [243]	96 Cm [247]	97 Bk [247]	98 Cf [251]	99 Es [252]	100 Fm [257]	101 Md [258]	102 No [259]	103 Lr [260]																																																																		

★ Lanthanide series
▲ Actinide series

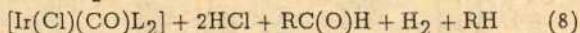
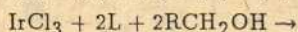
Note: Atomic masses shown here are the 1983 IUPAC values (maximum of six significant figures). ★ Symbols based on IUPAC systematic names.

Joonis 2. Elementide perioodiline tabel.

Et mittekeemikust lugejat veelgi rohkem tüüdata, lisame selle sünteesi reaktsioonivõrrandid (1)–(8), milles $L = \text{Ph}_3\text{P} = (\text{C}_6\text{H}_5)_3\text{P}$ (trifenüülfosfiin), $\text{RCH}_2\text{OH} =$ alkohol ja/või alkohol-eeter, $\text{R} =$ orgaaniline radikaal, $\{\}$ = postuleeritud, kuid eraldamata ühend.

(1) + (2) + (3) + (4) + (5) + (6) + (7) :

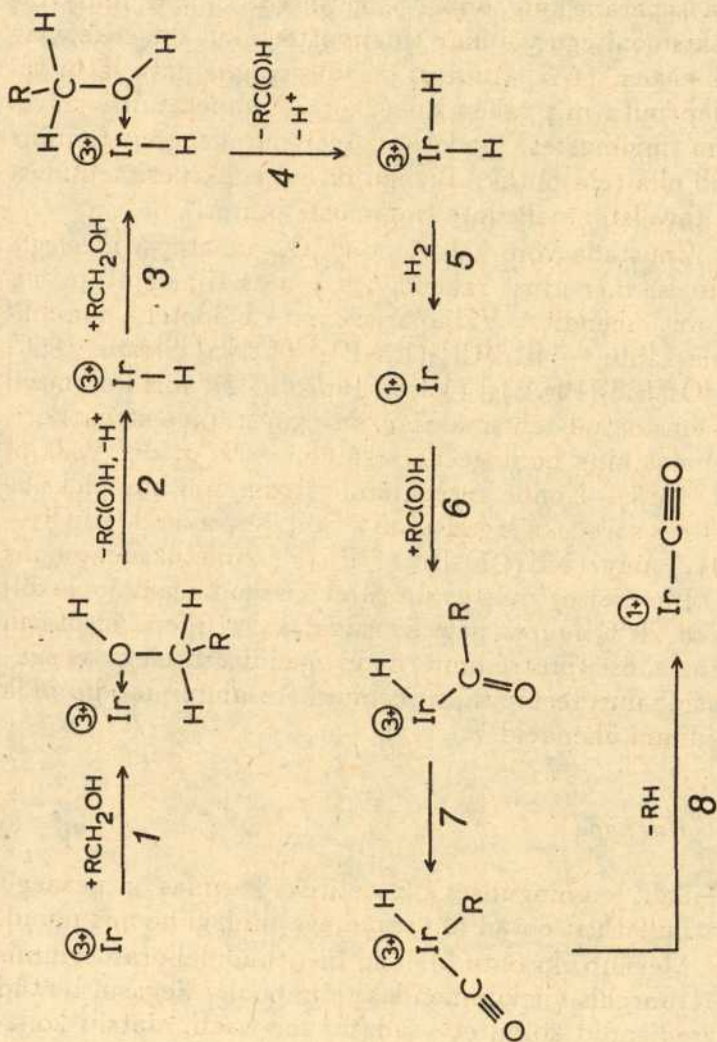
Illustratsiooniks (mis võiks huvitada asjatundjaid) toome ära ka reaktsiooni arvatava mehhanismi (detailid seni publitseerimata), mille jätame sinnapaika, sest siinkohal pole võimalik selle üle diskuteerida ega seda kommenteerida — vt joonis 3.

Nõnda siis olemegi jõudnud pealkirjas seatud küsimuse lahenduseni ja peaksime punkti panema. Kuid alapealkirjas lubasime ka “pudemeid” ja neid on veel mõni puistata.

Protseduuri nimi on “unustamine”

Eksperimentaalne teadus nõuab iga katse piinlikult täpset ja pidevat jälgimist, vaatlust ning sellega kaasaskäivat vahetut ülestähendamist. Sünteetilises keemias on aga sellel endastmõistetaval reeglil erandeid. Üks “lubamatu” toimimisviis on “unustamine”. Unustad reaktsioonisegu kolbi, jätad omapead, et las ta istub seal, ega

Kuidas leiutasin $\text{trans-}[\text{Ir}(\text{Cl})(\text{CO})\{(\text{C}_6\text{H}_5)_3\text{P}\}_2]$

Joonis 3. $\text{trans-}[\text{Ir}(\text{Cl})(\text{CO})(\text{Ph}_3\text{P})_2]$ sünteesi arvatav mehhanism, vt reaktsioonivõrrandid (2)-(7).

siis temaga midagi juhtu. Keemilisel reaktsioonil võib olla isepärane kulg, oma "geneetilised" koodid, mida *uue* reaktsioonisegu või *uute* tingimuste puhul katsed teostav isik ei tea. (NB. Muidugi on täiesti lubamatu jätta tähelepanuta mis tahes katse kõrge temperatuuri ja/või rõhu tingimustes. Iga keemik teab, et niisugune toiming võib olla (elu)ohtlik. Praegu on juttu eksperimentidest nn tavaliste, mahedate tingimuste juures.)

Unustada võib kahte moodi, kogemata ja meelega. Esimest menetlust rakendades leiutas siinkirjutaja mitu uut ühendit. Väljapaistvamate näidetena mainiksime kahte — $[\text{Ru}(\text{Cl})_2(\text{Ph}_3\text{P})_3]$ (Vaska, Sloane 1960) ja $[\text{Os}(\text{Br})_2(\text{Ph}_3\text{P})_3]$ (Vaska 1961: 1402), mis kujunesid hiljem teatud tähismärkideks siirdmetallide struktuuri-keemias ning homogeenses katalüüsis (Cotton, Wilkinson 1988). Nonde ruteeniumi ja osmiumi komplekside süntees sai teoks segades vastavaid lähteaineid ($\text{RuCl}_3 + \text{Ph}_3\text{P}$ ning $(\text{NH}_4)_2\text{OsBr}_6 + \text{Ph}_3\text{P}$) 2-metoksüetanolis ja sõna tõsisel mõttes unustades segud reaktsioonikolbi ca 20°C juures paariks nädalaks. Hiljem kasutasin samalaadset protseduuri, nüüd aga juba meelega, et sünteesida uusi reeeniumi, ruteeniumi, osmiumi, roodiumi ja iriidiumi ühendeid.

Unenäod

Jah, loomingulises sünteetilises keemias on peaaegu alati üllatusi: ootad üht, saad aga midagi hoopis muud.

Meenub üks öhtu Melloni Instituudi laboratooriumis Pittsburghis viiekümnendate lõpupoole. Segasin teatud ingrediendid kolbi, et vaadata, mis saab. Jätsin kollaka lahuse labori lauale omapead ja läksin koju. Vastu hommikut nägin unes, et kollane lahus moondus tumesinisiseks. Keskhommikul laborisse naastes leidsin, et see on tõsi!

Kuidas leiutasin trans-[Ir(Cl)(CO){(C₆H₅)₃P}₂]

Unenäolisest ilmutusest on kirjutatud Vanast Testamendist tänapäevani. Sürrrealistid on nähtusest teinud leivanumbri ja eestikeelse kirjasõna *grand old man* Bernard Kangro kirjutavat hommikul maha äsja unes ilmutatud luuleridu (vt nt Oja 1991). Ega keemiagi ole vaba unenägede keerdkäigustikust. Ühe tuntuma loona nimetaksime möödunud sajandi maineka keemiku Friedrich August Kekulé von Stradonitzi (1829–1896) avastust. Tema kuulus benseeni (C₆H₆) tsükliline vallem olevat talle teadvustatud unes. Viimastel aastatel on Ameerika keemiaalases ajakirjanduses palju vaieldud Kekulé unenäo teemadel, et kas olid ikka "ussid" need, mis talle unes ilmusid teadvustamiseks kuue süsinikuaatomi ekvivalentsust, või oli mängus n-õ tavaline intuitsioon.⁶ Benseeni detailse ehituse avastamine jääb — nii või teisiti — üheks markantsemaks avastuseks loodusteaduses.

Enne kui jätame unenäod, peame vajalikuks toonitada üldiselt tuntud nähtust, et mis tahes loova töö puhul ei hõlma ärkvelolek veel kõike. Mõnel on tavaks hoida öölaual paberit ja pliiaitsit, et unest virgudes äsja nähtut (enne kui ununeb) üles märkida. Usna mitu eksperimenditulemuste tõlgendust on niiviisi mullegi selgeks saanud. On ju nii, et kui pingelise päevatöö probleempundart ei suuda õhtuks lahti harutada, siis töötavad ajurakud uinudes samas suunas edasi.

Oleme libisenud teemast kõrvale. Siiski mitte kaugemale, sest keemiline süntees on suurelt jaolt seotud *keemilise intuitsiooniga*, olgu siis ärkvel või unes.

⁶Vt viimaste aastate *Chemical and Engineering News*. Washington, D.C.: American Chemical Society.

KELLELE KUULUB ESIMUS?

Signora Angoletta juhtum

Kes leiutas Vaska kompleksi? Milleks niisugune liig-sena näiv küsimus? Aga sellepärast, et esimusõigusega pole asjad alati selged. Ühe autorite kollektiivi arvates (Vrieze, Collman, Sears, Kubota 1968) oli meie ühendi esmaavastajaks itaallanna Maria Angoletta (Angoletta 1959)! Nii see siiski ei olnud. Tõsi aga on, et Angoletta sünteesis pealkirjas esitatud kompleksi ühe väga lähedase sugulase, bromo-derivaadi $trans-[Ir(Br)(CO)(Ph_3P)_2]$ ja avaldas oma töö trükis (Angoletta 1959) umbes kaks aastat enne meie vastavat publikatsiooni (Vaska, DiLuzio 1961). Igal juhul oli tegemist uut tüüpi ühendiga, mis vaid tähtsusetult erines Vaska kompleksist. Kuid *signora* Angoletta jättis oma leiutise sinnapaika, ei uurinud ega avastanud ühendi erakordseid omadusi.

Peaks olema ütlematagi selge, et siinkirjutaja polnud tol ajal Angoletta tööst teadlik ja kuulis sellest alles aastaid hiljem, ilmselt ka selletõttu, et artikkel oli ilmunud ühes rahvusvaheliselt vähe levivas ajakirjas (*Gazzetta Chimica Italiana*). Samuti märkigem, et Angoletta kasutas traditsioonilist karbonüülkomplekside sünteesi menetlust, mis ei kuulunud meie huvipiirkonda ja mis omakorda nähtavasti takistas Angoletta töö silmamist. Olgu kuidas on, juhtum viitab tohutule probleemile nüüdisaja publikatsioonide rägastikus. Artiklite arv globaalses ulatuses kasvab peaaegu logaritmilises progressioonis isegi kitsastel erialadel. Ometi peab üks teadur olema kursis kõigega, mis sünnib tema teadusharu jooksva lindil. Et see pole sajabrotsendiliselt võimalik, tulevadki ette juhud, kus juba tuntut "taasavastatakse".

Kuidas leiutasin trans-[Ir(Cl)(CO){(C₆H₅)₃P}₂]

Angoletta juhtumiga avalikustasime üksikasju, mis on vähe tuntud isegi vastava eriala asjatundjate seas. Milleks oli vaja ammu unustatud-maetud ja üldsusele teadmata detaile välja kaevata? Põhjuseks võib olla asjaolu, et mu sissejuhatuses mainitud edevusega pole siiski kõik kõige paremas korras. Näib, et soov endareklaamiks kipub peost libisema, vaid ammune inertis sunnib edasi rühkima.

Sellel lool on ka oma jätk ning epiloog. Ülalnimetatud teadurite publikatsioonis (Vrieze, Collman, Sears, Kubota 1968) anti küll teatud esimusõigus Angolettale, kuid artikli peaautor James P. Collman oli esimene, kes (teisel) meie ühendi Vaska *compound*'iks ristas; ka öeldakse samas artiklis, et alles Vaska avastas kompleksi õige formuleeringu ja uuris esimesena ühendi reaktsioonid jne. Ja *signora* Angoletta mentor ja ülemus professor Lamberto Malatesta, kelle laboratooriumis (Milano ülikoolis) Angoletta oma sünteesi teostas, oli just too isik, kes Vaska *compound*'i uuema aja keemia teadvusesse müntis. Oma pealoengu IX Rahvusvahelisel koordinatsiooni keemia konverentsil pühendas Lamberto Malatesta suurelt jaolt Vaska kompleksi reaktsioonide eksperimenteerimisele (Malatesta 1967).

Sir Geoffrey juhtum

"You can't win them all" ('alati ei võida'), öeldakse jänkide maal. Järgnev lugu toobki ühe säärase näite (üsna mitmest) autori kogemusest prioriteedi problemaatikas. Kahjuks peame jällegi osalt kasutama keemiale omaseid termineid, mis aga ei tohiks keemiavälisist lugejat ülemäära segada asja tuuma tabamisel.

Kui ülaltoodud *trans*-[Ir(Cl)(CO)(Ph₃P)₂] sünteesis — vt reaktsioonivõrrand (1) jj — IrCl₃ asendada samasse rühma kuuluva (valentselektronanalooži) roodiu-

mi (vt joonis 2) vastava kloriidiga RhCl_3 ja jätta muud ingrediendid samaks, siis sadestub ca 124°C juures äkitselt tumepunane aine (mida IrCl_3 puhul ei juhtu). See sade püsib vaid minut-paar (edasine kuumutus muudab reaktsioonisegu kollaseks lahuseks, millest lõpuks eraldub juba tuntud iriidiumi kompleksi analoog, *trans*- $[\text{Rh}(\text{Cl})(\text{CO})(\text{Ph}_3\text{P})_2]$). Pärast mõningaid katsetusi õnnestus mul tolle tumepunase aine eraldamine keemiliselt puhtal kujul. Analüüs näitas, et tegemist on uue kompleksiga $[\text{Rh}(\text{Cl})(\text{Ph}_3\text{P})_3]$ (Vaska, Rhodes 1965) (vaatamata äsja nimetatud kahe roodiumiühendi valemi välisele sarnasusele, erinevad nende omadused radikaalselt).

Mõne aja pärast selgus, et sellesama tumepunast värvi kompleksi $[\text{Rh}(\text{Cl})(\text{Ph}_3\text{P})_3]$ olid sünteesinud ka üks inglise ja üks austraalia keemik, igauks meist oli aga erinevat menetlust kasutanud. Ja siis astus areenile neljas mees, inglane Geoffrey Wilkinson (Nobeli preemia 1973 koos sakslase Ernst Otto Fischeriga ferrotseeni $\eta\text{-5-(C}_5\text{H}_5)_2\text{Fe}$ struktuuri avastamise eest). Ka *sir* Geoffrey (*sir*'i tiitli sai ta kuningannalt pärast Nobelit) laboratooriumis leiutati sama ühend, jällegi teistmoodi protseduuriga. Wilkinson jt oskasid aga oma leiutist sedamaid rakendada, demonstreerides $[\text{Rh}(\text{Cl})(\text{Ph}_3\text{P})_3]$ unikaalseid omadusi katalüsaatorina homogeenses lahuses (Cotton, Wilkinson 1988: 905, 1245). Nõnda siis pälvis *sir* Geoffrey n-ö peavõidu ja *Wilkinson's Complex* ehk *Catalyst* seisab kindlalt uuemaaegsete keemiaramatute sisuregistris (ja muidugi ka tekstis). (Ei saa jätta lisamata, et Wilkinsoni nimetatud uurimistöo põhines oluliselt siinkirjutaja varem ilmunud publikatsioonil vesiniku molekuli (H_2) aktiveerimisest metallkomplekside poolt (Vaska, DiLuzio 1962), *vide infra*.)

Kuidas leiutasin trans-[Ir(Cl)(CO){(C₆H₅)₃P}₂]

Kaasautorlus

Ühe leiutise või avastuse juurde kuulub lahutamata võimaliku kaasautorluse küsimus (vt nt käesoleva kirjutise viiteid). Mis on ühe või teise autori panus nimetatud töösse? Kes esindab uuringu algideed, kes praktilist teostust? Kellele kuulub avastuse esimusõigus? Humanitaarteaduste vallas leiame tavaliselt ainult ühe nime artikli või raamatu autorina, eksperimentaalsetes distsipliinides aga mitu, erandjuhtudel isegi paari tosina ümber⁷.

Autorite loetelu järjekord on omamoodi probleemiks. Mõni kollektiiv seab nimed ritta tähestikulises järjekorras — püüdes näidata “demokraatlikku” suhtumist —, eriti siis, kui peamehe nime algustäht seisab tähestiku alguses või ka lõpus⁸! Teised soovivad toonitada kontributsiooni uurimistöö põhilisele sisule: kes juhendas, tõlgendas tulemusi, pani uuringu üksikasjad kirja loetavas, kuid teaduslikult täpses tekstis — seades seega tolle peaautori nime esimeseks. Kolmandad ei ole kitsid tudengite-kaastöölise eksperimentaalset panust nimeliselt esimes(t)ena ära märkima.

Kaasautorluse probleemil on veel muidki tahke, mida saame siin vaid riivamisi puudutada. Kas on näiteks ühel asutuse või laboratooriumi juhatajal õigus oma nime autorina kirja panna ka siis, kui tal pole otsest sidet uurimistöö tegeliku käiguga? On esinenud juhtumeid, kus “peaautoril” puudub isegi põhiline arusaam tema nime all trükitud artiklist. Konfliktid “juhendaja” ja katsete tegeliku teostaja vahel on jõudnud koguni tase-

⁷Vt viimaste aasta(kümne)te *Science*.

⁸Vt nt vastavaid viiteid Wilkinsonile teoses Cotton, Wilkin-
son 1988.

meni, kus viimane on seadnud kahtluse alla "juhendaja" õiguse Nobeli preemiale!⁹

Gutenbergist Mendelejevini

Sama nähtuse umbes samaaegne avastus maailma eri paikades — ja asjaosalistele enestele teadmata — pole ju teadagi midagi erakorralist. Seda on juhtunud aegade algusest saadik, olgu siis mõttelises või esemelises valdkonnas. Vanal ajal, kui teated levisid teosammul, võis "samaaegsus" tähendada eone. Nagu näiteks trükikunsti leiutamise puhul. Härra Johannes Gensfleisch zum Gutenberg polnud ju teadlik oma hiina ja korea kolleegide töist sajandeid varem!

Võiks arvata, et Gutenbergil ei olnud tookord konkurente, ta võis oma trükitüüpe rahumeeli laduda. Mitte nii nagu uuemal ajal, mis kubiseb avastuste-leiutiste prioriteedimatšidest. Ei ole siin erandiks keemiagi ajalugu. Vaidlusest pole vaba ka keemiliste elementide "perioodilisusseadus", üks põhilisi tugesid loodusteaduses. Kuigi nüüdisajal pole selle "seaduse" avastamise esimuse küsimus enam päevakorras, leiame omaaegsete dispuutide järgi eri riikide teaduskeeltes. Käesoleva artikli keemiaalases terminoloogias orienteerumiseks lisatud tabeli (vt joonis 2) nime, *Elementide perioodiline tabel*, tõlkisime inglise keelest (*Periodic table of the elements*). Sirvides aga paari käepärast olevat eestikeelset (nõukogude) keemiaalast teost, leiame neis kalduvust tabeli nime seostada üksnes kuulsa vene keemiku Dmitri Ivanoviči Mendelejevi (1834–1907) nimega: *Mendelejevi elementide perioodilisussüsteem* (vt Hüsse, Karik 1982), *D. Mendelejevi perioodilisussüsteem* (Karik, Palm, Past 1981: 27, 54) jne. Ja ongi hästi. Keegi ei kahtle ju — loomulikult ka mitte Läänes —, et Mendelejev väärrib nimetatud

⁹Vt taas viimaste aasta(kümne)te *Science*.

Kuidas leiutasin trans-[Ir(Cl)(CO){(C₆H₅)₃P}₂]

avastuse (1869) aurüüd. Kuid sakslastel oli oma mees, Lothar Meyer (1830–1895), kes Mendelejeviga ühel ajal pani iseseisvalt paika keemiliste elementide perioodilise süsteemi (1864, 1870). Saksakeelses trükisõnas esineb (esines) Meyeri nimi esimesena, olgugi et Mendelejevit nimetatakse tavaliselt samas hingetõmbes (vt nt Hofmann, Hofmann 1948: 377; *Das Fischer Lexicon* 1961: 267). Vene (= eesti nõukogude) vastavas kirjanduses seevastu viidatakse Meyerile vaid riivamisi või üldsegi mitte.

Sellega pole aga lugu veel lõppenud. Enne Mendelejevi ja Meyeri publikatsioone teadvustas oma "oktaavide seaduse" inglise keemik Newlands (1864–65), kellele eelnes prantslane de Chaucourtois (1862), kellele eelnes sakslane Döbereiner oma "triaadide seadusega" (1829)... (Karik, Palm, Past 1981; Hofmann, Hofmann 1948; *Das Fischer Lexicon* 1961; Dickerson, Gray, Darensbourg, Darensbourg 1984: 215.)

Kas on uut päikese all?

Näib, et iga teaduslik avastus ei tugine mitte ainult avastaja enda ideevälgatusele, vaid peaaegu alati ka eelkäijate kas või kogemata lendu lastud marginaalsena tunduvale mõttele. (On ka erandeid.) 19. sajandi algusest peale oli "õhus" tungiv nõue tolle ajani kuhjunud tulemusi korrastada, kategoriseerida, lihtsamalt vaadata, perioodistada.

Kes oli Einstein?

Nagu näeme, võistlus prioriteedi pärast ei käi ainult persoonide vahel, vaid mängus on ka rahvuste-riikide prestiiž. Viimase ilmekaks illustreerimiseks lubatagu ära tuua üks kuskilt ammu loetud lugu Einsteinist. Küllap on see lugu tuttav ka eestikeelsele lugejale, kuid ta väärrib kordamist, eriti käesolevas kontekstis.

Vanas eas, kui ta Ameerikas elas ja oli juba Ameerika kodanik, küsiti Einsteinilt, et mis rahvusse te siis õieti kuulute, kelleks te end peate. Vana elutark vastas (umbes) niimoodi: Niikaua kui elan, olen ameeriklane ja jään selleks... Aga pärast mu surma, kui mu teooriad osutuvad õigeks, ütlevad prantslased, et ma olin maailmakodanik, ja sakslased, et olin sakslane. Kui aga mu teooriad osutuvad valeks, siis ütlevad prantslased, et ma olin sakslane, ja sakslased, et juut...

Kas torm veeklaasis?

Miks nii pikalt esimusõigusest, omavahelisest kemplemisest, tühisest au ja tunnustuse järele jooksmisest? Teadus olevat ju väljaspool emotsioone, kõrgemal argipäeva pisiaskeldusist, ja teadlased tänapäeva tehnokraatliku ühiskonna preestrid ja preestrinnad!

Kas torm veeklaasis? Sugugi mitte! Võiks väita, et "seatraav" prioriteedi järele ongi üheks oluliseks ajendiks "uue" avastamisel. Kes meist ei tunneks võistluse närvesöövat, kuid samal ajal stimuleerivat mõju mis tahes eluavalduses? Kas nüüdisaja teadus edenebki vaid kolleegist vastaspüüdleja vastumängu ajal? Küllap vist.

MIKS IRIIDIUM?

Tsentraalaatom

Käesoleva artikli väljakuulutatud peateemaks on — nii seisab pealkirjas — ühe keemilise ühendi leiutamise lugu. Niisugust ühendit nagu *trans*-[Ir(Cl)(CO)(Ph₃P)₂] nimetatakse üldiselt kompleksiks, kompleksühendiks, koordinatsiooniühendiks, metallorgaaniliseks ühendiks jne (heal lapsel mitu nime!). Seda tüüpi molekulid

Kuidas leiutasin trans-[Ir(Cl)(CO){(C₆H₅)₃P}]₂

(ühendid) koosnevad põhiliselt kahest osast, tsentraalaatomist ja ligandidest. Nagu nimigi ütleb, tsentraalaatom — tavaliselt ühe metalli aatom — asub keskel, ligandideks kutsutakse aga anioone, molekule või radikaale, mis ümbritsevad tsentraalaatomit ja on sellega keemiliselt seotud.

Ühendis *trans*-[Ir(Cl)(CO)(Ph₃P)₂] esineb tsentraalaatomina Ir (iriidium) ja ligandidena Cl⁻ (kloori anioon), CO (süsinikmonooksiid ehk vingugaas) ja Ph₃P (trifenüülfosfiin), vt joonis 1.

Kuigi ligandidel on ühendi koosseisus arvuline ülekaal ja tähtis osa kompleksi omaduste määramisel, lasub kõige olulisem roll kogu kompleksühendi reaktsioonide suunamisel tsentraalaatomil. Nõnda siis küsimus: miks iriidium, miks valisime just tolle elemendi oma uurimuse objektiks? Vastata võiks mitmeti.

Iirised ja hiidsisalikud

(1) Meid võlus iriidiumi ühendite mitmevärvilisus. Teatmeteoseist loeme, et iriidiumi avastas aastal 1804 inglise keemik Smithson Tennant, kes ristas elemendi tema soolade (ühendite) mitmevärvilisuse tõttu *vikerkaariks* (kreeka *ιρις*, ladina *iris*). Pealegi on iriidium üks haruldasemaid elemente, maakoores leidub teda keskmiselt vaid $1 \cdot 10^{-3}$ milligrammi ühe kilogrammi kohta — tublisti haruldasem kui kuld (Au, $4 \cdot 10^{-3}$ mg/kg) või plaatina (Pt, $5 \cdot 10^{-3}$ mg/kg) (*Handbook...* 1985–1986: F-145) (1984. a olid need kolm väärismetalli (iriidium, kuld ja plaatina) umbes sama kallid, ca 10 USD/gramm (*Handbook...* 1985–1986: B-21, B-18–19, B-29), kuid hinnad kõiguvad aastast aastasse, päevast päeva). Iriidiumile kuulub ka au olla peaaegu kõige raskem element maakoores (tihedus 22,42 g/cm³), ainult osmium on vei-

di ees (Os, 22,57 g/cm³) (*Handbook...* 1985–1986: B-21, B-27).

Miks mitte uurida niisugust erandlikku loodusnähtust nagu iriidium?

(2) Meie kompleksi tsentraalaatom seisab elementide perioodilise tabeli keskel (vt joonis 2), nõnda siis tsentraalsel kohal rohkem kui ainult ühes mõttes. Ega siis Loodus teda nalja pärast sinna keskele ei toppinud! Uurides iriidiumi, jõuame loodetavasti ka perifeersemate elementide mõistmisele.

(3) Aastal 1980 ilmus artikkel tertsiaarse kriidiladesuse aegse hävingu maavälisest põhjusest (Alvarez, Alvarez, Asaro, Michel 1980), milles esitati uus hüpotees 65 miljoni aasta eest aset leidnud loodusliku väljasuremise kohta (vt ka Iridium... 1980). Tookord hävis suur osa floorast ja faunast, kaasa arvatud dinosaurused. Hüpotees esitab väitluse, et ekstinktsiooni põhjustas asteroidi kokkupõrge maakeraga, mis pihustas kivimid, ja sellest tekkinud tolm levis üle maakera, tõusis stratosfääri ja jäi sinna mitmeks aastaks. Saabunud pimedus summutas fotosünteesi ja suur osa bioloogilisi olendeid hävis.

Asteroidi hüpoteesi naelaks käesolevas kontekstis on tõendusmaterjal, mis põhineb 100% iriidiumil! Nimelt on teada, et väärismetallide (sh iriidiumi) küllus kosmoses ületab tublisti maakoos leiduva. Nüüd avastati meie kallist metalli teatud kivimite lademetes Itaalias, Taanis ja Uus-Meremaal vastavalt 30, 160 ja 20 korda oodatust (tavalisest taustast) rohkem. Ja nende setete iga vastab täpselt 65 miljoni aasta eest toimunud katastroofile jne (eelnev ei küüni kaugeltki Alvarezi jt pika ja põhjaliku artikli adekvaatse kokkuvõtte, kuid "pudemete" jaoks ehk piisab). Selle uuringu tulemusi piltlikult väljendades ütleksime nii, et taevast sadas iriidiumi... kõrbesid rohumaad, surid hiidsisalikud... (Vaska

Kuidas leiutasin trans-[Ir(Cl)(CO){(C₆H₅)₃P}₂]

kompleksi võimalik osalemine iriidiumivihma koosseisus pole veel siia maani teaduslikult tõestatud ega mitte ka kummutatud...) — Maakera ajaloo asetleidnud katastroofe on vaadeldud ka tsüklilistena. On esitatud arvamusi, et iga 20–30 miljoni aasta tagant “midagi juhtub” (on täpsustatud tsüklite perioode teatud tundemärkide alusel). Üks kuskilt loetud paleontoloogiline teooria ennustab, et uus häving oleks nagu immanentne. Kas ka seekord tuleb mängu vikerkaarevärviline metall, nüüd juba ähvardamas, *inter alia*, *homo estonicus*’t, *homo soveticus*’t...?

Kõike kokku võttes, nõnda siis näib, et tegureid iriidiumi uurimiseks oli/on väärikaid ja kuhjaga.

Iriidium via osmium

Peaks aga vist olema ütlematagi selge, et ülaltoodud kolmel ilusal põhjusel pole kahjuks midagi tegemist siinkirjutaja uurimistöö ajendiga. Nii lihtsalt ja põnevalt need asjad ei käi. Kuid nii uskumatu, kui see ka tundub, sedasorti vastuseid — küll ehk veidi kainemas sõnastuses kui meie lugulaul iiristest ja hiidsisalikest — võib vahel kuulda isegi täiskasvanud teadureilt, kui neilt küsid, et miks te selle või teise probleemiga tegelete. Kui on aga tegemist avaldusega granti taotlemiseks, siis on kõik lubatud, piiriks vaid oht end retsensentide ees naeruvääristada.

Kuidas ma iriidiumi peale sattusin, on üks omaette pikk lugu, millest ehk pajatame kunagi teisel, aga lühidalt vastaksime niimoodi.

Kui ma 1952. a hilissuvel aspirandina Texase ülikooli (Austinis) astusin ja oma doktoritöö juhendajaks professor George W. Watti valisin, siis tegi ta mulle sõbralikult, kuid napolisõnaliselt ning täpselt teatavaks: *osmium*... Kui osmium, siis osmium! Ei teadnud ma mi-

dagi tollest "lõhnast elemendist" (kreeka $\sigma\mu\eta$, 'lõhn, hea või halb'), ei teadnud rohkem professorgi. Aga osmiumi keemia kujunes mu *Ph. D.* dissertatsiooni teemaks sellegipoolest (Vaska 1956). (Tagantjärele võiksin "hoobelda", et ma ei uurinud mitte ainult kõige raskeimat (*vide supra*), vaid ka kõige hinnalisemat (loodusliku) metalli, ca 32 USD/g, 1984 (*Handbook...* 1985–1986: B-27). Tõsi, kui uuringuid alustasin, ulatas prof. Watt mulle pisikese ampulli, mis sisaldas ainult 10 grammi osmiumtetraoksiidi, OsO_4 (lähteainena), millest pidi jätkuma kogu tööks — ja jätkuski — neljaks aastaks!)

Osmiumilt pörkasin — siis juba iseseisva uurijana Melloni Instituudis Pittsburghis (1957–1964) — esiteks ruteeniumi (Ru) manu, mis istub ju vahetult oma valentselektronanalooži osmiumi peal (vt joonis 2). Ruteeniumi keemiaga tegeldes tuli muidugi tutvuda ka selle elemendi avastaja, tartlase ja Tartu ülikooli professori (1852–1864) Carl Clausi (1796–1864) töödega (nt Claus 1860).

Ei teadnud ma tookord, et elemendi nimi on tuletatud Venemaa ladinakeelsest nimetusest *Ruthenia*. Hiljem lugesin, et maak, milles peitus ruteenium, pärineb Uurali mäestikust. Toda maaki uuris juba keemia algaegade suurkuju rootslane Berzelius aastal 1827, s.o tublisti varem Clausile omistatud avastuse daatumist (1844). Ja Berzeliuse kolleeg Osann olevatki tookord selle metalli maagist eraldanud ja ruteeniumiks ristinud. Nii seisab napisõnaliselt ühes teatmeteoses (*Handbook...* 1985–1986: B-33). Kellele kuulub esimus?

Hoopis huvitavam on küsimus: kellele kuulus/kuulub too maa-ala Uurali mäestikus, kust ruteenium leiti? Kas mitte soomeugrilastele, nende algse sugupuu tüvele või neist hargnenud hõimudele — hantidele, mansidele, samojeedidele...? Võib-olla tuleks ruteenium ümber ristida? Kuid millise hõimu nime kasutada? Rivaalitsemise

Kuidas leiutasin trans-[Ir(Cl)(CO){(C₆H₅)₃P}]₂

vältimiseks võiks kompromissina kõne alla tulla *uralium*, sümbol Ur? (Või miks ka mitte *estonium*, sümbol Et (Es = einsteinium on juba kasutusel)? Sest metalli leiukoht oli ju idas... *Ost, East, Est...* ja Claus oma Tartu-seosega veel lisaks (olgu et elemendi avastuse aegu dotseeris ta Kaasani ülikoolis...).

Elementide perioodilisest tabelist (joonis 2) näeme, et peale ruteeniumi on osmiumil veel kaks naabrit, üks vasakul — reenium (Re), ja teine paremal — iriidium. Kõigepealt otsustasin parempoolse kasuks (hiljem käisin ka reeniumi juures ära). Ja nii see juhtuski...

Ex cathedra

Eesti lugejale võib ehk olla uudiseks, et ülikoolid demokraatlikus Ameerikas kuuluvad kõige autoritaarsemate institutsioonide hulka sel maal. Enam-vähem absoluutne ülikoolisene võim lasub presidendil (rektoril), mida veidi mahendavad nii *Board of Trustees* (asutuse juhatus ehk kuratoorium ehk haldusnõukogu) kui ka õppejõudude ning tudengite isepäisus. Viimastel aastate(kümne)tel on küll üliõpilaste võim oluliselt kasvanud — nemad maksavad ju õppemaksu! —, kuid võimustruktuur on jäänud endiseks. Professoritel on jälle teatud meelevald oma aspirantide (*graduate students*) üle, kes (tavapäraselt) ei maksa õppemaksu, vaid töötavad palgaliste assistentidena (stipendiaatidena, abiõppejõududena) professori alluvuses. Professori käes on ohjad — vahel lödvemalt, aga enamasti pingul —, millest suurelt jaolt oleneb kraadi saavutamiseks kuluv aeg. Bakalaureusest (*B. S.*) doktorini jõudmine võtab enamasti 4–6 aastat, kuid kümme ei kuulu teab mis erandite hulka. — Kõik eelnev käib (peamiselt) loodusteaduste (eriti keemia) kohta, humanitaarteadustes on olud kuuldavasti humaansamad.

Kui on juttu professorite mõjuvõimust, siis võib-olla seostub see paljudele saksa ordinaariuste legendaarse "diktatuuriga". Sisuliselt polegi vastavate ametikandjate vahel Saksamaal ja Ameerikas suurt erinevust. Saksa professoril on ühiskonnas teadagi kõrgem prestiiž ja ülikoolis suurem autoriteet. Ja kui ta sõnab aspirandile *ex cathedra* näiteks, et *osmium*, siis ei tarvitse tal palju juurde lisada. Ameerika ametivend on sõbralikum, küsib kõigepealt, et "how are you?", tõenäoliselt pärib ka aspirandi isikliku elu ja ta perekonna kohta, kuid ei tagane oma juba otsustatud seisukohast teps. ("Me vist juba ütlesime, et *osmium*... nõnda siis...") Ka siinkirjutaja pole olnud mingi erand. Olen lausunud oma uutele aspirantidele (ameerikalikust tavast küll asjalikuma sissejuhatuse järel), et "saagu" plaatina või pallaadium või koobalt... Ja nõnda "sai"...

Ülaltoodu on ilmselt üle pakutud, liiga ühekülgselt vastamaks tegelikkusele. Pealegi on ajad muutumas/muutunud.

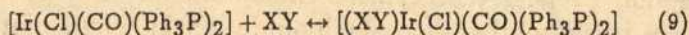
KAS ON KA KASU?

Asja iva

Mida siis meie iriidiumi kompleks endast õieti kujutab? Seni oleme jutustanud pikalt-laialt siia-sinna põrkuvaist hajapüdemest, kuid vältinud küsimust, mis on siis tolle ühendi iva.

Ei oska ma sellele õigustatud pärimisele küllaldaselt vastata üldarusaadavat sõnavara kasutades. Aga vastu-sest ei pääse, teeme seda ühe üldise reaktsioonivõrrandiga ja mõne kommentaariga sinna juurde; üksikasjalikest aspektidest huvitatu leiab need viidetes märgitud publikatsioonides.

Kuidas leiutasin $\text{trans-}[\text{Ir}(\text{Cl})(\text{CO})\{(\text{C}_6\text{H}_5)_3\text{P}\}_2]$

$\text{XY} = \text{H}_2$: vesiniku molekuli pöördeline aktiveerimine lahuses normaalses tingimustes; aktiivse vesiniku mudel nii homogeenses kui heterogeenses katalüüsis; hüdrogeenimine (Vaska, DiLuzio 1962; Malatesta 1967; Vaska, Rhodes 1965; Vaska, Eberhardt 1967; Vaska, Werneke 1971; Tadros, Vaska 1982).

$\text{XY} = \text{O}_2$: pöördeline reaktsioon hapnikuga; võimalus kindlaks määrata tegurid, mis mõjustavad selle molekuli aktiveerimist metallkomplekside poolt; stimuleeris hapniku-kandvate ühendite põhjalikumalt uurimist, sh metallproteiinid, hemoglobiin jne; kaugem eesmärk: kunstliku vere süntees (Malatesta 1967; Vaska 1963; Vaska, Chen 1971; Vaska, Chen, Senoff 1971; Amundsen, Vaska 1975; Vaska 1976).

$\text{XY} = \text{CO}_2$: süsihappegaasi aktiveerimine ja pöördelised reaktsioonid; võimalik mudel ühele reaktsioonile fotosünteesis¹⁰ (Flynn, Vaska 1973, 1974; Schreiner, Yu, Vaska 1988a, 1988b; Vaska 1988a).

$\text{XY} = \text{CO}, \text{SO}_2$: vingugaasi (Vaska 1966; Vaska, Yamaji 1971; Chin, Sennett, Vaska 1978), vääveldioksiidi (Bath, Vaska 1966) ja analoogiliste õhku saastavate molekulide reversiivsed reaktsioonid, mille abil võib modelleerida nende mürgiste gaaside eemaldamist keskkonnast.

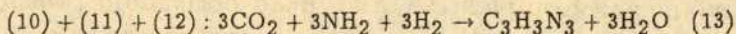
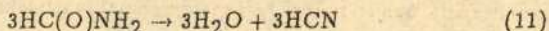
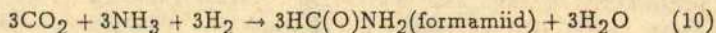
Kokkuvõtlikult lisame, et $\text{trans-}[\text{Ir}(\text{Cl})(\text{CO})(\text{Ph}_3\text{P})_2]$ paistab silma oma erakordse ja mitmekülgse reaktsioonivõimega. Kompleks ja ta arvukad derivaadid (kui liigandid Cl, CO ja Ph_3P asendada analoogiliste ioonide/molekulidega) reageerivad sõna tõsisel mõttes sageda mitmesuguste eri tüüpi molekulidega (XY, vt reaktsioonivõrrand (9)). Peamiseks reaktsiooni teeks on "oksidatiivne aditsioon" (*oxidative addition*), mis on kujunenud meie leiutiste põhjal üldlevinud mõisteks keemia teoorias ja praktikas (Vaska, DiLuzio 1962, Cotton, Wilkinson 1988: 1186jj). Vahest kõige revolutsioonilisema avastusena märgiksimine vesiniku molekuli toimimist *oksidandina* (oksideerijana, vt (9), $\text{XY} = \text{H}_2$). Tavalises

¹⁰Fotosüntees: hapniku ja süsivesikute tootmine süsihappegaasist ja veest klorofüllil (magneesiumi kompleks!) sisaldavais taimerakkudes valgusenergia toimel; asendamatu keemiline protsess elu ülalhoidmiseks.

keemias oli vesinik H_2 tolle ajani tuntud vaid redutseerijana. Teisigi teoreetilisi kontseptsioone on võrsunud selle iriidiumiühendi reaktsioonide alusel, nagu näiteks molekulide katalüütiline aktiveerimine metallkomplekside (Vaska 1968, 1971; Ugo 1975) ja metallipinna poolt (Vaska, DiLuzio 1962; Ugo 1975; Vaska 1990).

Ürgalgne supp

Kõige uuema uurimistulemusena (1987–1990) mainisime seni publitseerimata *trans*-[Ir(Cl)(CO)(Ph₃P)₂] toimel kulgevat katalüütilist reaktsiooni, millel on võimalik seos elu tekkega maakeral:

Teisisõnu äraseletatult: kolmest lihtsast *anorgaanilisest* (elutust) molekulist (süsihappegaas, CO_2 ; ammoniaak, NH_3 ; vesinik, H_2) (10), mida arvatakse olevat leidunud primordiaalses atmosfääris, tekib — *via* formamiid (10), (11) ja vesiniktsüaniid (HCN) (11) — *organiline* ühend *triasiin* (12), mida on peetud üheks oluliseks elualge eelkäijaks (vt nt Ponnamperuma 1981; *Origins...* 1984).

Kas sellest kõigest on ka mingit kasu? Ilmselt mitte midagi käegakatsutavat mainitud valdkondades. Kunstlik veri on mägede taga, ja bioloogilise elu tekke küsimustest on huvitatud vaid suhteliselt kitsapiirilise esoteeriline seltskond.

Kuidas leiutasin trans-[Ir(Cl)(CO){(C₆H₅)₃P}₂]

*Homogeenne katalüüs*¹¹

Keemiaalases praktikas on aga meie ja analoogsete leutiste mõju üsna silmapaistev. Tegemist on ühe keerulisema ning põnevama teadusharuga, mille nimeks on *katalüüs*, *καταλυσις* (< *κατα-λυω* 'lahustama, lagundama jne'; see Berzeliuse münditud termin ei vasta küll enam uuema aja katalüüsi definitsioonile ja olemusele, milles pole aga midagi ebatavalist: sisu muutub, nimi jääb). Katalüütilise keemia keskset rolli ja asendamatast elu- ning tehisprotsessides pole võimalik üle tähtsustada (*Opportunities...* 1985). Oleme juba eelnevalt möödaminnes "katalüüsi" siin-seal teksti toppinud, kuid jätnud asja selgitamata. Eri temana jääbki ta seekord mängust välja, sest kahte unikaalset keemia distsipliini — sünteesi ja katalüüsi — pole võimalik samas esees adekvaatselt paika panna. Ometi ei saa käesolevas kontekstis katalüüsist päriselt mööda, eriti homogeenest (ühes faasis toimuvast) katalüüsist, mis osaliselt vastab üles seatud küsimusele "kas on ka kasu?". Vastandades (eri faasides toimuvat) heterogeenset katalüüsi metallkomplekside abil toimuvale homogeennele katalüüsile, leiame, et viimase olulisemaks eripäraks ning suureks eeliseks on kõrgem *selektiivsus*, s.o homogeenne katalüsaator juhhib reaktsiooni kulgu tavaliselt vaid ühe (või väheste) produkti(de) suunas.

Äädikas ja aldehüüdid

Ei tule vaadata kaugemale köögiriivulist, kus peaks seisma pudel äädikaga (äädikhape, etaanhape,

¹¹Vt Parshall 1980; Yamamoto 1986; Cotton, Wilkinson 1988: 1224jj. Vt ka Karik, Palm, Past 1981: 151jj; Palm, Past 1974: 376jj — neis käepärast olevais eestikeelseis teoseis leidub küll katalüüsi definitsioon ning mõned näited, kuid puuduvad viimaste aastakümnete saavutused homogeennele katalüüsi alal.

CH₃COOH). Äädikhape pole ainult toidulisa, vaid läheteaine paljudele sünteetilistele ühendeile nagu ravimid, värv- ja lõhnained, ent ka — või esmajärjekorras — mitmele biosünteetilisele reaktsioonile. Nõnda siis, ei saa läbi äädikata!

Aga kust ta tuleb? Üheks uuema aja homogeense katalüüsi tähelepanuväärseks saavutuseks on äädikhape süntees puupiiritusest (metüülalkohol, CH₃OH) ja vingugaasist (CO), mis kumbki omaette on surmav mürkaine! Reaktsioon kulgeb ühe roodiumi kompleksi ([Rh(I)₂(CO)₂]⁻) toimel ja eelmainitud kontseptsiooni — oksüdatiivse aditsiooni — printsiibil (Cotton, Wilkinson 1988: 1240–1241) (selektiivsus: 99%!). Sama printsiip on aluseks peaaegu kõikidele katalüütilistele protsessidele, mida suunavad metallid või nende kompleksid. Märgiksime ära veel *hüdromformingut* ehk *okso* reaktsiooni — katalüütilist aldehüüdide sünteesi olefinidest, vingugaasist ja vesinikust homogeenses lahuses (Cotton, Wilkinson 1988: 1233–1237). Katalüsaatorina toimib [Rh(H)(CO)(Ph₃P)₃] (Bath, Vaska 1963) ja selle arvukad tertsiaar-fosfiini derivaadid (R₃P). Aldehüüdid on asendamatud ained keemilises tehnoloogias, neid tarvatakse mitmesugustes sünteesides, sh kõrgmolekulaarsete ühendite tootmisel.

Äsja nimetatud kompleksi, [Rh(H)(CO)(Ph₃P)₃], leiutas käesoleva artikli autor koos oma hindust sõbra ja kolleegi Shaeffer Singh Bathiga (Bath, Vaska 1963). Kuid ennäe imet, mõnesse publikatsiooni on tasapisi hiilunud väide, et seegi ühend tuleks kirjutada lugejale juba tuttava *sir* Geoffrey kontosse (vt nt *Dalton...* 1988: 2 esimest nummerdamata lehekülge)! (Mitte ära segada ühe analoogse, kuid koostiselt erineva roodiumi kompleksiga [Rh(Cl)(Ph₃P)₃] nimega *Wilkinson's Catalyst*, millest jutustasime eespool.) — Nagu öeldud, "you can't win them all!"

Kuidas leiutasin trans-[Ir(Cl)(CO){(C₆H₅)₃P}₂]

Publitsistika

Oma iriidiumiühendi (ja temaga laiemalt seotud) voorusi seletades pörkusime taas keemiasisesesse detajili, kasutama keemiale eriomast oskussõnavara. Viibutame aga nõutult käsi ja nendime üldtuntud tõsiasja: ei ole võimalik spetsiifilisi teadustulemusi mis tahes distsipliinis adekvaatselt populariseerida. Ka kõige siiram ja asjatundlikum katse "tõlkida" jätab midagi välja, paha tihti aga moonutab fakte või ei tee mitte kõige õigemaid järeldusi.

Kuid milleks siiski kõik need keemiale omased detailid siinses üldsusele mõeldud publitsistlikus käsitluses? Eks ikka sellepärast, et oma teadustulemuste tõeväärtust ka asjatundjatele demonstreerida, et ühele akadeemilisele ajakirjale kirjutatud artikkel peaks sisaldama ka midagi "akadeemilist" ja mitte ainult hajapudemelikke anekdoote. Aga võib olla ka sel põhjusel, et teaduskeele varjus on nagu soliidsem ennast reklaamida?

"Teaduse ilu"

Ja lõpuks küsigem ka nn isikliku kasu järele. Ei ole need uurimused toonud mulle rikkust, aga mitte ka vaesust. (Patente mul praktiliselt pole (v.a üks hoopis teisel, ebaolulisel alal)¹², kuigi oleks ehk pidanud neid omal ajal tõsisemalt taotlema¹³.)

Kuid vastata võib ka teistmoodi. Juhtus nii, et kunagi poole sajandi eest anti Rakvere II Gümnaasiumi eesti keele tunnis (vist eelviimases klassis) kodukirjandi teemaks "Teadused ja kunstid inimkonna teenistuses". Kirjutasin pika loo. Kirjand tuli klassile ette lugeda,

¹²L. G. Donaruma, L. Vaska *U. S. Patent* 3 823 220, 1974.

¹³Ameerika patendiseaduste järgi ei saa patenti taotleda pärast ühe aasta möödumist vastava avastuse-leiutise publikatsioonist.

sest õpetaja sõnul olin ainuke, kes leidis, et "teaduse ja kunstide" suurim väärtus "inimkonna teenimisel" ei peitu mitte nende rakenduslikes hüvedes, vaid neis endis, nendega tegelemises, loova töö annis (umbes nii)!

See oli siis. Ja täna, kas oleme nõus toonase nooruki ülla äratundmisega või anname talle andeks, sest noorusele peaksid ju niisugused mõttekäigud lubatud olema? Või ütleksime nii, et mis on jäänud, on vaevalt-vaevalt tajutav nõrk kaja fundamentaaluuringute¹⁴ võlust, "teaduse ilust". Põhimine ehk põhjanev teaduslik uurimine (ingl. k. *basic-* ehk *fundamental research*; saksa k. *Grundlagen-* e *Fundamentalforschung*) on nähtus, mida võiksime iseloomustada nii: kui rakendusteadust defineerida kaugel asuva, kuid siiski selgelt nähtava märklaua suunas sihtimise ja kõmmutamisenä, siis põhjaneva teaduse puhul on märklaud varjatud, kuskil silmapiiri taga, isegi tema olemasolu on küsitav — mida põhimisem töö, seda väiksem on tõenäosus, et märklauda üldse on ...

TEOORIA JA EKSPERIMENT

Süntees või analüüs?

Kumb on primaarsem, kas teooria või eksperiment? "Olukord on paradoksaalne: teoreetiline teadmine eeldab empiirilist, kuid see omakorda teoreetilist." (Viha-lemm 1979: 10.) Jätame selle umbsõlme dialektikute pureda.

Lihtsam näib olevat küsimus sünteesi ja analüüsi prioriteedist: et analüüsida, peab ju midagi (s.o varem

¹⁴Väga võõrastav ning kohmakas väljend, nõuab asendamist eesti keelele omasema terminiga.

Kuidas leiutasin trans-[Ir(Cl)(CO){(C₆H₅)₃P}₂]

sünteesit) olema, *mida* analüüsida. Ent siingi pörkame — n-ö lõpuni mõtlemise poole püüdes — vastu seinä. Kogu Loodust võib vaadelda kui ühte “suurt sünteesi”, seda küll eeldades, et ta koosneb mingeist “ürgalgseist jagamatutest algosakekestest”. Kuid Loodus ei pane algosakesi ainult kokku, ta ka lagundab oma tooteid. Kumba tegi ta enne? Vastus ei ole nii ühene, nagu võiks esmapilgul paista. — Kas alguses oli *Suur Pauk* või *Sõna* (Jh 1:1)? Kas Suur Pauk lõi universumi (süntees) või hoopis lagundas midagi (analüüs), “mis oli enne”, tükeldas *Sõna* sõnadeks?

Etc... ad absurdum...

Taandugem metafüüsika hämarusest lehkavasse keemialaboratooriumi. Siin pole kahtlust sünteetilise keemia prioriteedis, mille ainulaadset positsiooni loodusteadustes oleme püüdnud märkida.

Intuitsioon ja alkeemia

Kuidas leiutada uut (senitundmatut) tüüpi keemilist ühendit? “Olgem valmis ootamatuseks,” olen püüdnud endale ja oma tudengitele aastakümnete jooksul sisendada. Muidugi, et ära tunda ja tabada ootamatut, peab kõigepealt tundma ja teadma seniste kogemuste, raamatutarkuse alusel, mida võiks antud olukorras oodata, mida võiks kolbi asetatud lähteainete segu produtseerida. Oodatu tundmine ja valmisolek ootamatuseks on ilmselt vajalik, kuid siiski mitte küllaldane. Uut tüüpi keemiliste ühendite sünteesimine nõuab ka — või koguni esmajoones — midagi loogilist mõtlemist ennetavat, *intuitsiooni*, millele viitasime juba ülal.

Niisugune lähenemisviis ja muudki analoogilist käesolevas kirjutises võib paljudele — eriti teaduse-tehnika aladel koolitatutele — tunduda n-ö ebateaduslikuna, alkeemihõngulisena, ka müstifikatsioonina. Ei ole võima-

lik käepärast olevate mõttele vahenditega niisugust kriitikat kummutada ega ole selleks soovigi. Pealegi puudub meil litsents esitatud terminite lahtiharutamiseks.

Etümoloogilist

Piirdume vaid küsimusega *intuitsiooni* suhtest *teooria* ja *eksperimendiga*, laiemas mõttes *praktikaga*, heites lühipilgu nende mõistete etümoloogilisele taustale.

Intuitsioon — hilisladina *intuitio* 'vaatlus, mõtiskelu, kaalutlus'; < ladina *intuitus* < *intueri* < *in* + *tueri* 'vaatlema'; *tueri* 'vaatama, järele vaatama, silmitsema, vaatlema; toetama, heas korras hoidma; ülal pidama'; filos.: 'kaemus, tõe vahetu tabamine'.

Teooria — kreeka *θεωρία* < *θεωρεω* 'millegi vaatamine, vaatlus, silmapaistmine; eriti "avalike mängude" vaatajaks olemine; mõtisklus, kaalutlus'.

Praktika — kreeka *πραξις* < *πρασσω* 'tegemine, tegu, (äri)tehing; teo/tehingu tulemused'.

Ülaltoodu põhjal näib, et "intuitsioon" pole kaugel "teooriast". Olulisem on tähelepanek, et mõlema mõiste *algupära* viitab *vaatlusele* — vaadeldava (toimekale) silmamisele, ka mõtiskelule vaadeldava-vaadatava üle. Vaatlus pole aga mingi "eeterlik teoretiseerimine", vaid tegu, mis nõuab ka "tehnikat" (kreeka *τεχνη* 'kunst, oskus, osavus jne'). Nõnda siis: *intuitsioon* ja *teooria* on vahetult seotud *praktikaga* (*πραξις*).

Kas oleme saanud targemaks, lähemale loova sünteesilise keemia olemusele? Jäägem oma liistude juurde, ärge trügigem "eeterlike teoretikute" marjamaale, meil pole selleks, nagu öeldud, passigi.

Kuidas leiutasin trans-[Ir(Cl)(CO){(C₆H₅)₃P}₂]

PAREMAD AJAD...

Kompuutrid Vargamäel?

Nõnda nagu Vargamäel, nii ka sünteetilises keemias... Ei ole enam seda kohati põnevat ärevust podisevat potti kaedes, aeg-ajalt veidi üht-teist "maitseainet" lisades, reaktsioonisegusse sisse elades, reaktsioonikäiku intuiitiivselt juhendada püüdes ja tuntute ning siamaani tundmatute ühendite valemide silme ette manades... et mis sest supist võib küll välja tulla... Nüüd on ülemvõim arvutil, kõik olgu kõige täpsemalt kalkuleeritud: mis on võimalik ja mis ei ole seda mitte. Keemiline süntees on kujunemas masintooteks. Uute ühendite arv kasvab küll suureneva kiirusega, kuid valdav enamik neist esindab juba tuntud ainete derivaate. Sellega ei ole muidugi tahetud öelda, et kõik oluline-tähtis on juba avastatud-leiutatud. Ka praegu sünteesitakse uut tüüpi ühendeid, ja seda kindlasti ka tulevikus, sest võimalused elementi-de kombinatsiooniks on ju lõpmatud.

Buckminsterfullereen

Koguni ühe ja sama elemendi puhul võime rääkida lõpmatust kombinatsioonivõimalusest. Üks hiljutine täiesti ootamatu avastus kuulubki sellesse valdkonda. On leitud, et süsinik võib elementaarsel kujul esineda seni aimamatutes vormides-struktuurides lisaks juba algaegadest tuntud allotroopidele, teemandile ja grafiidile (mille hulka kuulub ka süsi, koks, tahm...). Uute struktuuride ühe üsna väljapaistva ning stabiilse ühendi valemiks on C₆₀ (60 süsiniku aatomit ühes molekulis) ja nimeks *buckminsterfullereen*, ristitud avastajate poolt ameerika arhitekti R. Buckminster Fulleri järgi, kes sai

tuntuks oma "geodeetiliste kuplite" kujustuse ning ehitamisega. C₆₀ on jalgpallikujuline, kõik 60 aatomit kera pinnal, sarnaneb Montreali maailmanäitusel (1967) eksponeeritud Fulleri kupliga.

Nagu pöördeliste avastuste puhul ikka, nii on nüüdki tekkimas uus vastavaalane keemia ja füüsika haru. Sest tegemist pole ainult intellektuaalse mänguga, vaid ka võimaliku konkreetse rakendusega. Esialgsed tulemused näitavad, et süsiniku uued vormid pretendeerivad ületama alles hiljuti avastatud ülijuhtide toimet (*vide supra*) ja tekitada pööret ka muudes teadusharudes. (Browne 1991.)

Kõrvalpõikena lisaksime, et ka *buckminsterfullereeni* loos kohtame tänapäeva teadusele nii tüüpilist sagimist. Juba hüpatakse nii üksikult kui karjakaupa fullereenide vankrile, et uut sorti palli-pirukat siit-sealt näksata, et varuda pilet "Buckyballi" ennustatavale kõrglennule. Sest teaduse sildi all siblijaid on ju musttuhat, uusi ideid aga jätkuvasti napilt.

Eelnev põgus viide ühele keemia uuemale saavutusele kipuks nagu tühistama meie kurtmise alust sünteetilise keemia "allakäigule" arvutiajastul. Kuid, pange tähele! — raalid ei mänginud mingisugust *ennustavat* rolli fullereenide avastamisel! (Et kogu tänapäeva analüütiline aparatuur, käesoleval juhul laserid ja massispektromeeter, on komputriseeritud, ei kuulu praegusesse arutellu.)

Tõsi, fullereenid avastati juhuslikult, kogemata. Kuidas võiski see teisiti olla! Ei olnud nii, et otsustati: nüüd kerime tahmast või nõest (sünteesi algaine) ilusa, täpselt kuuekümnest süsiniku aatomist koosneva kerakese! Teaduse ajaloos ei ole kerge leida murrangulist sündmust, mis oleks allunud kavatsusele, planeerimisele (v.a erandid). Kuidas saakski midagi täiesti ootamatut "plaanimajanduse" hullusärki suruda? Kõik teoretiseerimine,

Kuidas leiutasin trans-[Ir(Cl)(CO){(C₆H₅)₃P}₂]

kvantmehaanilised arvutused avastatu kohta ilmuvad alles tagantjäreletarkusena, et nojaa, täpselt just nii pidi see ju olema...

Kuldsed kuuekümnendad

Jaa, paremad ajad... Kuid kas on meie kaeblemisel ka n-ö objektiivset alust? Äkki on mängus hoopis nostalgia, igatseme taga "kuldseid kuuekümnendaid"? Ilma naljata, ka mul olid omad kuuekümnendad! Küll mitte võrreldavad R.V. & Co kuldsetega, kuid töötulemuste ja grantide poolest vähemalt pronksised... On vist nii, et iga ajajärk elatakse üle, ja siis tuleb uus ajajärk, mis samuti elatakse üle...

MÄNG, JUHUS, SAATUS

Käesoleva arutelu vormiliselt keskseks teemaks seadsime ühe vikerkaarevärvilise metalli keemilise ühendi, kuid kasutasime teda ka ettekäändena üldisematele küsimustele lähenemiseks — viimase näitena ka niisugusele: miks sadestusid peekri põhja pealkirjas nimetatud kompleksi sidrunkollased kristallid (*vide supra*) ja mitte mõne teise võimaliku ühendi omad? Keemikutel on tavaks sellisele küsimusele vastata umbes nii — küll mõnevõrra poolanekdootlikult —, et antud reagentide segust sadestub antud tingimuste juures kõige stabiilsem sadestus! "Termodünaamiliselt" täiesti laitmatu vastus, kuid informatiivselt tühisest tühisem.

Teadus on üks surmtõsine asjatalitus, mis ei lase end narrida. Nagu põlluharimine. Samal ajal on teadus mäng, kuigi palju proosalisem kui keksumäng, täringumäng, kakskümmend üks... Teaduses kukub vürfel haruharva näitamaks kuut, ja jokkeri tõmbad paremal juhul kord elus või üldsegi mitte. Eks ikka nii, nagu

kogemata juhtub või nagu saatuse poolt ette määratud (mis on ju sama asi).¹⁵

Kirjandus

- Altman, L. K. 1991. Little-Known Doctor Who Found New Uses for Common Aspirin. — *The New York Times*, 9.VII, p. C3
- Alvarez, L. W., W. Alvarez, F. Asaro, H. V. Michel 1980. Extraterrestrial Cause for the Cretaceous-Tertiary Extinction. — *Science*, vol. 208, p. 1095
- American Men and Women of Science: Physical and Biological Sciences*. 1982. New York—London: R. R. Bowker Co.
- Amundsen, A. R., L. Vaska 1975. — *Inorganica Chimica Acta*, vol. 14, p. L49
- Angoletta, Maria 1959. — *Gazzeta Chimica Italiana*, 89, 2359
- Bath, S. S., L. Vaska 1963. — *Journal of the American Chemical Society*, vol. 85, p. 3500
- Bath, S. S., L. Vaska 1966. — *Journal of the American Chemical Society*, vol. 88, p. 1333
- Browne, M. W. 1991. — *The New York Times*, 3. IX, p. C1
- Chin, C. S., M. S. Sennett, L. Vaska 1978. — *Journal of Molecular Catalysis*, vol. 4, p. 375
- Claus, C. 1860. — *Journal für praktische Chemie*. 1860, Bd. 79, S. 43
- Cotton, F. Albert, Geoffrey Wilkinson 1988. *Advanced Inorganic Chemistry*. New York: Wiley
- Dalton Transactions*. 1988. *Journal of the Chemical Society. Dalton Transactions*, no 9
- Dickerson, R. E., H. B. Gray, M. Y. Darensbourg, D. J. Darensbourg 1984. *Chemical Principles*. Menlo Park, California: Benjamin/Cummings
- Das Fischer Lexikon: Chemie*. 1961. Frankfurt am Main: Fischer Bücherei KG
- Flynn, B. R., L. Vaska 1973. — *Journal of the American Chemical Society*, vol. 95, p. 5081
- Flynn, B. R., L. Vaska 1974. — *Journal of the Chemical Society. Chemical Communications*, p. 703
- Handbook of Chemistry and Physics*. 1985–1986. Boca Raton, Florida: CRC Press
- Hofmann, K. A., U. R. Hofmann 1948. *Anorganische Chemie*. Braunschweig: Friedr. Vieweg und Sohn
- Hüsse, J., H. Karik jt (koost.) 1982. *Vene-Eesti keemia sõnaraamat*, Tallinn: Valgus

¹⁵Sellel teemal vt lähemalt nt Undusk 1988.

Kuidas leiutasin trans-[Ir(Cl)(CO){(C₆H₅)₃P}₂]

- Iridium provides clue to dinosaur's extinction. 1980. — *Chemical and Engineering News*, 23, VI, p. 40
- Karik, Hergi, Uno Palm, Vello Past 1981. *Üldine ja anorgaaniline keemia*. Tallinn: Valgus
- Malatesta, L. 1967. — *Fasciculus Extraordinarius Alfred Werner 1866-1919: Alfred Werner Commemoration Volume*. (Helvetica Chimica Acta.) Basel, S. 147
- Oja, H. 1991. — *Tulimuld*, nr 2, lk 96
- Opportunities in Chemistry*. 1985. Washington D. C.: National Academic Press
- Origins of Life*. 1984. No. 1-4
- Palm, Uno, Vello Past 1974. *Füüsikaline Keemia* Tallinn: Valgus
- Parshall, G. W. 1980. *Homogeneous Catalysis*. New York: Wiley
- Pehk, Tõnis 1991. Vaska kompleks. — *Horisont*, nr 3, lk 21
- Ponnamperna, C. (ed.) 1981. *Cimets and the Origin of Life*. Dordrecht: D. Reidel
- Rappoport, Z. 1992. — *Accounts of Chemical Research*, vol. 25, p. 24
- Schreiner, S., J. Y. Yu, L. Vaska 1988a. — *Journal of the Chemical Society. Chemical Communications*, p. 602
- Schreiner, S., J. Y. Yu, L. Vaska 1988b. — *Inorganica Chimica Acta*, vol. 147, p. 139
- Solla Price, Derek de 1984. — *Chemistry in Britain*, June, p. 498
- Tadros, M. E., L. Vaska 1982. — *Journal of Colloid and Interface Science*, vol. 85, p. 389
- Ugo, R. 1975. — *Catalysis Revue*, vol. 11, p. 225
- Undusk, J. 1988. Rüütel, humanist ja eksistentsialist — Sisseminek "Hingede öösse". — *Karl Ristikivi 75. sünniaastapäevale pühendatud konverentsi materjalid*. Tallinn: Eesti NSV Kirjanike Liit, lk 59
- Vaska, L. 1956. *Ammonolysis of Potassium and Ammonium Hexabromoösmates(IV)*. (Ph. D. Dissertation.) Austin, Texas: The University of Texas
- Vaska, L. 1961. — *Chemistry and Industry*. London
- Vaska, L. 1963. — *Science*, vol. 140, p. 809
- Vaska, L. 1966. — *Science*, vol. 152, p. 769
- Vaska, L. 1968. — *Accounts of Chemical Research*, vol. 1, p. 335
- Vaska, L. 1971. — *Inorganica Chimica Acta*, vol. 5, p. 295
- Vaska, L. 1976. — *Accounts of Chemical Research*, vol. 9, p. 175
- Vaska, L. 1988a. — *Journal of Molecular Catalysis*, vol. 47, p. 381
- Vaska, L. 1988b. — *Mana*, nr 58, lk 58-61
- Vaska, L. 1990. — *Phosphorus, Sulfur and Silicon*, vol. 49/50, p. 437
- Vaska, L., L. S. Chen 1971. — *Journal of the Chemical Society. Chemical Communications*, p. 1080.
- Vaska, L., L. S. Chen, C. V. Senoff 1971. *Science*, vol. 174, p. 587

- Vaska, L., J. W. DiLuzio 1961. — *Journal of the American Chemical Society*, vol. 83, p. 2784
- Vaska, L., J. W. DiLuzio 1962. — *Journal of the American Chemical Society*, vol. 84, p. 679
- Vaska, L., G. G. Eberhardt 1967. — *Journal of Catalysis*, vol. 8, p. 183
- Vaska, L., R. E. Rhodes 1965. — *Journal of the American Chemical Society*, vol. 87, p. 4970
- Vaska, L., E. M. Sloane 1960. — *Journal of the American Chemical Society*, vol. 82, p. 1263
- Vaska, L., M. F. Werneke 1971. — *Transactions New York Academy of Sciences*, Series II, vol. 33, p. 70
- Vaska, L., T. Yamaji 1971. — *Journal of the American Chemical Society*, vol. 93, p. 6673
- Vihalemm, Rein 1979. *Teaduse metodoloogia*. Tallinn: Eesti Raamat
- Viires, Piret 1991. Posimine rahvusliku kosmopolitismi ümber. — *Looming*, nr 1, lk 135–138
- Vrieze, K., J. P. Collman, C. T. Sears, M. Kubota 1968. — *Inorganic Synthesis*, vol. 11, p. 101
- Yamamoto, A. 1986. *Organotransition Metal Chemistry*. New York: Wiley

JÄRELMÄRKUS

Maailma tuntuima keemiareaktiive tutvustava firma *Aldrich* 1992.–1993. a kataloogis on ca 31 000 reaktiivi hulgas ka ühe eestlasest keemiku nimeline aine — nn Vaska ühend, mille tsentraalseks aatomiks on mõnevõrra eksootiline element iriidium. (Võiks märkida, et iga kilogrammi iriidiumi üleviimisel Vaska ühendiks lisab firma aine hinnale 160 000 dollarit, millest ühendi avastajale ei kuulu sentigi.) Siin avaldatu on USA Clarksoni ülikooli professori, Eesti Keemia Seltsi esimese välisliikme Lauri Vaska essee temanimelise kompleksühendi avastamisloost. Tänapäeva anorgaaniline keemia on suurelt osalt kompleksühendite keemia ning Vaska kompleks oli seal üheks teerajajaks. Sellele viidatakse üldiselt kõigis nüüdisaja õpikuis.

Tõnis Pehk

DOKUMENTE METSAVEND- LUSEST JA VASTUPANU- LIIKUMISEST EESTIS

89.*

ENSV JULGEOLEKUMINISTEERIUMI ERITEADE

1. mai 1946. a.

[---]

Elanikkonna põhiosa võtab 1. maid vastu pidulikus pühademeele-
olus. Registreeritud on ainult üksikuid nõukogudevastaseid ilminguid.

Nii oli 30. [aprilli] hommikul "Estonia" teatris uksele kinnitatud
järgmise sisuga masinakirjas nõukogudevastane lendleht:

"EESTLASED!

Mitte ühtegi osalejat 1. mai demonstratsioonil!

Terror ei murra meid!"

1. mail kell 6 hommikul leiti 6 ülestõusule kutsuva sisuga nõu-
kogudevastast lendlehte, mis olid kleebitud kino "Helios" hoonele ja
eramajadele Dunkri 2, Müürivahe 23, Viru tänavale ja Raekoja platsi-
le.

Kurjategijad pole kindlaks tehtud, nende tagaotsimine jätkub.

29. aprillil ei ilmunud "Estonia" teatri ooperiartist Tiit Kuusik
30. aprillil pärast aktust toimuva kontserdi proovile. Proovi nurjamise
põhjust puudutavale küsimusele vastas ta:

"Mis ma ikka nende ees laulan ja mängin (mõeldes partei ja valit-
suse juhte)."

Harju maakonna Nõrava küla talupoeg Jaak Liivak (kellel oli va-
rem suurmajapidamine ja kes oli politseinik) teatas 1. mai puhul:

"Seda pidu on vaja venelastele, mitte aga meile, eestlastele. Neil
on, mille üle rõõmustada, meie aga oodaku kogu aeg mingit ebameel-
divust (viidates arestile).

Mina nende pidustustele ei lähe..."

Algus 1991. aasta 10. numbris.

ENSV Julgeolekuminister kindralmajor B. Kumm.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 247-248. Koopia. Tõlge vene keelest.

90.*

ENSV JULGEOLEKUMINISTEERIUMI ERITEADE

1. mai 1946. a.

Nõukogudevastaseid ilminguid ja bandiitlikke väljaastumisi Eesti NSV territooriumil registreeritud ei ole.

Nii linnas kui maal mõõduisid töötajate demonstratsioonid elavalt, ilma nõukogudevastaste väljaastumisteta. Selle kõrval tuleb ära märkida elanikkonna aktiivsust demonstratsioonidel: Tallinnas võttis demonstratsioonist osa 101,5 tuhat inimest, Tartus kuni 15 000 inimest, Viljandis 8000 inimest, Pärnus 5000 inimest, Rakveres 3000 inimest, Võrus 2000 inimest, Valgas 3000 inimest, Haapsalus 1000 inimest ja Paides 1000 inimest.

Leidsid aset mõned nõukogudevastased ilmingud ja seisukohavõttud:

Valgas heisati pärast demonstratsiooni majal Nõukogude tn 7 Eesti sini-must-valge lipp. Eesti NSV SMI maakonnaosakond on kinni võtnud lipu heisanud Johannes Karli p. Udrase, sünd. 1913. aastal, tööline, eestlane.

Tallinnas keeldus šokolaadivabriku "Kawe" meistriabi Tenson loosungit kandmast, keeras selle kokku ja viskas autosse. Tensoni eeskuju järgisid ka mõned teised "Kawe" töölised.

Vabriku "Kawe" partorgi asetäitja Kraavi ettepaneku peale loosung võtta vastas Tenson:

"Ma pole teiste ori, et loosungit kanda."

Meie juures operatiivarvel olev Salme Salujärv, 30-aastane, eestlane, ilma töökohata, teatas pidevates Tallinna kohta:

"Venelased riputasid üles oma kirju musta pesu, igal pidustusel ikka sellesama. Millal nad end siit küll koristavad, et seda rohkem näha poleks..."

Meie poolt töödeldav nõukogudevastases tegevuses kahtlustatav ning põranda all olev Adam Randalu ütles:

"Silme ees virvendab punastest plakatitest, pea võib hakata ringi käima. Sellele rumalale agitatsioonile kulutatakse hügelsummasid, parandatagu parem tööliste olukorda. Kuid loodame, et see on nende viimane komöödia."

ENSV Julgeolekuministri asetäitja kindralmajor [nimi loetamatu].

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 234-235. Koopia. Tõlge vene keelest.

91.*

ENSV JULGEOLEKUMINISTEERIUMI ERITEADE

2. mai 1946. a.

Banditismiilminguid Eesti NSV territooriumil registreeritud ei ole.

Leidsid aset järgmised nõukogudevastased grupilmingud ja nõukogudevastased seisukohavõtud:

30. aprillil k.a. tuli tekstiilivabrikus "Punane Koit" 1. maile pühendatud aktusele vabriku 480 töölisest ja teenistujast ainult umbes 70 inimest, peamiselt vabriku administratsioon, stahhaanovlased ja lööktöölised. Ülejäänud jätsid aktusele tulemata erinevate ettekäanetega.

29. aprillil 1946. aastal umbes kell 12 päeval laulis umbes 120-liikmeline keskkooliõpilaste rühm raudteejaama ees väljakul natsionalistlikku laulu.

Piimakombinaadi autojuht Egbert Nõmpere, kelle poeg oli Soome armee endine vabatahtlik, ütles demonstratsiooni kohta:

"Parem on surra kui näidata end vene kaltsakatele. Inimesed aetakse välja nagu lambakari, meie nende hulka ei kuulu. Loodame hingepõhjas, et selline 1. mai jääb Eestis viimaseks."

Tallinna Meresadama polikliiniku velsker Nikolai Timtšenko teatas:

"Olen ma siis idiot ja loll, et marsin mööda tribüüni eest, kuhu on kogunenud igasugune inimrämps, et lasta enda eest mööda käia ninapidiveetud orje, kes on sunnitud lõugama lollile (ühe juhi nimi)."

Piimakombinaadi transpordiosakonna juhataja Loo ütles:

"Demonstratsioon sarnaneb tsirkuseklounide kirju karjaga... Ma ei taha näida klounina, ... millal ometi see kommunistlik tsirkus lõpeb."

ENSV Julgeolekumistri asetäitja kindralmajor [nimi loetamatu]. ERA, f R-1, n 5, s 127, l 236-237. Koopia. Tõlge vene keelest.

92.*

ENSV JULGEOLEKUMINISTEERIUMI ERITEADE

2. mai 1946. a.

Nõukogudevastaseid ilminguid ja bandiitlikke väljaastumisi Eesti NSV territooriumil registreeritud ei ole.

[---]

Paljude demonstratsioonist osavõtjate arvates oli 1. mai demonstratsioon Tallinnas kõige rahvarikkam, ilusam ja organiseeritum kui kunagi varem.

Paljud riikliku kaubandusvõrgu teenistujad rääkisid, et Nõukogude valitsuse juhid lasevad demonstrante tribüüni juurde, mida ei juhtunud endiste kodanliku valitsuse juhtide puhul, kes kartsid töölisi ja ei lubanud neid enda lähedale. Trükikoja "Kommunist" töötajad märkisid,

et pärast demonstratsiooni lõppu võisid kõik väljakul olnud vaatajad ja osa demonstrante minna tribüüni juurde, näha kõiki valitsuse liikmeid ja suure huviga kuulata sm. Karotamme ja sm. Pärna esinemisi.

Meil arvel olev Nõmme keskkooli õpetaja Pavelson, endine skautmaster ja Nõmme kontrrevolutsioonilise organisatsiooni "Skauhid" juht, ütles 1. mai demonstratsiooni kohta:

"Ma pidin õpetama lapsi karjuma "hurraa", justkui oleks see õpimisest tähtsam! Ma pean töötama nõukogulikult, s.o. pean töötama nõukogude seaduste järgi, kuid mu veendumused on hoopis teised."

Näitleja Ludvig Rast ütles oma puudumise kohta demonstratsioonilt:

"Ma ei osalenud demonstratsioonil põhimõtteliselt, sest ei suuda kannatada sellist nõukogude komöödiat; selle aga, kes sunnib mind sellises palaganis osalema, saadan ma edaspidi sinna kohta, kust jalad välja kasvavad."

ENSV Julgeolekuministri asetäitja kindralmajor [nimi loetamatu].
ERA, f R-1, n 5, s 127, l 232-233. Koopia. Tõlge vene keelest.

93.*

ENSV SMi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA OPERATIIVTEADE

4. mai 1946. a.

[---]

Karl Kase bandiidirühma järelejäänud osade likvideerimiseks tehtud töö tulemusena ilmus 22. aprillil k.a. Pärnumaal Saarde vallas Järve külas ENSV SMi banditismivastase võitluse osakonna operatiivgrupi juurde end üles andma nimetatud bande kolm liiget.

Need olid 1) Hentolen, Peeter, rühma juht; 2) Must, Peeter, pärit Saarde vallast Järve külast; 3) Pats, Kristjan.

Relvadest on ära antud vintpüss, püstol ja 40 padrunit.

22. aprillil k.a. tõi Karl Kase terroristliku bande aktiivsete abiliste legaliseerimiseks tarvitusele võetud abinõude tulemusena ENSV SMi banditismivastase võitluse osakonna operatiivgrupp metsast välja ja legaliseeris bandiitide abilise Linda Kuninga kaudu Tammede perekonna: 1) Tamm, Anna, Rajangu valla Kure talu perenaine; 2) Tamm, Julia Villemi t., sünd. 1908. a.; 3) Tamm, Ida Villemi t., sünd. 1902. a.

On tehtud kindlaks, et õed Tammed olid Karl Kase bande aktiivsed liikmed, Ida Tamm aga pealik Kase elukaaslane.

Punker on hävitatud.

[---]

ENSV Siseminister kindralmajor A. Resev.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

ENSV SMI banditismivastase võitluse osakonna ülema asetäitja alampolkovnik Aavik.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 256-257. Koopia. Tõlge vene keelest.

94.*

ENSV SMI BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA ERITEADE

8. mai 1946. a.

7. mail⁴¹ 1946. aastal kell 23.50 teatati Eesti NSV Siseministeeriumisse telefoni teel, et asja oli Kaarli kiriku juures toimunud plahvatus.

Saabudes isiklikult nimetatud kiriku rajooni kell 23.55, tegin kindlaks, et väljakul on toime pandud diversiooniakt, mille tagajärjel on õhku lastud Tallinna vabastamise käigus 22. septembril 1944. aastal langenud Punaarmee kangelaslike võitlejate vennashaual olnud monument. Et väljakul ja haa juures polnud inimesi, võtsin tarvitusele abinõud sooritatud kuriteo jälgede säilitamiseks ja kutsusin välja vabariikliku miilitsavalitsuse kriminaaljälituse osakonna jälituskoera.

Saabunud koer nimega John võttis õhkimiskohal kohe jälje üles Tui tänava suunas ja viis seda mööda välja Tõnismäe tänava maja nr. 16 hoovi, kus asub EK(b)P KK parteikool, kaotades seal jälje.

Sündmuspaiga ülevaatusel on kindlaks tehtud, et vennashaual lasti monument õhku 2-3 kg kaalunud lõhkelaengu abil, kasutades 70-80 cm pikkust süütenööri, mille ärapõlenud jäänused leiti plahvatuskohalt.

Lööklaine on monumendi vennashaual täielikult purustanud ja selle puuosad on pillatud laiali väljakule 35-40-meetrilise raadiusega ringis. Hauale on moodustunud 1,5 meetri laiune ja 35-40 cm sügavune auk. Lööklaine on lõhkunud esimese korruse kuue akna klaasid majal Tõnismäe tänav nr. 2, mis asub plahvatuskohast 40-50 meetri kaugusel.

EK(b)P KK parteikooli ühiselamus tehti kindlaks kaks kursuslast, kes mõni minut pärast plahvatust tulid linnast ühiselamusse tagasi. Ühel neist on kahtlustäratavad kergete haavade jäljed mõlemal käel ja näol.

Uurimist viib läbi ja teo sooritanud isikuid otsib taga ENSV RJM koos Eesti NSV SMI operatiivosakondadega.

ENSV Siseminister kindralmajor A. Resev.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 253-254. Koopia. Tõlge vene keelest.

⁴¹ Tekstis aprillil.

ENSV SMi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA
OPERATIIVTEADE

9. mai 1946. a.

[---]

27. aprillil k.a. kell 8.00 püüas vanemleitnant Ossokini juhitud ENSV SMi banditismivastase võitluse osakonna js SMi sisevägede 138. vahipolgu sõjaväeline operatiivgrupp ümber ja likvideeris Võrumaal Sõmerpalu vallas Koidu külas Niidu talus 5-liikmelise relvastatud bande.

Neli tundi kestnud lahingu käigus tapeti talus 4 bandiiti ja võeti kinni 1. Talu põles maha.

Tapetud on:

1) Erik, Karl, rühma pealik, Sõmerpalu valla Sulbi küla elanik, endine Saksa armee ajateenija, bandes 1945. a. jaanuarist;

2) Torp, Samuel, endine organisatsiooni "Omakaitse" vabatahtlik, "1918.-1920. aasta vabadussõjast" osavõtnu, kelle rinnast võeti ära "vabadussõja" aurist;

3) Torp, Kalju, Samuel Torpi poeg, 27-aastane, Saksa armee vabatahtlik;

4) neljas isik pole ära tuntud.

Kinni on võetud tapetud Karl Eriku vend, Maanteedevalitsuse teemeister Max Erik.

Bandiitidelt on ära võetud kuulipilduja, 2 automaati, vintpüss ja padrunid.

Tulekahju ajal oli kuulda umbes kümme plahvatust, kui lõhkesid granaadid ja lahingumoon.

Meie poolel kaotusi ei ole.

On tehtud kindlaks, et tapetud bandiidid on osalenud järgmistes bandiitlikes terroriaktides:

12. augustil 1945. a. Sõmerpalu vallas tulistati teel SMi maakonnaosakonna operatiivvolinikku nooremleitnant Tšamkajevit;

14. oktoobril 1945. a. rüüstati Sõmerpalu vallas Sulbi külanõukogu. Pärast külanõukogu kõigi dokumentide ja arveraamatute hävitamist mindi taas varju;

15. oktoobril 1945. a. Sõmerpalu vallas tapeti lasuga metsast hävituspataljoni võitlejad Heino Roots ja Hans⁴² Rosse;

5. novembril 1945. a. rünnati Sõmerpalu vallas kod. Javorski talu, tapeti viimane ja rüüstati talu;

⁴² Tekstis Jaan. Vt Akadeemia, nr 12, 1991, lk 2656.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

6. detsembril 1945. a. Sõmerpalu vallas sooritati bandiitlik kallaletung Aleksander Potteri talule, tapeti taluperemees Potter ja ta poeg Richard;

13. märtsil 1946. aastal osales Karl Eriku bandiidirühm Avo Pruusi bande koosseisus bandiitlikus kalleletungis Sõmerpalu valla keskusele ja 13 maa-aktiivi hulka kuulunud isiku ning nende pereliikmete tapmises. Seda kinnitavad kohalikud elanikud, kes tundsid tapetud bandiitides ära nimetatud bandiitlikus kalleletungis osalejad.

Ära võetud relvade hulgast on ära tuntud automaat, mille bandiidid võtsid ära Sõmerpalu valla mülitša piirkonnavolinikult 13. märtsil k.a.

[---]

ENSV Siseminister kindralmajor A. Resev.

ENSV SMi banditismivastase võitluse osakonna ülema asetäitja alampolkovnik Aavik.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 249-250. Koopia. Tõlge vene keelest.

(Järgneb)

ARVUSTUS

VASTUPANULIIKUMISE KROONIKA

Herbert Lindmäe. *1941. aasta sõjasuvi Tartumaal*. Tartu: Tartu Ülikool, 1992, 131 lk.

Tartu Ülikooli trükikojas valmis sel kevadel kriminaalõiguse ja -protsessi kateedri professori juuradöktor Herbert Lindmäe raamat *1941. aasta sõjasuvi Tartumaal*. Eesti juristide seas on autor tuntud tagasihoidliku ja lugupeetud eriteadlasena, kelle sulest on ilmunud õppevahendeid ja laiemale lugejate ringile mõeldud raamatuid kriminalistika- ja uurimistehnika ning kohtuekspertiisi kohta. Üldsuse tutvustas Herbert Lindmäe end 1987. a hilissügisel, mil üllatuseks paljudele ilmus läbi mitme *Edasi* joonealuse tema artikkel "Kas vead või kuriteod?". Mäletatavasti tõestas artikli autor tookord Nõukogude Eestis esimesena, et 1940. aastate arreteerimised ja küüditamised olid vastuolus isegi N. Liidus tollal kehtinud kriminaalseadustega ja järelikult kuriteod. Mäletan, et artiklit lugedes nautisin juristile omase loogikaga esitatud põhjendusi, miks ei saa toleaeegseid inimsusevastaseid kuritegusid nimetada "vigadeks", nagu seda veel 1980. aastate lõpus tehti.

Noore tudengina küsisin kord NL Teaduste Akadeemia I Polaarkspeditsiooni ülemalt Lembit Kitsingult, mille alusel meil N. Liidus valitakse akadeemikuid. Vastuseks sain, et üks võimalus on see, kui lood oma teadusharus uue suuna. Sellepärast olin üllatunud, et Herbert Lindmäed, kes meie kriminalistidest esimesena suutis kommunis-tide tegevust avalikult kvalifitseerida kehtinud kriminaalseaduste järgi, ei valitud Eesti akadeemikuks.

1941. a sõjasuvi Tartumaal, uurimus, mis tundub olevat eelkõige mõeldud sõjajärgsele põlvkonnale, algab motoga "Kes minevikku ei mäleta, see elab tulevikuta". Nn Suvesõda on Eestis tervikuna veel uurimata, seetõttu on iga maakonna kohta kokkupandud ja analüüsitud materjal teretulnud. Julgen väita, et enamik alla neljakümne aastasi ei tea õieti midagi sellest, mis juhtus sünnimaal 1941. a suvel.

Herbert Lindmäe ütleb saatesõnas: "Käesolevas raamatus käsit-

Arvustus

letakse 1941. a. juuni- ja juulikuu sündmusi Tartumaal. Et mõista seda, mis sundis Eesti mehi relvavõitlusse, meenutatakse esimese okupatsiooniaasta tunnusjooni ja esimeste sõjanädalate elu-olu Eestis" (lk 3). Ajastu reprodutseerimisel on autor kasutanud eri okupatsioonide ajal ilmunud ajakirjandust, allikateks on ka Eesti Riigiarhiivi materjalid, memuaarid, dokumentaalteosed ja kahtlemata ka nn elav ajalugu. Uurimuses on viidatud 344 ajaleheartiklile. *Postimehe* surmakuulutus on faktide täpsustamiseks kasutatud 252 korral. Kasutatud kirjanduse loetelu sisaldab 6 ajakirjaartiklit, 26 artiklit kogumikest, 10 dokumentaalteost, lisaks 15 normatiivmaterjali ja 5 nimetust arhiivimaterjale. Seega on töö aluseks olnud igati auväärne allikmaterjal.

Raamatut saab lugeda olenevalt iga lugeja eelteadmistest ja soovidest. Põlistartlases tekitab see ühtmoodi tundeid, Rannu kandi talumehes teistsuguseid mälestusi, ajaloolane vaatleb seda teost ühel, jurist teisel viisil. Selleks kõigeks annab võimaluse üldistuste tegemine arvukate kohanimede alusel (majanumbrite ja talunimedeni), ära märkides mitutsada konkreetset isikut.

Herbert Lindmäe jätab oma järelduste kõrval lugejale võimaluse omapoolseteks tähelepanekuteks. Autori esitatud materjalist on näha, keda okupeeriva riigi võimumedel ja nende kohalikud asemikud kõige enam kartsid. Nii väidab ta, et sinise kandi esimene punase terrori ohver oli Kaitseliidu Tartumaa maleva pealik kolonelleitnant Karl Soo, kes arreteeriti juba 21. juunil 1940. a. samast (lk 9) võib lugeda ka Kaitseliidu ülema kindralmajor Johannes Orasmaa jäämisest teadmata kadunuks juuli alguses 1940. Eelnimetatutele lisaks kõneldakse veel mitme juba Vabadussõjas oma otsustavust, vaprust ja isamaa-armastust näidanud mehe saatusest. Autor ütleb, et see oli üksnes terrori algus — ees seisis veel küüditamine. Lugeja võib jõuda mõtteni, et huvitav oleks teada, kuidas laabunuks kommunistlike kurjategijate 1941. aasta 14. juuni aktsioon, kui oleksid olnud elus ning vabaduses need Kaitseliidu pealikud, politseinikud ja ohvitserid, kelle saatusest autor põgusalt juttu teeb. Kas poleks siis partisanisõda vallandunud varem?

Raamatu 10. leheküljel on juristi hinnang 14./15. juuni küüditamisele, kus ta nimetab oma rahvusaaslaste deporteerijaid "eesti rahva vastu toimepandud genotsiidikuriteo kaasosalisteks".

16. leheküljel kirjeldab autor kurikuulsate hävituspataljonide loomist vastavalt kindralmajor Rakutini käskkirjale 26. juunist 1941. Ülevaade nende "tööräha sõprade" (tolleaegse ajalehe *Kommunist* väljend) kuritegevusest tsiviilelanikkonna vastu on masendav ja põhjalik. Raamatus tutvustatakse ka Eestisse taganenud Läti hävituspataljonlaste (autori arvates umbes 2000 meest) abi kohalikele kommunistidele tapmistele ja võude kuritegude sooritamisel.

Autor toob ära lõigu NSVL Riikliku Kaitsekomitee esimehe Josif Stalini raadiokõnest 3. juulil 1941, mille alusel N. Liidu maavägede juhataja Eestis kindralmajor Ilja Ljubovtsev käsib 5. juulil kell 23.00

oma käskkirjas muu hulgas: "1. Iga isik, kes tegeleb banditismiga või on ära jooksnud sõjaväest, tuleb viivitamatult koha peal maha lasta." Herbert Lindmäe kommenteerib Ljubovtsevi käsku: "Ei mingeid selgitamisi, viivitamatuks mahalaskmiseks piisab kahtlustest." (Lk 21.)

Sisutihedale esimesele ja teisele peatükile järgneb ülevaade eestlaste vastupanust taganevatele Vene vägedele. Autor ütleb (lk 29), et Nõukogude terrori tingimustes oodati sakslasi ja loodeti, et nende tulek tähendab ka Eesti Vabariigi taastamist. Ta tutvustab lähemalt tõsiasja, mis siinkirjutajale *ex officio* on eriti tähtis, et partisanid (keda meil metsavendadeks kutsuti) on vastavalt Haagi 1907. a 18. oktoobri IV konventsioonile maasõja tavade kohta võitlejad, s.t neid tuleb vaadelda rahvusvahelise õiguse subjektina ja mitte nii, nagu neid käsitas Vene NFSV KrK, — bandiitidena. 1941. a juulis (ja varemgi) kodu kaitseks relva haaranud meeste kohta ütleb prof. Lindmäe: "Nüüd pidas eestlane oma vabadussõda, mis jäi 1939. või 1940. aastal pidamata. Ka tollal oli ta valmis kaitsma Eestit, kuid käsk selleks jäi siis tulemata." (Lk 29.) Viimases lauses võib sisalduda autori hinnang ja kriitika oma rahva saatuse eest vastutanud Eesti riigimeeste tegevusele aastail 1939–1940.

Teose edasine süžee sarnaneb hästikirjutatud kriminaaljutuga. Autor annab kohati pisimate detailideni ulatuva ülevaate Tartu maakonna valdade vastupanust taganevate okupantide põletatud maa taktikale. Lugeja saab viidetega usaldusväärsetele allikatele teada, et igas vallas oli vähemalt üks rühm julgeid ja otsustavaid mehi, kes tegid kõik neist sõltuva ära hoidmaks põgeneva vaenlase hävitustööd. Muljet avaldab Võnnu kandi partisanide tegevus, kes olid vastupanu alguses ehk ka professionaalsemalt juhitud kui mõne teise valla mehed. Lugejat kiisub kaasa ka Emajõe rindejoone partisanilahingute kirjeldus ja ülevaade Tartu vabastamisest. Põnev on Tartu vabastamise organiseerimine kõigi maakonna lõunaosa partisanirühmade tegevuse koordineerimisega. Nagu eespool öeldud, olid kommunistid 1941. aasta juuliks tapnud või vangistanud enamiku Kaitseliidu ja sõjaväe juhtidest. Seda suurema rahuloluga saab lugeja veenduda, et ka leitnandid ja reservlipnikud suutsid professionaalselt kooskõlastada relvastatud gruppide liikumist Tartu peale ning orienteerusid õigesti lahinguolukordade hindamisel ja sellekohaste otsuste tegemisel. Seda, et meie partisanid vastasid tol ajal kehtinud, eelmainitud Haagi konventsiooni sätetele, võib lugeda 74. leheküljelt, kus täpselt kirjeldatakse Tartu vabastamislahingutes osalenud võitlejate eraldusmärke ja välimust.

Raamatu viimases osas esitab Herbert Lindmäe okupantide kuritegude kohta arve, nii palju kui neid on suudetud tänaseks selgitada ja fikseerida. Autor ütleb, et 1941. a sõjasuvel oli iseloomulik see, et kui mehi ei saadud kätte või kui kanti kaotusi partisanide kuulidest, valasid vaenlased oma viha naiste ja vanurite peale ega halastanud ka lastele. Samuti torkab silma kuritahtlike süütamistega hoonetele tekitatud suur

Arvustus

kahju. Tartus põles täielikult või osaliselt 2000 hoonet, peavarjuta jäi üle 6500 inimese. Valdadest jõuti tulega üle käia enam kui pooltest.

Uurimus lõpeb hinnanguga: "Okupeeritud Eestis 1941. a sõjasuvel inimeste massiline vangistamine ja mõrvamine, samuti hoonete põletamine on sõjakuriteod. Need ei aegu. Neil ei ole õigustust ega andestust." (Lk 103.)

Herbert Lindmäe raamatus esitatud faktid ja temapoolne hinnang võimaldavad retsensendil teha omapoolseid järeldusi, mis ongi nähtavasti olnud autori kaugemaks eesmärgiks. Need järeldused on:

1) Eesti tsiviilelanikkonna kaitse maa vallutanud vaenlase eest jäi 1939-1940 riiklikult organiseerimata;

2) taganemise käigus kasutati vaenlane eelnevates sõdades sellises ulatuses tundmatut põletatud maa taktikat;

3) 1941. a suvesõda annab tunnistust Eesti ohvitseride kõrgest professionaalsest ettevalmistusest;

4) sõda võib vaadelda ka kui hästi sooritatud küpsuseksamit Eesti Kaitseliidu tegevusele.

Ehk leidub kõnealuses teoses soovitusi ka tulevikuks? Paistab, et ei NATO ega ükski muu kollektiivne julgeolekusüsteem ei võta eesti meestelt kohustust ise kaitsta oma kodu. Ajalugu näitab, et iga rahva kaitsmine on eelkõige tema enda asi. Et kaitsta, peab aga olema relvastatud. Herbert Lindmäe rõhutab mitmel korral partisanide enam kui tagasihoidlikku relvastust. Sellest võib teha kaks järeldust. Esiteks selle, et hoolimata ülemjuhataja 1940. a 18. juuni käsust relvad ära anda (see oli N. Liidu okupatsioonivägede esimene nõue ja mitmest allikast on teada, et tõelist vastupanu ei kartnud nad mitte Eesti sõjaväe, vaid just Kaitseliidu, s.o relvastatud rahva poolt), hoidis paljukogenud eesti mees nii mõnegi toru ettenägelikult mustadeks päevadeks. Teiseks sisaldab see võib-olla õpetust tulevaste aegade kaitseliitlastele: registreerida üks ja vilets relv ning hoida igaks juhuks tagavaraks ka teine, täpselt pealelastud, korralikult õlitatud ja hästi ära peidetud, sest mine sa tea, mida tulevik veel tuua võib.

Pole teada, kas analoogilised uurimused kõigi teiste maakondade ja linnade kohta koostab Herbert Lindmäe või keegi teine. (Kui see kirjatöö oli juba toimetusele ära antud, kuulsin autorilt, et ta kaivatseb lähemal ajal anda välja teose teise, täiendatud ja parandatud trüki, millele on lisatud ka isikunimede register.) Igal juhul olen ma veendunud selle töö vajalikkuses ja ka selles, et see kunagi saab teoks. Koguteose sissejuhatav osa võiks siis sisaldada ka andmeid ja võrdlusi kommunistide hävitustaktika kohta teistes okupeeritud maades (Leedus, Lätis, Lääne-Välgevenes ja -Ukrainas ning Bessaraabias), samuti oma riigi territooriumil.

Algus igatahes on tehtud ning ehk kunagi järgnevad esimese punase aasta kuritegude loetelule (mille kohta põhiandmestik koguti siiski järgneva Saksa okupatsiooni ajal) sama põhjalikud kõited kommunist-

mikuritegudest Eesti riigi, maa ja rahva vastu kogu poolesajandilise okupatsiooniperioodi vältel.

Tõnu Pöder

KUIDAS ON KIRJUTATUD EESTI PAGULASKIRJANDUS?

Kuidas kirjanikud kirjutavad: 33 loomelugu. Toimetanud ja kommenteerinud Felix Oinas. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1992. 146 lk.

Arvustuse pealkirja võib võtta arvustatava raamatu humoristliku parafraasina. Seda aga saab lugeda ka raamatu aine ja autorkonna tõsimeelse konstateerimisena. 33 eesti kirjanikku, kellest ainult Uku Masing ei elanud vastamise ajal võõrsil, jutustavad oma kirjanikutööst. Lünkadest hoolimata (puuduvad nt Ilmar Laaban, Ilona Laaman, Urve Karuks) on see raamat ulatuslik ja esinduslik läbilõige eeskätt 1980. aastate väliseesti kirjandusest. Paljude vastajatega on aga esindatud ka eesti pagulaskirjanduse varasem aeg, noorusmaa kaudu Eestisse ulatuvad seosed kaasa arvatud (Ivar Grünthal jt) — eriti kui domineerima pääseb kirjanduslooline ja/või autobiograafiline ainekäsitus. Mõistagi puuduvad need, kes on lahkunud varem (Albert Kivikas, Gert Helbemäe, Karl Ristikivi), kõnelemata pagulusse läinud nooreestlastest ja siurulastest. Enamiku neist leiame raamatust *Kirjanikult lugejale: Koguteos kahekümne autorilt*, mis ilmus sellesama kirjastuse väljaandel Lundis 1952. aastal ning on ka ainekult uuele raamatule lähedane.

Kirjaniku pagulus kui loomisloole aspekt ei tõuse käsitletavas raamatus siiski esile. Oma kirjanikutöö "väliseid" tingimusi meenutab eluloolise vaatlusviisiga Raimond Kolk, vähesel määral ka Ain Kalmus. Oletus, et Teise maailmasõja sündmustesse kaasahaaratus ning sõja eesti rahva jaoks traagiline finaali aktiveerisid kirjanikueeldusega noori eestlasi tavalisest rohkem, leiab otsust kinnitust ainult paaril juhul. Kõige otsesemalt on sellest seosest kõnelnud Peeter Lindsaar, meenutades kirjutamise algust DP-laagris Saksamaal:

"Südames kaotatud kodumaa pärast kibe valu, omaste saatusest täielik teadmatus kiskus rohkem kui kunagi varem mõtted neile. Rändasin vaimus lapsepõlves ja nooruses käidud radadel. Meenusid inimesed, loomad. Tabasin end tihti nendega kõnelemas või neid kuulamas.

Arvustus

Silitasin auväärses vanuses talu õuepuu krobelist koort. Viibisin unes ja ilmsi nende juures.

Selles meeoleolus asusin lugusid hobustest kirja panema — neid mida olin kuulnud kui ka kodutalus ise kogenud. Enamasti ma elasin neid lugusid ja jäädvustasin siis elamused paberil” (lk 49).

See pihtimus on siiski erandlik. Samast ajast ja olukorrast kirjutab ka Ilmar Talve oma esimese raamatu taustseoseid selgitades, tehes seda küll hoopis kargemas toonis ja üldistavamalt:

“Elamused olid veel liiga lähedal, mõned neist vapustavad ja valusad, ja teadmatust nende osas, kes kodumaale olid jäänud, oli peaaegu kompaktné. Oli siis olemas teatav sisemine surve neid asju ja juhtumisi ikka ja jälle üle mõelda, tüütuseni küsida, miks see nüüvisi läks?, kuigi väga hästi teadsime, et sellele vastust ei olnud. See ei olnud sugugi mingi nostalgia, vaid vajadus kuidagi reageerida. Kirjutamise seisukohalt ei olnud aga sugugi hea, et olime veel nii “verilihal”: haavad olid sügavad ja polnud veel armistunud” (lk 103).

Raamatu algatus on tulnud Felix Oinaselt, kes 1980. aastal pöördus raamatu pealkirjaks sõnastatud küsimusega — küll konkreetsemas esituses — eesti eksiilkirjanike ja ka mõne Eestis elava kirjaniku poole. Vastused on varem ilmunud ajakirjas *Tulimuld*: kolm esimest loomelugu trükiti seal 1982. aasta neljandas numbris (Salme Ekbaum, Ella Ilbak, Ilmar Jaks). Nagu selgub Felix Oinase eessõnast, leidub raamatus ka 1970. aastatel kirjutatud tekste — vastuseid Bernard Kangro algatusele, mis jäi lõpule viimata (nt Karin Saarseni vastus on dateeritud 1974. aasta märtsiga). Teos on nüüsiis uhiuus ja ei ole ka. Kahjuks on enamik vastuseid raamatus dateerimata. Et kirjutamisajad omavahel oluliselt erinevad, kahandab see üksikute loomelugude dokumentiväärtust.

Mitmed väliseesti kirjanikud on aastatel 1989–1991 jõudnud vastata ka *Keele ja Kirjanduse* ringküsitlusele, mille küsimused küll otseselt loominguvalu ei käsitle (Helmi Rajamaa, Helga Nõu, Enn Nõu, Ilona Laaman, Ivar Grünthal, Jüri Kurman). Olulisi kattumisi on Helmi Rajamaa Rootsisis ja Eestis ilmunud vastustes. Ivar Grünthali autobiograafiline esse (Keel ja Kirjandus, nr 11, 1989) on peale eriti rikkaliku enesekohase ja kultuuriloolise informatsiooni huvitav veel selle poolest, kui iseenesestmõistetavalt ta ignoreerib toimetuse pärimisi.

Raamatu pealkirja mitmetähenduslikkust näitab vastuste suur mitmekesisus. Kas Ivar Ivask vastab põhiküsimusele või ei tee seda üldse? Ta ei alusta “algusest”, nagu seda teistest selgemini on teinud näiteks Salme Ekbaum ja Ilmar Jaks, vaid üksjagu hilisemast ajast, kus juba ollakse kirjanik. Ivar Ivask selgitab väga huvitavalt, mispärast ta on luuletanud mitmes keeles. Kus lõpeb sünniloomelugu ja algab kirjanduslugu? Uku Masing ei ole selles seltskonnas erandlik mitte üksnes selle poolest, et ainukesena saatis vastuse Eesti NSVst. Tema esseemööduline sõnavõtt tõuseb üldpildis selgesti esile asjaliku põhja-

likkusega, enesestmõistetava sisenemisega luule sünni isiklikumasse ja intüimsemasse sfääri. Masingu "teine olek" — kas veel üks inspiratsiooni konkretiseeringuid, selles raamatus tõenäoliselt kõige tõhusam? Kas oli sellise isikulise, aga samal ajal loovuse üldisi probleeme haarava essee lähtekohaks soov seletada iseendale ja teistele, kuidas ta luuletused on sündinud? Või oli tavalisest oluliselt erineva, sügavuti analüütilise vastuse aluseks lihtsalt see, et Masingul oli endast ja oma loomingust kõneldes kasutada huvitavam, täpsem, üksikasjalisem ainek kui kolleegidel? Kuidas seletada, et mõned kirjanikud (Salme Ekbaum, Pedro Krusten, August Mälk, Helga Nõu) selgitavad või vähemasti riivavad küsimust kirjutamise üldistest motiividest (mispärast mina kirjutan?), enamik vastanuist ei tee sellest aga väljagi? Kas tohib sellest järeelda, et ühtede vastajate jaoks on nende kirjanikutöö lähtekoht oluline, et nad on selle üle mõtelnud, teiste (enamiku) jaoks aga ei ole — et suur osa kirjandust sünnib teadvustamata tegevuse tulemusena?

Kirjanike vastused, raamatus esitatud konkreetsed loomelood on sisult ja suunalt nii erinevad, et üldistuste tegemise asemel (nagu see oleks vist ootuspärane ka koostaja seatud eesmärkidest lähtudes) tekib lugemisel kiusatus ja otse vajaduski esitada uusi küsimusi. Kuidas on üks või teine loomelugu ning selles enamasti otsevastusest kõrvale kaldumine seotud vastaja kirjanikuloomusega? Mida saaks vastusest tekstis öeldule lisaks välja lugeda? Mispärast on Arvo Mägi vastus kirjanduslooliselt kõige väljapeetum? Lihtne seletus: tegemist on silmapaistva kriitiku ja kirjandusloolasega. Aga võib ju küsida sedagi, kas ei osuta autorikommentaari loominguloolise aspekti haprus loomingu enda omadustele?

Raamatu kirjutamist algatades lähtus Felix Oinas soovist selgitada loomislugusid:

"Huvist kirjanike inspiratsiooni ja tööviisi vastu tekkis mul 1980. a. mõte pöörduda ringküsimusega kirjanike poole nende loometöö käigu selgitamiseks, eriti kuna selle kohta on meil olemas väga vähe andmeid" (lk 5).

Teabe hulk on muidugi vaatenurgast ja objekti püritlemisest. Endel Priideli koostatud koguteos *Teose sünd* (Tallinn: Eesti Raamat, 1976) võeti küllaltki tagasihoidlikult vastu. Ilmselt ei selgu nüüsguste väljaannete tegelik väärtus kohe, vaid alles teatud aja jooksul. Kui püüda loome- ja kirjanduslugu rangemalt lahus hoida, võib küsida, kas Felix Oinas saavutas seatud eesmärgi. "Mõni sünn avaldatud ülevaateist kuulub siiski rohkem kirjandus- kui loominguloosse," nendib ta ise (lk 5). Kas on nüüsgune piir objektiivselt ikka olemas? Kas on võimalik kirjanike antud tunnistusi oma loomingu kohta jaotada loome- ja kirjandusloo vahel? Eestis oleks praegu asjakohane tunnistada, et eesti kirjanduse puhul on meie käsitus kirjandusloost küllalt ahtake, kitsastel aegadel vormitud. *Eesti kirjanduse ajaloo* üks reaalne miinus kõige selle kõrval, mida väljaandele ja selle autoritele praegu süüks pannakse,

on ilmselt kirjanike loomingulise individuaalsuse, kirjandusloo loomingu-
goolise aspekti väga piiratud arvestamine või koguni kõrvalejätmine.
Küllap see ongi üks põhjus, misparast uuemate kirjanduslooliste raamatute kõrval on nii kosutav lugeda Kampmaa kirjanduslugusid, milles kirjanikud on ka loojatena osalised ja nähtaval.

Loominguloo mõistet kaldub ülemäära piirama ka Felix Oinas. Raamatule lisatud esseedes *Inspiratsioonist* ja *Kuidas kirjanikud loovad* (lk 129–143) tõuseb tugevasti esile huvi loomisloo klassikalise tõlgitsemise vastu, mille märksõnaks on *inspiratsioon*. Kunagi ehk tähistaski see mõiste midagi üldisemalt määratletut ning sobis loomisloo käsitlemise lähtekohaks, ent meie sajandil on olukord tunduvalt muutunud. Ka vaatluse all olev raamat kinnitab, et sellel sõnal ei ole enam ühest tähendust —, seegi võiks rõhutada Felix Oinase ettevõtte tulemuslikkust. Helga Nõu ütleb, et kirjutab läbielamisega ja sõltub seega nn inspiratsioonist, esitab aga samas kohe küsimuse: “Mis see on? Võib-olla võime oma ainesse sisse elada?” (lk 82). Ilmar Külvet ei usu inspiratsiooni, küll aga kirjaniku järjekindluse ja distsiplineeritusse: “Kirjanduslik looming tähendab mulle lõviosas mõtlemist” (lk 47). Ilmar Külvetile sekundeerib Valev Uibopuu:

“Tõenäoliselt on kirjutamistegevusega kaasnev inspiratsioon rohkem luuletajate kui prosaistide eriomadus. Prosaistile — vähemalt minuatoliselt — on kirjutamine intellektuaalne mõtletegevus” (lk 114).

Muheleva iroonia ja eneseirooniaga räägib inspiratsioonist Herbert Salu:

“Enamiku oma töödest olen kirjutanud paljajalu, mis suurendab mõnutunnet, ehk — vanemat fraseoloogiat tarvitades — kutsub esile inspiratsiooni. Endastmõistetavalt peab tervislik seisund olema hea, ka hea ilmastik mõjub soodustavalt. Oluline tähtsus on kirjutusmasinal. Korralik kerge käiguga kirjutusmasin on inspiratsiooni parim abiline, kui mitte lausa selle väljameelitaja” (lk 101–102).

Sama teema võib esile tulla ka inspiratsiooni nimepidi nimetamatagi. Väga konkreetse ja lapidaarse kujutuse sellest, *kuidas kirjanik kirjutab*, leiame Pedro Krusteni vastusest:

“Ei, vaim ei tule minule peale ega pane mind tööle, vaid töö kutsub välja vaimu. Süvenen tugevasti tõhe ja tunnen siis, et elan nagu üht teist elu, väljaspool ennast. Olen õnnelikus meeolus... See on mu teine elu, mis mu olemist rikastab. Olen nagu ära sõitnud kuhugi, kus saab midagi uut läbi elada. Ja seda ma tahan. Kirjutades ei tunne ma mingit raskust või vaeva” (lk 42).

Pedro Krusten ei ole ainuke, küll aga üks vähestest (Ella Ilbak, Ain Kalmus), kes ütleb otse end kirjutamisest rõõmu tundvat. Kas on nüsuguseid kirjanikke vähe või ei tule see vastustest küllalt selgesti välja? Inspiratsiooni justkui eitades (“vaim ei tule peale”) jaatab Pedro Krusten seda ometi: kirjutamine tähendab erilist ja seejuures küllalt üldinimlikult määritletavat hingeseisundit. Pedro Krusteni kujutus kir-

janikust sobib hästi tema loominguga, ta proosale omase humanistliku hoovusega.

Kes oskab ütelda, kas viimati tsiteeritud katkend kuulub loome- või kirjanduslukkku? Küllap see on oluline mõlema jaoks.

Kui kõrvale jätta huvi, mida *Kuidas kirjanikud kirjutavad*-laadis kirjatööd ja raamatud tekitavad, siis kuidas tuleks sellistesse enesevaatlustesse ikkagi suhtuda? Kas need on usaldusväärsed? Ilmar Jaks alustab oma vastust tõsiste kahtlustega:

“Üpris koomilisena võib inimene mõjuda siis, kui ta surmtõsidusega hakkab jutustama iseendast, rääkima oma loomingust ja töötamisviisidest. Päälegi on ta sellises protsessis kahtlase väärtusega tunnistajaks. On ka põhjust küsida, kas terve see probleemiasetus ei tähenda kunstilise loomingu taandamist millelegi mehaanilisele, lahti arutatavale, determineeritule” (lk 23).

Nendele kahtlustele võiks oponeerida ka Ilmar Jaksi enda essee- ga, mis sujuvalt liitub tema loominguga. Kutsume süiski vastuväitjaks Hando Runneli:

“Ent kuulun nende hulka, kes arvavad umbes nii: kui oled sõandanud saada kirjanikuks, pead sõandama kõnelda iseendast. Olend, kellest sa kõige enam tead, kellest kõnelemine seetõttu kõige ausam, kõige põhjendatum ja kõige vähem edev on, oled sa ise. Hoopis suurem edevus on kirjutada teistest, kõnelda sellest, mis asub sust väljaspool, mida sa pole tõeliselt tunnetanud, põhjani kogenud, läbi elanud” (“Kirjanikuks saamine”. — Hando Runnel, *Ei hõbedat, kulda* (Tallinn, Eesti Raamat, 1984), lk 249).

Siit ilmnevad selgesti Hando Runneli mõttearenduse vaieldavused, ilmselt just teatud vastanduste ja väidete absolutiseerimise varal. Ometi kinnitab *Kuidas kirjanikud kirjutavad* Hando Runneli seisukohta.

Missugused ka oleksid arvamused, kahtlused ja pretensioonid, raamat seisab nendest kõrgemal — mitte üksnes tänu oma voorustele, vaid küllap ka “puuduste” tõttu —, kui võime niiviisi nimetada kirjutisi, mis ühel või teisel põhjusel vähem ja vähe ütlevad. On ju tegemist dokumentidega, mis tähendab, et sisukuse mõistet tuleb käsitada tavalisest avaramalt. Kui aga silmas pidada Eestis elavaid võimalikke lugejaid, tuleb mõelda ka sellele, et *Kuidas kirjanikud kirjutavad* tutvustab autoreid, kellega suhtlemine on pika aja jooksul olnud takistatud või tõsiselt häiritud. Raamat pakub olulist kirjandusloolist materjali. Üldistusi, seaduspärasuste leidmist, on ootuspäraselt vähe. Seda tuleks hinnata, sest looja on indiviid, loomisprotsess individuaalne. Tee selle mõistmisele ei lähe olematute, fabritseeritud seaduspärasuste teadmise, vaid konkreetsete loojate ja nende loominguga tundmise kaudu.

Ülo Tonts

EDITORIAL NOTE

The issue opens with Part I of Tarmo Kulmar's article on phenomenology of soul in primitive Estonian religion. Referring to Ernst Arberman's and Wilhelm Wundt's theory, the author presents the development of the animist notion of soul. Then he deals with preanimism, the animatist conception of "living corpse".

In the following article Toomas Paul takes a glance at the world of thought of Uku Masing, one of the most original Estonian theologians and poets. As every idea that is ahead of its time, the broad-mindedness of Uku Masing's religion also annoyed his contemporary ecclesiastic leaders. Masing was convinced that every family of languages transformed the religion. Therefore, he considered it inevitable to take an interest in the mythology and mentality of the Finno-Ugrians. The Estonian version of Christianity was a problem that interested Masing throughout his life. In the history of thinking he was interested in the possibilities and limits of causal connection. From the psychological viewpoint his relation to human "ego" which builds obstacles hindering the acceptance of new and strange is noteworthy.

Ago Pajur describes in his article the prehistory of the Estonian—German nonaggression pact concluded in 1939, bringing to light its backgrounds both in international and Estonian home policy.

Then we treat you to a selection of verses by the Estonian poetess Ene Mihkelson. They are linked to the translation of Geoffrey Hartman's essay. In the first half of it the author takes a sample from Freud's *The Interpretation of Dreams* and gives it a close, literary reading. In the second half of the essay the author deals with a non-analytic text, a poem by William Wordsworth, and sets himself two tasks: to see Wordsworth in a Freudian context and vice versa.

Present-day inorganic chemistry is to a great extent the chemistry of complex compounds, and Vaska's complex is an essential landmark there. Lauri Vaska, Professor of Chemistry at Clarkson

University, USA, and the first foreign member of the Estonian Chemistry Society, has written an essay about the discovery of trans-[Ir(Cl)(CO){(C₆H₅)₃P}₂], the complex compound named after him. The essay also contains thought-provoking discussions about general philosophical problems in science and everyday life, glimpses into the past and presumable future. The author argues about the relations between intuition and practice, and about the organisation of the system of higher education.

On the following pages we continue the publication of documents about the "forest brothers" and resistance movement in Estonia.

In the section of book reviews Tõnu Pöder observes a book by Herbert Lindmäe, Professor of Criminal Law and Procedure at Tartu University, where the author analyses thoroughly the Soviet terror in Estonia in the summer of 1941 and the guerilla war waged against it in Tartu county. Ülo Tonts reviews a collection edited and commented by Felix Oinas, an Estonian folklorist living in the USA, where émigré Estonian writers discuss their methods of creation.

The issue ends with the next part of Johan Huizinga's book *Homo Ludens*.

On phenomenology of soul in Estonian ancient religion: I. Animism and preanimism

Tarmo Kulmar

The beginnings of animism lie in the idea about a special substance which makes a being animate — the individual soul. Animism was obviously preceded by animatism, according to which the whole world is animate and does not qualitatively differ from the humans. Consequently, the main category of animatism is not the soul, but universal being alive. The animist soul, on the contrary, is individual, perceivable and material. E. Tylor posed the idea about the monist primeval conception of the soul. W. Wundt, in the course of his ethnopsychological studies brought forward the pluralism of the animist soul. Its earliest phase is the body soul which is situated in the organs, this is followed by the free soul that has several different forms, being a transitional stage to the subtle soul in the polytheistic or monotheistic sense. The development of the notion of soul also moves towards the single, monistic soul. W. Wundt's theory was essentially complemented by E. Arberman. Firstly, he showed that the body soul is not homogeneous, but is divided into several components, being the carrier of all physical and psychic functions. Secondly, the free soul is man's extra-

corporeal form of existence whereas the personal components of body soul can also take over the functions of the free soul, thus becoming an egosoul. It would be sensible to call this concentrated concept Wundt-Arbman's pluralist dualism.

Preanimism means an animatist conception of a "living corpse". The "living corpse" is not a ghost in the meaning of the soul of the deceased, but the deceased himself in a changed form. The deceased are feared and the funeral rites have obviously evolved from the necessity to repel or neutralize them. The theory of the "living corpse" has been developed by H. Naumann in Germany and E. Tennmann in Estonia. In recent times E. Viluoja has studied the belief in the "living corpse" in Estonian folk religion.

According to archaeological data the oldest burials are inhumations. Cremation appears in Estonia in the early Metal Age. Several archaeologists (E. Bendann, L. Stankevich) have explained the spread of cremation with the wish to protect oneself more effectively against the return of the dead. The early inhumation rites vary, trying to gain a better effect in repelling the dead. Obviously it was believed that this can still be done successfully only by cremation.

Preanimism does not presuppose the cult of the dead. This apparently comes together with the concept of the soul of the dead. Preanimism is the dead-fearing form of animatism.

ОТ РЕДАКЦИИ

Номер открывает первая часть рассматривающей феноменологию души эстонской древней веры статьи Тармо Кулма-ра. Из статьи явствует, что переходной фазой при возникновении архаической религии и, одновременно, понятия души был аниматизм, согласно которому окружающий человека мир был одушевлен и качественно не отличался от самого человека. Понятие души выделяется в анималистической фазе. Мы имеем дело уже не с просто одушевленностью, но с самосущей субстанцией — жизненной силой, принявшей образ, известным способом познаваемый. Излагая анималистический подход к душе автор опирается на феноменологию духа Эрнста Арбмана и Вильгельма Вундта, которую он сводит в одно целое — плюралистический дуализм. Затем рассматривается преанимизм — аниматистическое представление о “живом мертвом”.

Далее Тоомас Пауль вглядывается в мир мысли одного из оригинальнейших эстонских теологов и поэтов. Как и всякая опережающая свое время мысль, широта веры Уку Мазинга возмущала ограниченность духа современных ему руководителей церкви. Уку Мазинг был убежден, что всякая языковая общность видоизменяет религию. Поэтому считал он неизбежным интерес к финно-угорским мифологии и менталитету. Проблема эстонско-образного христианства прошла сквозь всю жизнь Уку Мазинга. Из истории мышления его интересовали возможности и границы каузального сочетания. С психологической точки зрения представляет интерес отношение Уку Мазинга к “Я”, выстраивающему препятствия на пути восприятия всего нового и чуждого.

Автор следующей статьи Аго Паюр переносит нас в Европу 30-х годов. В 20-е годы началось упрочение своей безопасности путем заключения пактов о ненападении свежевостановившимися на берегах Балтийского моря государствами (Финляндией, Эстонией, Латвией, Литвой, Польшей). К 1932-у году двусторонние договоры между СССР и прибалтийскими странами о ненападении достигли стадии ратификации. Возникла необходимость заключить аналогичные соглашения с Германией. В 1934-м году эстонская инициатива столкнулась с противостоянием Латвии. В 1935-м Эстония и Латвию связывала зависимость от входящей в Балтийскую Антанту Литвы,

которая в то время пыталась разрешить с Германией вопрос о государственной принадлежности Клайпеды. Соглашение о ненападении между Эстонией и Германией было подписано в 1939-м году в надежде избежать насильственной защиты со стороны Советского Союза. Ратификации благоприятствовала германофильская ориентация эстонских влиятельных кругов. Оппозиция поддерживала политику дальнейшего сближения с крупнейшими странами демократии в Европе, но победили проправительственные настроения. Как известно, соглашение с Германией не привело к положительным результатам.

С предлагаемой подборкой эстонской поэтессы Эне Михельсон тесно сцепляется эссе Джеффри Хартмана. В первой половине публикуемого текста автор дает литературную интерпретацию отрывку из *Толкования сновидений* Фрейда. Во второй части автор берет неаналитический текст, одно из стихотворений Уильяма Вордсворта, и ставит перед собой две задачи: увидеть его в контексте Фрейда и увидеть Фрейда в контексте Вордсворта.

Современная неорганическая химия является большей частью химией комплексных соединений и комплекс Васки в ней — одно из существенных обозначений. Профессором Кларк-сонского университета в США, первым зарубежным членом Эстонского химического общества Лаури Ваской и написано эссе об открытии названного его именем комплексного соединения $\text{trans-}[\text{Ir}(\text{Cl})(\text{CO})\{(\text{C}_6\text{H}_5)_3\text{P}\}_2]$. Эссе предлагает заставляющие задуматься рассуждения об общефилософских проблемах науки и обыденной жизни, заглядывает в прошлое и предполагаемое будущее, рассуждает об отношениях интуиции с практикой и об устройстве системы высшего образования.

На следующих страницах продолжаем публикацию документов, отражающих “лесное братство” и движение сопротивления в Эстонии.

В разделе рецензий Тьну Пыдер анализирует написанную профессором кафедры уголовного права и процесса Тартуского Университета Хербертом Линдмяз книгу, в которой автор основательно рассматривает советский террор лета 1941-го года и партизанскую войну с ним в Тартуском уезде. Юло Тонтс представляет отредактированный и прокомментированный живущим в США фольклористом Феликсом Ойнасом сборник, в котором эстонские писатели-эмигранты знакомят читателя со своими творческими методами.

Номер заключается следующей частью книги Йохана Хэйзинги *Играющий человек*.

MÄNGIV INIMENE
Kultuuri mänguelemendi
mäaratlemise katse

Johan Huizinga

Tõlkinud Mati Sirkel

V

MÄNG JA POEESIA

Kui kreeka filosoofia teket seostatakse igivana sakraalse tarkusvõistlusega, liigutakse paratamatult religioonilis-filosoofilise ja poeetilise väljendusviisi piirimail. Seepärast tuleks nüüd vaadelda luuleloomingu olemust. Arutluses mängu ja kultuuri seose üle on see teatud mõttes keskne küsimus. Sest samas kui religioon, teadus, õigus, sõda ja poliitika paistavad kõrgemalt organiseeritud ühiskonnavormides aegamööda kaotavat seoseid mänguga, mida neil varastes kultuuristaadiumides oli rohkem kui küllaga, tunneb mänguvallas sündinud luule end selles alati nagu kodus. *Poesis* on mängufunktsioon. Ta kuulub vaimu mänguruumi, omaette maailma, mille vaim endale loob. Seal on asjadel teine nägu kui "tavalises elus" ja nad pole üksteisega ühendatud loogiliste seoste kaudu. Kui mõista tõsidust sellena, mis on loogiliselt väljendatav ärkvel-elu sõnades, siis ei saa luule kunagi olla täiesti tõsine. Ta jääb teispoole tõsidust, tollele algsemale poolele, kuhu kuuluvad laps, loom, metslane ja nägija — unenäo, vaimustuse, joovastuse ja naeru valda. Luule mõistmiseks peab olema võimeline tõmbama ülle lapse hinge nagu võlusärgi, ja eelistama lapse tarkust mehe omale. Kõige lähemal kõigist asjust on puhtale mängumõistele just too poeesia ürgloomus, mida Vico on mõistnud ja väljendanud juba 200 aastat tagasi.¹

Poesis doctrinae tanquam somnium, luule on nagu unenägu mingist õpetusest, kõlab Francis Baconi sügavamõtteline lause. Juba loodusrahvaste müütilistes kujutelmades olemasolu ürgalustest on eos olemas seesama mõte, mis hiljem, küpsedes, hakkab enesele otsima väljendust loogilistes vormides ja mõistetes. Filoloogid ja usuteadused püüavad üha sügavamalt mõista selle varase usu müütilist tuuma.² Luulekunsti, püha õpetuse, tarkuse ja kultuse algse ühtsuse valguses võib kõiki vanu kultuure mõista hoopis teistmoodi.

¹ Vrd Erich Auerbach, "Giambattista Vico und die Idee der Philologie". — *Homenaje a Antoni Rubió i Lluch* (Barcelona, 1936), I, lk 297-298.

² Ma mõtlen näiteks W. B. Kristenseni või K. Kerényi töödele teoses *Apollon: Studien über antike Religion und Humanität* (Wien, 1937).

"Vates"

Selle mõistmise esimeseks eelduseks on vabanemine arusaa-
mast, nagu oleks luulekunstil ainult esteetiline funktsioon või nagu
saaks teda seletada või mõista ainult esteetilisest alustest lähtu-
des. Igas õitsevas, elavas kultuuris, eeskätt aga arhailistes kul-
tuurides, on poeesial eluline, sotsiaalne ja liturgiline funktsioon.
Iga vana luulekunst on ühtaegu kultus, pidulõbustus, seltskonna-
mäng, kunstimeisterlikkus, proovitöö või mõistatus, tark õpeta-
mine, veenmine, nõidumine, ennustamine, prohvetlus ja võistlus.
Vahest kõige ilmekamalt esinevad sakraalse elu eri motiivid ühes-
koos soome eepose *Kalevala* 3. laulus. Vana vaga Väinämöinen
manab noort kiidukukke, kes on julgenud teda võistlusele välja
kutsuda. Kõigepealt võistlevad nad looduslike asjade tundmises,
seejärel kõige olemasoleva päritolu tundmises, misjuures noor Jou-
kahainen julgeb omistada iseendale osa loomisprotsessis. Siis aga
laulab vana manatark ta maa sisse, sohu, vette: esiteks võõni, siis
õlgadeni, edasi suuni, kuni Joukahainen lubab talle lõpuks oma õe
Aino. Lauljakivil istudes laulab Väinämöinen kolm laulu, et oma
vägevat mana tagasi võtta ja kergemeelset uljaspead nõidusest va-
bastada. Siin on poetilise kujundlikkuse pöörases, kuid ühtaegu
ometi mõõdukas voolus koos kõik varem nimetatud võistlusvormid
— teotusvõistlus, praalimisvõistlus, meeste jõukatsumine, võistlus
kosmogoonilistes teadmistes.

Luuletaja on *vates*, vaimust vallatu, äratehtu, pöörane. Ta
on teadja; *sjā'ir*, nagu teda nimetasid vanad araablased. *Edda*
müüdi järgi olevat mõdu, mida juuakse, et saada luuletajaks, teh-
tud Kvasiri, kõige targema olendi verest, kellele keegi ei suutnud
esitada küsimust, millele ta poleks osanud vastata. Luuletajast-
nägijast kasvavad aegamööda välja prohveti, preestri, ennustaja,
müstagoogi, kunstluuletaja ja ka filosoofi, seadusandja, oraatori,
demagoogi, sofisti ja reetori kuju. Vanematel kreeka luuletajatel
on kõigil veel tugevalt sotsiaalne funktsioon. Nad räägivad oma
rahvale kasvatajate ja manitsejatena. Enne sofistide ilmumist olid
nemad rahva juhid.³

Hulk *vates'e* kuju tahke peegeldub muinaspõhja kirjanduse
*thulr'*is, keda anglosaksid nimetasid *thyle'ks*.⁴ *Thulr'*i kõnekaim
näide on *starkadr*, Saxo Grammaticuse põhjendatud tõlkes *vates*.

³ Vrd Jaeger, *Paideia* I, lk 65, 181, 206, 303.

⁴ W. H. Vogt, *Stilgeschichte der eddischen Wissensdichtung I: Der Kultredner* (Schriften der Baltischen Kommission zu Kiel, IV. I., 1927).

Mängiv inimene.

Thulr esineb kord liturgiliste vormelite lausujana, kord osatäitjana pühas draamas, siis ohverdajana ja lõpuks ka nõiana. Mõnikord paistab ta olevat vaid õukonnaluuletaja ja oraator; tema ametit tähistatakse vahetevahel isegi sõnaga *scurra* 'naljahammus'. Vastav tegusõna *thylja* tähistab religioosse aine ettekandmist, küllap ka nõidumist ja sõnamist. *Thulr* on kogu mütoloogilise teadmise ja kogu luulepärimuse alalhoidja. Ta on tark vanamees, kes tunneb ajalugu ja pärimust, kes on pidulikel puhkudel kõnemeheks, kes oskab üles lugeda sangarite ja suursuguste meeste sugupuid. Tema eriliseks ametiks on võistlemine kõnelemises või kõiksugu teadmistes. Selles funktsioonis kohtame teda *Beowulf*'is Unferdi kujus. *Thulr*'i valdkonda kuuluvad varem käsitletud *mannjafnadr*, Odini tarkusevõistlused hiiglaste ja kääbustega. Tuntud anglosaksi luuletused "Widsid" ja "Rändur" näivad olevat selliste mitmekülgsete õukonnapoetide tüüpiline looming. Kõik need jooned sobivad kõige loomulikumal viisil kujutluspilti arhailisest luuletajast, kelle ülesanne on ilmselt alati olnud ühtaegu sakraalne ja kirjanduslik. Kas püha või mitte, pärineb see funktsioon alati mänguvormist.

Veel mõni sõna *vates*'e vanagermaani tüübist. Ehk pole liialt julge öelda, et feodaalsel keskajal olid *thulr*'i järeltulijad ühelt poolt *speelman*'id, *ioculator*'id [naljahambad], teiselt poolt ka heeroldid. Seoses teotusvõistlustega möödaminnes juba mainitud heeroldite ülesanne on põhiliselt seesama mis vanal "*Kultredner*"il" [kultusekõnelejal]. Nad on ajaloo, traditsiooni ja genealoogia alalhoidjad, kõnelejad pidulikel talitustel ning ennekõike ametlikud praalijad ja sõnadetegijaid.

Luule on sündinud mängus

Luule oma algses funktsioonis — varase kultuuri tegurina — sünnib mängus ja mänguna. See on püha mäng, kuid oma pühaduses jääb ta ometi kogu aeg ülemeelikuse, nalja ja lõbustuse piirimaile. Ilutungi teadlikust rahuldamisest pole veel väga kaua juttugi. See tung jääb veel tunnetamatult püha akti kogemise, mis saab sõnaks poeetilises vormis ja mida tajutakse imena, peojoovastusena, ekstaasina. Kuid see pole ainus viis, sest samal ajal muutub poeetiline aktiivsus ka arhailise ühiskonna rühmade rõõmsaks ja kaasakiskuvaks seltskonnamänguks ning meelierutavaks võistlusõhinaks. Miski pole nii viljastavalt mõjunud poeetilisele väljendusvõimele kui sugupoolte rõõmus lähenemine — nii nagu see oli sügharu kevadpidustustel või muudel pidupäevadel.

Viimasena mainitud aspekt: luule kui vorm, mis sõnades kajastab noormeeste ja neidude tõmbumise ja tõukumise igikorduvat mängu, võistlemist naljatlevas teravmeeles ja virtuoossuses, on kahtlemata iseenastav algupärane kui luulekunsti sakraalne funktsioon. Sotsiaalagonaalse luule rikkaliku materjali, mida võib nimetada juba rafineerituks ja mis esines veel tema tegelik funktsioonis kultuurimänguna, tõi De Josselin de Jong kaasa oma uurimisreisilt Boeroe ja Babari saartele Ida-India arhipelaaigis. Tänu tema armastusväärsele võin ma siin teatavaks teha mõned faktid tema veel avaldamata tööst.⁵ Kesk-Boeroe või Rana elanikud tunnevad pidulikku vahelduslaulu nimega *inga fuka*. Vastamisi istudes laulavad mehed ja naised trummi saatel üksteisele kas improviseeritud või lihtsalt reprodutseeritud laule. Eristatakse vähemalt viit laadi *inga fuka*'t. See põhineb alati stroofi ja antistroofi, löögi ja vastulöögi, küsimuse ja vastuse, väljakutse ja kättemaksu vaheldumisel. Mõnikord sarnaneb ta vormilt mõistatusega. Peamise laadi nimi on "eelkäimise ja järgnemise *inga fuka*". Selles algavad kõik stroofid sõnadega "üksteisele järgnema, üksteise järel käima" just nagu mõnes lastemängus. Luule vormivõtteks on assonants, mis ühesama sõna kordamisega ja sõnade varieerimisega seob teesi antiteesiga. Poetiliseks aspektiks on mõistaandmine, äkiline mõte, vihje, sõnamäng ja ka mäng sõnakõladega, kus mõte võib täiesti kaotsi minna. See poeesia on kirjeldatav ainult mänguvalda kuuluvate sõnadega. Ta allub prosoodiareeglite peenele süsteemile. Tema sisuks on erootiline vihje või siis elutarkuse, salvavate märkuste ja pilke õpetamine.

Ehkki püsib pärimuslike *inga fuka*-stroofide repertuaar, on siiski ikka tegu improvisatsiooniga. Olemasolevaid kupleesid parandatakse osavate täienduste või variatsioonidega. Virtuoossus on üliras hinnas ja pole puudust kunstivõtetest. Tõlgitud näidete meeolu ja mõju meenutab malai *pantūn*'i, millest Boeroe kirjanikus pole täiesti sõltumatu, ent ka sellest kaugele jäävat jaapani haiku vormi.

Tegeliku *inga fuka* kõrval tuntakse Rana veel teisi luulevorme, mis tuginevad samale vormipõhimõttele, näiteks väga põhjalikud mõttevahetused "eelkäimise ja järgnemise" skeemi järgi pruudi ja peigmehe klanni vahel tseremoniaalse kingitustevahetamise käigus pulmades.

⁵ Prof. De Josselin de Jongi ettekanne Hollandi Kuningliku Teaduste Akadeemia filoloogias osakonnas 12. juunil 1935. a "Ida-Indoneesia luulest".

Hoopis teistsuguse luuletamisviisi leidis De Josselin de Jong kagusaarestiku Wetani saarelt Babari saarterühmas. Siin on tegu eranditult improvisatsiooniga. Babari elanikud laulavad palju rohkem kui Boeroel, nii üheskoos kui üksinda ja sageli töösaateks. Kui mehed koguvad kookospalmide otsas palmimahla, laulavad nad kas süngeid kaebelaule või pilkelaule mõne kaaslaste pihta, kes istub naaberpuu otsas. Mõnikord kasvavad need lau- lude üle kibedaks lauluduelliks, mis varem lõppes tihti kaklusega. Kõik laulud koosnevad kahest reast, mida eristatakse "tüve" ja "krooni" või "teravikuna", aga kus pole või pole enam selgelt ära tuntav küsimuse ja vastuse skeem. Babari luulele on iseloomulik, et siin taotletakse efekti pigem lauluviiside mängleva varieerimise kui sõnatähenduste- ja keelekõlamängudega.

Malai *pantūn*, neljarealine ristriimiga luuletus, kus esimesed kaks rida annavad mõne kujundi või nendivad mõnd tõsiasja, mis- peale kaks viimast rida liituvad väga kaugele jääva vihjega, ilmu- tab kõiksuguseid fantaasiamängu jooni. Sõna *pantūn* tähendas kuni 16. sajandini eelkõige võrdlust või vanasõna ja alles teises järjekorras neljarealist luuletust. Lõpurida nimetatakse jaava kee- les *djawab*'iks 'vastus, lahendus'. *Pantūn* oli seega ilmselt män- guülesanne, enne kui ta kujunes välja luulevormiks. Lahenduse tuum peitub vihjes riimuvate kõlasugestioonide kaudu.⁶

Lähedases suguluses sellega on kahtlemata jaapani luulevorm, mida tavaliselt nimetatakse haikuks. Tänapäevasel kujul on see väike kolmerealine luuletus, kus read koosnevad viiest, seitsmest ja viiest silbist; enamasti kutsub ta esile õrna mulje taimede, looma- de elust, looduse või inimese elust, sageli lüürilise nukrameelsuse või koduigatsuse hõnguga, mõnikord põgusa humoorika vihjega. Siin paar näidet:

Kui palju asju
mu hinges! Õõtsugu nad
paju sosinas.

Kimonoid kuivab
päikese käes. Ah, surnud
lapse käiseke!

⁶ Vrd Hosein Djajadinigrat, *De magische achtergrond van den Ma- leischen pantoen* (Batavia, 1933); J. Przulski, *Le prologue cadre des Mille et une nuits et le thème du svayamvara*. — *Journal asiatique*, 205. k, 1924, lk 126.

Ilmselt oli ka haiku algselt ahelriimide mäng, mida üks alustas ja teine pidi jätkama.⁷

Mängiva luule iseloomulikuks vormiks on soome *Kalevala* traditsiooniline ettekandmine, kus kaks vastamisi pingil istuvat lauljat hoidsid teineteisel kätest kinni, õõtsutasid end edasi-tagasi ja võistlesid seejuures stroofide ülesütlemises. Sellesarnast kommet kirjeldatakse juba muinaspõhja saagas.⁸

Luuletamist kui sotsiaalset mängu, mille sihi kohta ei saa või vaevalt saab öelda, nagu tahetaks teadlikult midagi ilusat luua, võib leida kõikjalt ja kõige erinevates vormides. Harva puudub seejuures võistluselement. Ta valitseb ühelt poolt vahelduslaulu, poetilist dispuuti ja lauluvõistlust, teiselt poolt improvisatsiooni kui ülesannet vabastada end mingist võlvüäst. On selge, et viimati nimetatud motiiv jääb väga lähedale sfinksimõistatusele, millest oli juttu eespool.

Kõik need vormid on rikkalikult arenenud Ida-Aasias. Vanu hiina tekste teravmeelselt interpreteerides ja rekonstrueerides on Granet toonud küllaga näiteid küsimuse- ja vastusestroofides vahelduvatest koorilauludest, millega vanas Hiinas noormehed ja neiuud aastaajapidusid pühitsesid. Annami tavadega võis neile viidata Nguyen Van Huyen oma raamatus, mida eespool on mainitud teises seoses. Mõnikord ehitatakse seal kosimise poeetiline argumentatsioon üles vanasõnadest, mis toetavad siis tõestuskäiku kindlate tõenditena. Täpselt samasugune vorm — asjaesitus, kus iga stroof lõpeb vanasõnaga — on kombeks 15. sajandi prantsuse *débat*-luuletustes.

Cours d'amour

Kui panna ühele poole pidulikud armukaitsekõned, nii nagu nad esinevad luulevormis hiina kirjanduses ja annami rahvaelus, teisele poole aga muinasarabia teotus- ja hooplemisvõistlused *mofākhara* ja *monāfara* ning tige, laimav trummilöömisvõistlus, mis eskimote juures täitis kohtuprotsessi aset, siis saab selgeks, et sellesse ritta kuuluvad ka trubaduurideaja õukondlikud *cours d'amour*. Pärast seda kui õigusega on heidetud kõrvale vana teooria, mis tahtis trubaduuriluulet ennast tuletada seesuguste lemberingide kombest, on romaani filoloogias jäänud tülüküsimuseks,

⁷ *Haikai de Bashō et de ses disciples*, tlk K. Matsuo ja E. Steinilber-Oberlin, (Paris, 1936).

⁸ Vrd W. H. Vogt, *Der Kultredner*, lk 166.

kas need *cours d'amour* olid tõesti olemas või on tegemist pelga poeetilise fiktsiooniga. Paljud kaldusid teise arusaama poole, kuid läksid sellega kahtlemata liiga kaugemale.⁹ Lembering kui teatava praktilise tähtsusega poeetiline õigustumäng sobib niisama hästi kokku 12. sajandi Languedoci kommetega kui Kaug-Ida ja Üla-Põhjaga. Need kõik kuuluvad ühte sfääri. Ikka on tegu armuküsimuste poleemilis-kasuistliku käsitlemisega mänglevas vormis. Ka eskimod löid ju trummi enamasti naistelugude pärast. Teemaks on armudilemma ja armukatehees ning eesmärgiks säilitada head mainet, s.t au ennast. Aimatakse nii täpselt kui võimalik järele kohtuprotsessi koos analoogiatest ja pretsedentidest koosneva tõestuskäiguga. Trubaduuriluule liikidest on *castiamen* "süüdistus", *tenzone* "poleemika", *partimen* "vahelduslaul" ja *joc partii*¹⁰ "küsimuste- ja vastustemäng", kõige tihedamas seoses armastuse kaitsekõnega. Kõige selle alguseks pole ei tegelik kohtuprotsess ega vaba poeetiline püüdlus ega ka puhas seltskonnamäng, vaid igivana võistlus au pärast armuasjades.

Agonaalsel alusel mängitud kultuuri valguses tuleb vaadelda ka teisi luulemängu vorme. Kellelegi antakse ülesanne päästa end kimbatusel improviseeritud luuletusega. Ka siin pole küsimus selles, kas niisugune praktika on mingil kultuuriperioodil saanud kainet argielu. Tähtis on tõsiasi, et inimvaim on seda mängumotiivi, mida ei saa lahutada "kaelamõistatusest" ja mis põhiolemuselt on identne pandimänguga, pidanud eluvõitluse väljenduseks ja et sugugi mitte teadlikult ilu loov poeetiline funktsioon on leidnud säärases mängus ülimalt viljaka toitepinnase luulekunsti arengule. Järgnegu siin esiteks näide armusfäärist. Kellegi doktor Tâni õpilased möödusid oma kooliteel alati ühe tüdruku majast, kes elas nende meistri kõrval. Möödudes ütlesid nad alati: "Sa oled armas, sa oled tõeline aare." Tüdruk varitses neid ükskord vihaselt ja ütles: "Jah, ma olen teile armas, olgu pealegi, aga ma ütlen teile ühe lause. Kes teist oskab mulle kosta sellele vastava lausega, seda ma armastan, muidu peate aga edaspidi häbiga minu uksest mööda hiilima." Ta ütles lause. Ükski õpilastest ei osanud vastata ja järgmistel päevadel pidid nad oma meistri maja juurde

⁹ Melrich V. Rosenbergi raamat *Eleanor of Aquitaine, Queen of the Troubadours and of the Courts of Love* (London, 1937), mis astub välja selle tava tõelise eksisteerimise poolt, jätab kahjuks liiga palju soovida materjali teadusliku töötlemise poolest.

¹⁰ Inglise *jeopardy* põhivorm.

ringi minema. See on eepiline *svayamvara* või Brunhildi kosimise variant Annami külakooliidülili vormis.¹¹

Trâni dünastiasse kuuluv Khanh-Du oli raske eksimuse pärast ametist maha võetud ja saanud söemüüjaks Chi Linhis. Ühel sõjakäigul sellesse kanti sattunud keiser kohtas oma kunagist mandariini. Keiser käskis tal teha luuletuse "söemüümisest" ja Khanh-Du tegi, mis kästud. Seepeale kinkis keiser talle liigutatult tagasi kõik ta tiitlid.¹²

Rööpvärsside improviseerimise talenti peeti kogu Kaug-Idas peaaegu asendamatuks. Annami saatkonna edu Pekingi õukonnas sõltus mõnikord nende juhi improvisatsioonitalendist. Iga hetk pidi olema valmis küsimustele vastama ning lahendama tuhandet väikest mõistatust, mille esitasid keiser või tema mandariinid.¹³ Niisiis diplomaatia mänguvormis.

Selles küsimuste ja vastuste kaudu ülekuulamise vormis antakse edasi palju kasulikke teadmisi. Neiu on öelnud "jah". Tahetakse üheskoos poodi pidama hakata. Noormees palub tal üles lugeda kõik arstirohud. Seepeale järgneb ettekanne tervest rohu-teadusest. Samal viisil esitatakse arvutuskunsti, kaubatundmist, kalendri kasutamist põlluharimises. Teine kord on need tavalised teravmeelsust nõudvad mõistatused, millega armastajad kontrollivad teineteist, või siis kontrollitakse teineteise kirjandusetundmist. Eespool on juba märgitud, et katekismuse vorm seostub otseselt mõistatusmänguga. Õieti on siin tegu eksami ühe vormiga, mis Kaug-Ida ühiskonnas on alati olnud nii ebatavaliselt tähtsal kohal.

Õpetlik luuletus

Arenenumates kultuurides säilis kaua arhailine olukord, et luulevorm, mis on veel kaugel sellest, et teda mõistetakse puhtestteelilise vajaduse rahuldamisena, väljendab kõike ühiskonnaelus tähtsat või eluvajalikku. Kõikjal eelneb kirjanduslikule proosale poeetiline vorm. Püha või pidulikku öeldakse luules. Tavapärasest meetrilisest või stroofilisest skeemis ei kirjutata mitte ainult hümne ja mõtteterasid, vaid ka põhjalikke traktaate. Nii on kirjutatud vanaindia õpiraamatud, *sūtra*'d ja *sāstra*'d, aga samuti

¹¹ Nguyen, *Les chants alternés des garçons et des filles en Annam*, lk 131.

¹² Samas, lk 132.

¹³ Samas, lk 134.

kreeka teaduse vanemad sünnitised: Empedokles valab oma filosoofia luulevormi ja veel Lucretius järgib teda selles. Värsivormi, milles on esitatud peaaegu kõik vanad õpetused, saab vaid osaliselt põhjendada kasulikkusega, et ilma raamatuteta ühiskond suudab oma tekste sel viisil kergemini meeles pidada. Peasi on, et kultuuri arhailises faasis on elu teatud mõttes ise meetrilise ja stroofilise struktuuriga. Veelgi loomulikum väljendusviis on luuletus siis, kui on tegu kõrgemate asjadega. Jaapanis kirjutati veel kuni 1868. aasta riigipöördeni tõsiste riigidokumentide tuumik luulevormis. Õiguseajalugu on pööranud erilist tähelepanu *Dichtung im Recht* [luule õiguses]-fenomeni jälgedele germaani pinnal. Üldtuntud on see lõik vanafriisi õigusest,¹⁴ kus määrus vajadusest orvu pärandusosa maha müüa läheb korruga üle lüüri-likes alliteratsioonriimiks:

“De tweede nood is: als het jaar duur wordt, en de hete honger over het land vaart, en het kind van honger sterven wil, so moet de moeder haar kinds erf veilen en verkopen, en kopen jaar kind koe en koren enz. - De derde nood is: als het kind geheel stoknaakt is en huisloos, en de duistere nevel en koude winter aankomt, zo tijgt een ieder op zijn hof en op zijn huis, en in warme holen, en het wilde dier zoekt de hote boom en de luwte van de berg, waar het zijn lijf behouden mag. Dan weent en schreit het onmondige kind, en beklaagt zijn naakte leden en zijn gebrek aan onderdak, en zijn vader, die hem verzorgen moest tegen de honger en de nevelige koude van de winter, dat hij zo diep en zo duister met de vier nagelen onder eik en onder aarde is besloten en bedekt.”

[Teine häda on: kui tuleb raske aasta ja suur nälg valitseb maad ja laps on nälga suremas, siis peab ema oma lapse pärandusosa enampakkumisele panema ja maha müüma ja ostma oma lapsele lehma ja teravilja jne. — Kolmas häda on: kui laps on päris paljas ja peavarjuta ja tulevad sünge udu ja külm talv, siis läheb igamees oma tallu ja majja ja soojadesse koobastesse, ja metsloom otsib õõnsat puud ja mäelt tuulevarju, kus ta võiks oma elu alal hoida. Siis nutab ja nuuksub väeti laps ja kaebab oma paljaste ihuliikmete ja peavarju puudumise pärast ja oma isa pärast, kes pidi teda kaitsma nälja ja uduse talvekülma eest, et too on nii sügavale ja süngelt nelja naelaga tammise plangu ja maamulla alla maetud ja sellega kaetud.]

¹⁴ *Die vierundzwanzig Landrechte*, toim. v. Richthofen, (Friesische Rechtsquellen), (Berlin, 1840), lk 42–43.

Siin pole minu meelest tegu teksti kavatsusliku kaunistamisega mängleva idee ajal, pigem tähendab see, et õigusesõnastamine ise kuulus veel ülevasse vaimusfääri, kus poeetiline sõnavalik oli loomulik väljendusvahend. Just selle äkilise ülemineku pärast poeesiale on see friisi näide eriti tüüpiline, teatavas mõttes veelgi kõnekam kui vanaislandi *zoenspreuk* "Tryggdamál", kus ehedates allitereerivates stroofides nenditakse rahu jaluleseadmist, antakse teada valuraha maksmisest, keelatakse kõige rangemalt ära igasugune uus vaen ja siis kuulutuse peale, et ärgu saagu rahirikkuja kusagil rahu, esitatakse pildirida, mis laiendab selle "ei kusagil" nii kaugele kui võimalik.

*Nii kaugele kui inimesed
hunte jahivad,
ristiinimesed
kirikus käivad,
nagu paganad ohverdavad
pühakojas,
nagu tuli leegib,
nagu põld haljendab,
laps hüüab ema,
ema toidab last,
hoitakse leetuld,
nagu laev sõidab,
kilbid helgivad,
päike paistab,
lumi langeb,
kuusk kasvab,
haugas lendab
kevadpäev läbi,
mõlema tiiva all
tugev tuul —
nagu kõrgub taevas,
on ehitatud kodukoda,
tuul tuiskab,
vesi merre voolab,
sulased vilja külvavad.*

Vastupidi eelmisele näitele on siin ilmselt tegu teatud kindla õigusjuhu puhtkirjandusliku töötusega; vaevalt on see luuletus kunagi dokumendina kehtinud. Sellegipoolest toob ta elavalt meie ette maailma, kus luule ja püha kohtuotsus on kokku sulanud.

Kõik, mis on luule, idaneb mängus: jumalakummardamise

Mängiv inimene

pühas mängus, kos J]se pidulikus mängus, praalimises, teotamises ja pilkes võistlemise sõjakas mängus, teravmeele ja osavuse mängus. Mil määral säilib luule mängulisus kultuuri arenedes ja komplitseerudes?

Müüdi poeetiline sisu

Ükskõik mis vormis müüt ka meieni jõuab, alati on ta poeesia. Luulevormis ja piltlikustamise vahenditega esitab ta jutustuse asjadest, mida kujutletakse tegelikult sündinuna. Ta võib olla täidetud kõige sügavamast ja pühamast mõttest. Ta võib väljendada seoseid, mida ei saaks kunagi kirjeldada mõistuslikult. Hoolimata pühadusest ja müstilisusest, mis on müüdile omane talle vastavas kultuurifaasis, seega täielikult tunnustades seda tingimatut siirust, millega teda vastu võeti, võib küsida, kas müüti saab iial täiesti tõsiseks nimetada. Ta on nii tõsine, nagu luule üldse olla võib. Koos kõigega, mis ületab loogiliselt vaagiva otsuse piirid, asuvad poeesia ja müüt üheskoos mängu vallas. See aga ei tähenda, et madalamas vallas. Müüt võib mängides tõusta kõrgusteni, kuhu mõistus ei suuda talle järgneda.

Piiri mõeldavalt võimaliku ja võimatu vahele tõmbab inimvaim alles aegamööda, kultuuri arenemise käigus. Metslasele, kes vaid piiratult näeb maailmas loogilist korrastatust, on õieti veel kõik võimalik. Kõigi oma absurdsuste ja paisutamistega, oma mõõduetu liialdamise ja proportsioonide segiajamisega, oma hoolimatu ebajärjekindluse ja mänglevate variantidega ei häiri müüt teda veel oma võimatusega. Tahaks aga küsida, kas ei ole metslasegi usku oma pühimatesse müütidesse algusest peale segatud teatav humoristliku suhtumise element. Koos luulega tärkab müüt mängusfäärist ja metslase usk, nii nagu kogu ta elugi, jääb enamjaolt sellesse sfääri.

Müüt kui kultuuri mängufaas

Niipea kui müüdist on saanud kirjandus, s.t teda kannab kindlas, traditsioonilises vormis edasi kultuur, mis vahepeal on vabanenud metslase piltlikustamissfäärist, hakkab ta eristama tõsidust ja mängu. Müüt on püha, järelikult peab ta olema tõsine. Aga ta räägib ikka veel metslase keeles. See keel väljendab piltlike kujutlusi, mille suhtes pole veel rakendatav mängu—tõsiduse vastandus. Me oleme juba ammu ajast nii tuttavad kreeka mütolooogia fantaasiaga ja nii valmis vaatlema romantilise imetlusega ka *Edda* mütolooegiat, et enamasti me ei märkagi, kui barbaarsed

nad mõlemad on. Alles kokkupuutumine meile vähem südamesse mineva muinasindia müüdiainesega ja selle pöörase fantasmagooriaga, mida etnoloogid toovad meile silme ette kõikjalt maailmast, paneb meid aru saama, et lähemal vaatlusel ei erinegi kreeka või vanagermaani mütoloogia piltlikustamised loogilise ja esteetilise kvaliteedi poolest — eetilise rääkimata — nii väga muinasindia, aafrika, ameerika või austraalia müüdiainese ohjeldamatust fantaasiast. Meie mõõdupuude järgi — mis mõistagi ei tarvitse olla viimane sõna — on nad mõlemad niisama stiilitud, läaged ja maitsetud. Niihästi Hermese kui Odini ja Thori seiklused on puha metslaste keel. Ei ole kahtlustki, et perioodil, kust traditsioonilises vormis müütilised piltlikustamised pärinevad, ei sobi nad enam kokku sel perioodil saavutatud vaimse tasemega. See pärast tuleb müüdi au sees hoidmiseks püha kultuuriielemendina kas interpreteerida teda müstiliselt või kultiveerida puhtalt kirjandusena. Sedamööda kuidas müüdist kaob uselement, kõlab taas tugevamini talle algusest peale omane mänguline toon. Juba Homeros pole enam usklik. Sellest hoolimata säilitab müüt kui jumaliku elemendi poeetiline väljendusvorm ikka veel tähtsuse väljaspool puhtesteetilist, nimelt liturgilise funktsiooni, isegi kui ta on kaotanud oma väärtuse mõistetud adekvaatse kajastusena. Nii Aristoteles kui Platon esitavad oma filosoofilise mõtlemise sügavaima tuuma müüdivormis: Platoni puhul on see müüt hingest, Aristotelesel kujutus asjade armastusest maailma liikumatu liigutaja vastu.

Müüdile omase mängutooni mõistmiseks ei räägi ükski mütoloogia selgemat keelt kui noorema *Edda* esimesed traktaadid, "Gylfaginning" ja "Skáldskaparmál". Siin on tegu müütilise ainega, mis on saanud täiesti kirjanduseks, mida tema paganliku loomu pärast tuli ametlikult salata, aga mida ometi hoiti au sees ja viljeldi kultuuriväärtusena.¹⁶ Kirjutajad olid kristlased, isegi vaimulikud. Nad kirjeldavad müütilisi sündmusi säärasel toonil, kus nali ja huumor on eksimatult äratuntavad. Kuid see pole säärase kristlase toon, kes oma usu jõul tunneb end kõrgemana allajäänud paganlusest ja seda pilkab, veelgi vähem aga pöördunu toon, kes võitleb möödunu kui saatanliku pimeduse vastu. Pigem on see pooleldi usu ja pooleldi tõsiduse toon, mis on müütilisele mõtlemisele ammusest ajast omane ja poleks tõenäoliselt kõlanud eriti teistmoodi vanal heal paganlikul ajal. Absurdsed mütoloogi-

¹⁶ Samasugust seisundit kirjeldab De Josselin de Jong Boeroe saarel.

lised teemad, puhas metslasefantaasia — näiteks lood Hrungririst, Groast ja Aurwandilist —, koos kõrgeltarenenud luuletehnikaga, on samuti täielikus kooskõlas müüdi olemusega, mis püüdleb ju kõikjal ülevaima väljendusvormi poole. Esimese traktaadi nimi "Gylfaginning", s.t Gylfi tüssamine, annab palju mõtteainet. Tal on vana, meile tuttav kosmogoonilise küsimusvestluse vorm. Samasugust kõnelust peab Thor Utgârda-Loki kojas. Õigusega räägib G. Neckel siin mängust.¹⁷ Gangleri esitab vanu pühasid küsimusi asjade algupära, tuule, talve ja suve päritolu kohta. Vastused annavad tavaliselt lahenduseks vaid eriskummalise mütoloogilise kuju. "Skáldskaparmál'i" algus jääb samuti täiesti mängusfääri: primitiivne, stiilitu fantaasia rumalatest hiiglastest ja kurikavalatest kääbustest, toored, naermaajavad sündmused, imed, mida lõpuks seletatakse meelepettena. See on kahtlemata mütoloogia oma viimases staadiumis. Aga kui ta näitab end nii lääge, absurdse ja tahtlikult fantastilisena, siis ei kõlba seletada neid jooni heroiliste müütiliste kontseptsioonide hiliste, värskete väärastumistena. Vastupidi, just oma stiilituselt kuuluvad nad algusest peale täielikult müüdi juurde.

Poetilised vormid on alati mänguvormid

Luulel on palju vorme: meetrilisi, stroofilisi vorme, poetilisi vahendeid nagu riim ja assonants, stroofide vaheldumine ja refrään, väljendusvorme nagu dramaatiline, eepiline ja lüüriline žanr. Nii erinevad kui need vormid võivadki olla, niisama ühe-laadsetena kohtab neid taas kogu maailmas. Sama kehtib luule ja eepilise jutustuse motiivide kohta üldiselt. Näilikult on neid väga palju, aga nad korduvad kõikjal ja kõigil aegadel. Kõik need vormid ja motiivid on meile nii tuttavad, et nende olemasolu tundub meile peaaegu endastmõistetav ja me küsime harva selle üldise seaduspära järele, mis määrab nende nii-ja-mitte-teisiti-olemise. Seda seaduspära poeetilise väljenduse ulatuslikule samalaadsusele inimkooselu kõigil meile teadaolevatel perioodidel tuleb olulises osas otsida nähtavasti sellest, et see vormiloova sõna eneseväljendamine juurdub funktsioonis, mis on vanem ja algupärasem kui kogu kultuuriel. See funktsioon on mäng.

Loeme veel kord üles mängu tegelikud tunnused meie järgi. Mäng on tegevus, mis kulgeb teatavates aja, ruumi ja mõtte pii-rides, nähtavas korras, vabatahtlikult aktsepteeritud reeglite järgi

¹⁷ *Thule* XX, 24.

ja väljaspool materiaalse kasu või vajaduse sfääri. Mängu juurde kuulub eksalteerituse ja vaimustuse meeleolu, kas püha või pelgalt pidulik, vastavalt sellele, kas mäng on pühitus või lõbustus. Tegevust saadavad ülevuse- ja pingetunne ning ta toob kaasa rõõmu ja lõdvestust.

Vaevalt on võimalik märkamata jätta, et kõik poeetilised vormivõtted — kõneldud või lauldud kõne sümmeetriline või rütmiline jaotus, riim või assonants, mõtte varjamine, kunstipärane fraasikompositsioon — kuuluvad loomupäraselt sellesse mängusfääri. Kes Paul Valéry kombel nimetab luulet mänguks sõnade ja keelega, ei kasuta mõisteülekannet, vaid tabab sõna "poeesia" sügavaimat tähendust ennast.

Luule ja mängu vaheline seos ei käi ainult kõne välise vormi kohta. Niisama oluliselt avaldub ta piltlikustamise vormides ja motiivides ning nende rüütamise ja väljendamise viisides. Kas on tegu müütilise või eepilise, dramaatilise või lüürilise piltlikustamisega, kas eelaja muistenditega või meie päevade romaaniga, alati on teadlikuks või ebateadlikuks sihiks tekitada sõna abil pinget, mis köidab kuulajat või lugejat. Alati on tähtis tabada, efekti saavutada. Ja alati on substraadiks mõni inimelu situatsioon või inimtunde avaldus, mis sobib pinget edasi andma. Aga sääraseid olukordi või tundeavaldusi pole sugugi teab kui palju. Kõige laiemas mõttes võetuna on need suuremalt jaolt võitluse või armastuse situatsioonid või mõlemad läbiseigi.

Luulet viljeldakse võistluses

Sellega oleme jõudnud juba lähedale valdkonnale, mida kui integreerivat elementi pidasime vajalikuks käsitleda juba mängukategooria tähendust vaadeldes — võistlemise valdkonnale. Väga tihti on poeetilise või üldse kirjandusliku teose keskseks teemaks ülesanne, mille kangelane peab täitma, katsumus, mille ta peab läbi tegema, takistus, mille ta peab ületama. Jutustuse tegelase nimetus "kangelane" või "protagonist" on juba iseenesest kõnekas küllalt. Ülesanne peab olema ebaharilikult raske, peaaegu võimatu. Enamasti on ta seotud väljakutsega või mõne soovi täitmisega või ka proovitöö, töotuse või lubadusega. On kohe näha, et kõik need motiivid viivad meid otsejoones tagasi agonaalse mängu valda. Teine rühm pingemotiive tugineb kangelase identtsuse varjatusele. Teda ei tunta ära sellena, kes ta on, ta kas peidab oma loomust, ei tunne seda isegi või siis suudab vahetada või muuta kuju. Ühesõnaga: kangelane kannab maski, esineb valeriinetes,

Mängiv inimene

kannab endaga saladust. Jällegi oleme lähedal vana püha mängu ja varjatud olemuse valdkonnale, olemuse, mis avaneb alles asjasepühendatuile.

Võistlusena, mida peetakse peaaegu alati sihiga vastast ületada, on arhailine luule vaevalt eristatav igivanast võistlemisest müstilistes või teravmeelsetes mõistatustes. Nii nagu mõistatustevõistlus sünnitab tarkust, nii sünnitab poeetiline mäng ilusa sõna. Neid mõlemat valitseb mängureeglite süsteem, mis määrab kunstimõisted ja sümbolid, olgu need siis pühad või ainult poeetilised; enamasti on nad mõlemat korraga. Nii mõistatustevõistlus kui poeesia eeldavad asjasepühendatute ringi, kellele on mõistatav see eriline keel, mida räägitakse. Lahenduse kehtivus sõltub mõlema puhul ainuüksi küsimusest, kas ta sobib mängureeglitega kokku. Luuletaja on see, kes suudab kõnelda kunstikeelt. Luulekeel erineb tavakeelest selle poolest, et väljendab end sihilikult eriliste kujundite kaudu, mida ei mõista igamees. Igasugune kõnelemine on väljendamine kujundites. Objektiivse reaalsuse ja mõistmise lõhet suudab ületada vaid piltlikustamise säde. Sõnasse kätketud mõiste jääb ikka ebaadekvaatseks eluhoovuse voogamise suhtes. Kujundlik sõna mähib asjad väljendusse, valgustab nad läbi mõiste kiirtega. Seeaeg kui tavalise elu keel praktilise ja üldpruugitava instrumendina lihvib jätkuvalt maha kõigi sõnade kujundlikkust ja omandab näiliselt range loogilise iseseisvuse, kultiveerib luule kavatsuslikult aina edasi keele kujundlikku loomust.

Mida poeetiline keel teeb kujunditega, see on mäng. Ta korstab nad stiilseisse ridadesse, ta paneb neile sisse saladuse, nii et iga üksik kujund annab mängides vastuse mõistatusele.

Luulekeel on mängukeel

Arhailises kultuuris on luulekeel veel kõige tõhusam väljendusvahend. Luule täidab seal veel palju laiemaid ja elulisemaid funktsioone kui kirjanduslike pürgimuste rahuldamine. Ta transformeerib kultust sõnadeks, otsustab sotsiaalsete vahekordade üle, on tarkuse, õiguse ja kommete kandja. Seda kõike teeb ta, ilma et ta mänguolemus seetõttu kannataks, sest ürgalgse kultuuri raamiks on mäng ise. Tema toimingud sooritatakse suures osas kollektiivmängude vormis. Koguni kasulikud tegevused seostuvad eelistatult ühe või teise mänguga. Sedamööda kuidas kultuur vaimselt ja materiaalselt areneb, laienevad valdkonnad, kus mänguline joon peaaegu või üldse silma ei hakka, nende valdkondade arvel, kus mängul on roheline tee. Kultuur tervikuna muutub tõ-

sisemaks. Seadus ja sõda, majandus, tehnika ja teadmised paistavad kaotavat kontakti mänguga. Selles protsessis paistab osalevat isegi kultus, millel varem oli pühas talituses palju ruumi mänguvormis väljendusele. Õitsva ja õilsa mängu kantsina jääb siis üle luulekunst.

Luulelise kujundikeele mänguloomus on nii ilmselge, et vaevalt on vaja seda paljude põhjendustega tõendada või paljude näidetega illustreerida. Seda olulist väärtust arvestades, mis luulel on arhailises kultuuris, pole mingi ime, et just seal on luulekunsti tehnika arenenud ranguse ning rafineerituse ülima astmeni. On ju tegu mängureeglite täpselt kirjeldatud koodeksiga, ranges süsteemis, sundiva kehtivusega, kuid lõputu variatsioonivõimalusega. Süsteemi säilitatakse ja antakse edasi õilsa teadusena. Pole juhus, et see rafineeritud kultiveerimine tundub nii sarnane kahe rahva puhul, millel kauguse tõttu polegi või peaaegu pole kontakte olnud rikkamate ja vanemate kultuuridega, mis oleksid võinud nende kirjandust mõjutada. Me peame silmas vana Araabiat ning *Edda*'de ja saagade Islandit. Jäägu siin kõrvale meetrika ja prosoodia üksikasjad ning illustreerigu öeldut üksainus kõnekas näide, nimelt muinaspõhja *kenning*'id. Kes ütleb "kõneokas" keele kohta, "tuulekoja põrand" maa kohta, "puudehunt" tuule kohta, esitab sellega oma kuulajaile poeetilise mõistatuse, mille nad vaikselt endamisi ära arvavad. Luuletaja ja tema õpilased peavad tundma neid sadu. Tähtsamatel asjadel, näiteks kullal, on kümnend nimesid. Üks noorema *Edda* traktaate, "Skáldskaparmál", s.t luulekeel, loeb üles arvutuid poeetilisi väljendeid. *Kenning* on ka mütoloogia tundmise tõendiks, ja mitte viimases järjekorras. Igal jumalal on omad varjunimed, mis viitavad tema seiklustele, olemusele või kosmilistele sugulastele. "Mis nimi on veel Heimdalil? — Teda kutsutakse üheksa ema pojaks või jumalate valvuriks või valgeks aasiks, Loki vaenlaseks, Freyja kaelakee otsijaks" ja veel paljuks muuks.¹⁸

Luulekunsti ja mõistatuse tihedat seost on õige palju jälgi. Liiga selget väljendust peavad skaldid tehniliseks veaks. Kord ka kreeklastel kehtinud vanaks nõudeks on, et luulesõna olgu tume. Trubaduurid, kelle kunst ilmutab nagu ei ükski teine oma funktsiooni seltskonnamänguna, oli erilise saavutusena au sees *trobar*

¹⁸ Eeldus, et *kenning*'ite algeid tuleb otsida poeetilisest vallast, ei pruugi välistada nende seost tabukujutlusega. Vrd Alberta A. Portengen, *De Oudgermaansche dichtertaal in haar etymologisch verband* (Leiden, 1915).

Mängiv inimene

clus, sõna-sõnalt: suletud luuletamine, luuletamine peidetud mõttega.

Tänapäeva lüürilised suunad, mis liiguvad meelega sfääris, mis pole üldligipääsetav, ja teevad oma loomingu peaaesjaks mõtte peitmise sõnasse, jäävad sellega täiesti truuks oma kunsti olemusele. Koos kitsa lugejate ringiga, kes mõistab või vähemalt tunneb nende keelt, moodustavad nad väga vana tüüpi suletud kultuurirühma. Jääb vaid küsitavaks, kas neid ümbritsev kultuur oskab nende positsiooni piisavalt hinnata ja tunnustada, et olla pinnas, millel nende kunst võib täita elulist funktsiooni, mis on tema olemasolu aluseks.

VIII

POEETILISE KUJUNDLIKKUSE FUNKTSIOON

Piltlikustamine

Niipea kui metafoori toime tugineb sellele, et ta kasutab mõne seisundi või protsessi kirjeldamiseks liikuva elu vallast võetud mõisteid, ollakse juba teel personifitseerimise poole. Igasuguse müüdi loome ja peaaegu kogu luule olemuseks on see, et kehatut ja elutut isikustatakse. Rangelt võttes ei kulge väljendamisprotsess küll mitte just selles järjekorras. See ei käi ju nii, et midagi kehatuna või elutuna kujuteldut väljendataks tagantjärele millegi kaudu, mida elavana kujutletakse. Primaarne on see, et tajutavat kujutatakse ette elusolendina. See ettekujutus tekib koos vajadusega tajutust teistele teatada. Kujutelm sünnib kujundina.

Kas tohib seda vaimu kaasasündinud ja täiesti vältimatut kalduvust luua endale elusolenditest väljamõeldud maailma nimetada vaimu mänguks?

Kõige elementaarsemate personifikatsioonide hulka kuuluvad kahtlemata müütilised spekulatsioonid maailma ja asjade tekkimise üle, milles toimunud on piltlikustatud nii, et jumalad loovad maailma mõne hiu kehaosadest. Seda kujutlust tunneme nimelt *Rigveda*'st ja nooremast *Edda*'st. Mõlemal puhul arvatakse, et loo üleskirjutus pärineb hilisemast perioodist. *Rigveda* hümnis X, 90 on meil tegu tuntuna eeldatud vana aine parafraseerimisega ohvripreestrite müstilis-rituaalse fantaasia poolt. Maailmakõiksuse materjaliks oli ürgolend Puruša, s.t inimene. Kõik on tehtud tema kehast: "õhu ja metsa ja küla loomad"; "kuu tekkis ta vaimust, silmast tekkis päike; suust Indra ja Agni, hingeõhust tekkis tuul; nabast sündis õhuruum, peast sai taevas, jalgadest maa, kõrvadest tekkisid ilmakaared; nii tegid nemad (jumalad)¹ maailma." Jumalad põletasid Puruša ohvriannina. Laulus esineb rikkalikult üksteisega põimunud primitiivmüütilisi ja spekulatiivmüstilisi motiive. 11. värsis leidub meile tuttav küsimusvorm: "Kui nad Purušat tükeldasid, siis kui mitmeks osaks? Mis oli ta suu, mis ta käsivarred, milleks nimetati ta reied, milleks ta jalad?"

Niisamuti küsib Gangleri *Snorri Edda*'s: "Mis oli algus? Kuidas see algas? Mis oli enne seda?" Kirevas motiividekuhjumis järgneb siis maailma tekkimise kirjeldus: kõigepealt tekib kuuma

¹ Kosmogooniline müüt on alati sunnitud panema kõige olemasoleva ette mingi *primum agens*'i.

õhuvoolu kokkupuutumisel jääga ürghiid Ymir. Jumalad tapavad ta ja teevad ta ihust maa, ta verest mere ja järved, ta luudest mäed, ta juustest puud, ta kolbast taeva jne. — Snorri tsiteerib üksikasju eri luuletustest.

Elava müüdi kõige algsema, igivana üleskirjutuse moodi see just pole. See on vähemasti *Edda*-näites traditsiooniline aine, mis on peaaegu täiesti langenud kultuse valdkonnast kirjanduse valdkonda ja mida hilisem vaim on väärtusliku kultuuripärandina säilitanud tulevastele põlvedele. Eespool oli juba juttu sellest, kuidas traktaadil "Gylfaginning", kus kõik see esineb, on kogu chituses, toonis ja tendentsis jooni mängust vanade motiividega, mida vaevalt enam tõsiseks võib pidada. Kuid jääb alles küsimus, kas sfäärile, kus need kujundid tekkisid, polnud algusest peale omane teatav mängulisus. Teisisõnu (see kordab ülalpool üldiselt müüdi kohta öeldut): võib kahelda, kas indialased või vanad germaanlased tõesti kunagi teadliku veendumusega uskusid säärast sündmust nagu maailma tekkimine inimese kehaosadest. Igal juhul ei saa seesugust tõsimeelset usku tõestada. Võime minna kaugemalegi ja öelda, et see pole tõenäoline.

Tavaliselt me kaldume pidama abstraktsete mõistete personifitseerimist koolitatud fantaasia hiliseks sünnitiseks: allegooriaks, kujutatavas kunstis ja kirjanduses läbi aegade kasutatud stiilivahendiks. Ja tõepoolest, niipea kui poeetiline metafoor ei liigu enam ehtsa ja algupärase müüdi tasandil, pole enam püha talituse osa, on tema personifikatsioonide religioosne sisu muutunud täiesti problemaatiliseks, et mitte öelda illusoorseks. Personifikatsiooni kasutatakse täiesti teadlikult luulevahendina, olgu kas või pühadele mõistetele kuju andmiseks. Esimesel pilgul tuleb selline otsus anda ka juba Homerosel esinevate kontseptsioonide kohta — näiteks Ate, Pimestatus, mis hiilib inimeste südamesse, tema kannul Litai, Härdad Palved, inetud ja kõõrdsilmsed, kõik Zeusi tütrede. Niisama ebamäärased ja ilmselt kunstlikult väljamõeldutena tunduvad arvukad personifikatsioonid Hesiodosel, kes esitab meile kurja Erise järeltulijatena rea abstrakteid mõisteid: Vaevanägemine, Unustamine, Nälg, Valu, Tapmine, Tüli, Pettus, Armukadedus. Kaks last nende hulgast, kelle Okeanose tütar Styx sigitas titaan Pallasega, Kratos ja Bia — Vägi ja Võim — on ikka seal, kus viibib Zeus, ja käivad tal alati kannul.² Kas see kõik on vaid kahvatu allegooria, väljamõeldud kujud? Vaevalt küll. On alust oletada, et omaduste personifitseerimine kuulub pigem re-

² *Theogonia*, 227jj, 383jj.

ligioosse kujuandmise igivanade funktsioonide hulka, kus jõud ja väed, millest inimene tundis end ümbritsetuna, polnud veel võtnud inimkuju. Veel enne inimkujuliste jumalate kontsipeerimist, haaratuna kõigest salapärasest ja kohutavast, millega loodus ja elu teda ähvardavad, annab vaim ebamäärased nimed asjadele, mis teda rõhuvad või ülendavad. Ta näeb neid olendeina, aga kujudena veel vaevalt.³

Säärasest igivanast vaimutegevusest paistavad olevat tärganud veel ka need pooleldi primitiivsena, pooleldi kätteõpituna tunduvad fantaasiakujud, millega Empedokles asustab allmaailma: "rõõmüta paiga, kus õnnetuse väljal käivad pimedas ringi Mõrv ja Raev ja karjakaupa teisi õnnetust toovaid jumalaid, kurnavad haigused ja kõdu- ning mädanemisproduktid."⁴

"Seal olid Maaema ja kaugele nägev Päikeseneitsi, verine Taplus, rahuliku ja tõsise pilguga Harmoonia, emand Ilus ja emand Inetu, emand Nobe ja emand Laisk ja armas Tõde ja mustajuukseline Ebamäärased."⁵

Personifitseeritud abstraktsioonid

Oma märkimisväärselt arhailise religioosse teadvusega olid roomlased säilitanud ja sakraaltehniliselt kinnistanud abstraktsete kujutluste otsese kujundlikustamise primitiivse funktsiooni nn *indigitamenta*-praktikas, tavas luua uusi jumalaid mingi ühiskondliku ärevuse ajal või siis alalise mure ja rahunemise fikseerimiseks. Nii tundsid nad *Pallor*'it ja *Pavor*'it, Kahvatust ja Hirmu, *Aius Locutius*'t, gallialaste eest hoiatanud hääle põhjal, *Rediculus*'t, kes oli pannud Hannibali tagasi pöörduma, *Domiduca*'t, kes juhatab koduteed. Vana Testament pakub näiteid abstraktsete mõistete personifitseerimisest Halastuse, Tõe, Õigluse ja Rahu neliku näol, kes kohtuvad ja suudlevad (psalm 85), ja Tarkuse kujul Tarkuse raamatust. Briti Columbia haida-indiaanlastel mainitakse juma-

³ Vrd Gilbert Murray, *Anthropology and the Classics: Six Lectures Delivered before the University of Oxford*, toim. R. R. Marett, (Oxford, 1908), lk 75.

⁴ 121. fragment; *Die Vorsokratiker: Die Fragmente und Quellenberichte*, tlk. W. Capelle, (Stuttgart, 1935), lk 242.

⁵ Lk 176, 122. fragment; vrd H. Diels, *Fragmente der Vorsokratiker* II, (I-III, 1934-1938), lk 219. Hilisemates on "mustajuukselise" asemel "mustasilmne".

lannat nimega Emand Omandus, omamoodi õnnejumalannat, kes kingib rikkusi.⁸

Kõigil neil juhtudel võib õigusega küsida, kuivõrd see personifitseerimise-funktsioon lähtub sellisest vaimsest hoiakust, mida võiks nimetada veendunud usuks. Kas pole kõik need fantaasiapildid algusest lõpuni üksnes vaimne mäng? Näited hilisemast ajast viivad meid säärasele järeldusele. Püha Franciscus Assisist austab oma pruuti Vaesust, pühas harduses ja vagas vaimustuses. Aga küsides kainelt, kas ta uskus taevalikku vaimsesse olendisse nimega Vaesus, seega olendisse, kes tõesti oli vaesuse idee, jääme vastuse võlgu. Juba küsimuse esitamine nii kainelt loogilistes mõistetes on vastuolus kujutluse tundesisuga. Püha Franciscus ühtaegu uskus ega uskunud temasse. Kirik vaevalt andis tuge selliseks usuks, vähemalt ei teinud seda selgesõnaliselt. Vaesuse kujutluse loodud meeoleu pidi jääma hõljuma luulekujundi valdkonna ja usutunnistusliku dogma valdkonna vahele, kaldudes enam küll viimase poole. Selle vaimse aktiivsuse tabavaim seletus on mäng: Püha Franciscus mängis Vaesuse kujuga. Kogu Assisi pühaku elu on ju täis puhtmängulisi tegureid ja kujusid, mis moodustavad just selle, mis on temas kõige kaunim. Sajand hiljem mängib Heinrich Seuse oma maguslühirilistes müstilistes kujundites Igavese Tarkuse kui oma armastatuga. Kuid mänguala, kus mängivad pühakud ja müstikud, asub ülalpool mõistusliku mõtlemise sfääri, olles ligipääsmatu loogiliste mõistetega seotud spekulatsioonile. Mängu ja pühaduse mõisted on alati olnud seotud. Nii nagu ka poeetilise kujundlikkuse ja usu mõisted.

Allegooriliste kujude ideelisest väärtusest mõne keskaja poeedi, nägija ja teoloogi puhul kirjutasin ma põhjalikumalt oma artiklis "Über die Verknüpfung des Poetischen mit dem Theologischen bei Alanus de Insulis" [Poeetilise aine põimumisest teoloogiliselega Alanus de Insulisel].⁷ Minu meelest pole võimalik tõmmata selget piiri poeetilise, allegoorilise personifikatsiooni ja taevalike — või pörgulike — olendite teoloogilise kontseptsiooni vahele. Säärase luuletaja-teoloogi suhtes nagu Alanus de Lille oleks ebaõiglane klassifitseerida kogu ta teoste *Anticlaudianus* ja *De Planctu Naturae* kujundivaramu lihtsalt kirjanduslikuks mängimiseks. Selleks on ta kujundid liiga tihedalt põimunud tema sügavaimate filosoo-

⁸ Mauss, *Essai sur le Don*, lk 112.

⁷ *Mededeelingen der Kon. Nederl. Akad. van Wetenschappen*, afd. Letterkunde, LXXIV B, nr 6, 1932, lk 82–83.

filiste ja teoloogiliste mõtetega. Teiselt poolt on ta täiesti teadlik nende kujutluste fantaasialoomusest. Isegi Bingeni Hildegard ei nõua, et tema nägemustes esinevail Vooruse kujudel oleks metafüüsilise tõeluse kehtivus. Ta koguni hoiatab ise säärase arusaama eest.⁸ Nähtud kujude ja vooruste eneste vahel valitseb "tähendamise" suhe: *designare, praetendere, declarare, significare, praefigurare*. Ometi liiguvad nad nägemuses täpselt nagu elavad olendid. Tegelikult ei taotleta ka müstilise elamusena pakutud nägemuses täielikku ehtsust.⁹ Nii Hildegardil kui Alanusel hõljub poeetiline kujundlikkus pidevalt veendumuse ja fantaasia, mängu ja tõsiduse vahel.

Igal kujul, kõige sakraalsematest kuni kõige kirjanduslikumateni, veedade Puruſast kuni võluvate figuurikesteni Pope'i *Lokirõõvis*, jääb personifikatsioon ikka inimvaimu äärmiselt tähtsaks väljendusvormiks ja samas mängufunktsiooniks. Ka tänapäeva kultuuris pole personifikatsioon sugugi taandatud vaid kunstlikule ja suvalisele kirjanduslikule tegevusele. Personifitseerimine on vaimu harjumus, millest me pole oma argielus hoopiski mitte üle kasvanud. Kes ei tabaks end korduvalt sellelt, et kõnetab eluta eset, näiteks tõrksat kraenööpi, kõva häälega ja surmtõsiselt, omistades nõnda nõõbile vastalist tahet, talle seda ette heites ja kirudes teda laiduväärse vastuhakkamise pärast. Sellega te ei tunnistata ometi usku kraenööpi kui mõnda olendisse või ainult kui ideessegi! Vastu tahtmiski võtate lihtsalt omaks mänguhoiaku.

Personifikatsioon kui üldine hoiak

Kui mänguhoiakus tõepoolest juurdub vaimu igiomane kalduvus näha asju, millega inimesel elus tegemist on, isikutena, siis kerkib tähtis küsimus, mida siin olgu vaid puudutatud. Mänguhoiak pidi olemas olema juba enne inimkultuuri või inimese kõne- ja väljendusvõimet. Personifitseerivale kujundlikustamisele pandi alus juba kõige varasemal ajal. Etnoloogia ja usuteadus on teinud meid tuttavaks primitiivse või arhailise religioosse elu ühe tähtsaima elemendiga, milleks on jumalate või vaimude maailma kujundlikustamine loomadena. See teriomorfne kujundlikustamine on kogu totemismi alus. Suguharu jaguneb kaheks ja "on" kangurud või kilpkonnad. See kujundlikustamine ilmneb ka kogu maailmas levinud kujutluses *versipellis*'est — inimesest, kes

⁸ Samas, lk 89.

⁹ Samas, lk 90.

Mängiv inimene

ajutiselt võtab looma kuju, näiteks libahunt. Ta avaldub Zeusi metamorfoosides Europa, Leda, Semele ja Danae pärast, ning lõpuks inim- ja loomavormide kontaminatsioonides Egiptuse pantheonis. Kõigil neil juhtudel on tegu inimliku palge fantastilise varjamisega loomalikus. Ei pruugi hetkegi kahelda, et säärane püha loomakujutus on metslasel täiesti "tõsine". Nagu lapski ei tõmba ta selget piiri inimese ja looma vahele. Aga kui ta paneb ette oma hirmuäratava loomamaski ja esineb loomana, siis tegelikult ta teab "paremini". Ainus seletus, mille abil meie, mitte-enampäris-metslased, võime tema vaimuseisundit mingil määral mõista, on see, et mängu vaimne sfäär, nagu me täheldame seda lapselgi, hõlmab metslasel veel kogu ta olemuse, pühimaist tundmustest kuni lapseliku lõbuni. Julgen koguni väita, et teriomorfset tegurit kultuses, mütolooias ja religioosses õpetuses võib kõige paremini mõista mänguhoiakust lähtudes.

Veelgi sügavam küsimus, milleks ajendab personifikatsiooni ja allegooria vaatlus, kõlab nii: kas tänapäeva filosoofia ja psühholoogia on täiesti loobunud allegooria väljendusvahendist? Ehk lipsab vahel siiski terminoloogiasse, millega nad iseloomustavad psühholoogilisi impulsse ja vaimuhoiakuid, igivana allegooria? — Aga kas õieti üldse on olemas olnud abstraherivat keelt ilma allegooriata?

Luule elemendid on mängufunktsioonid

Õieti on kõik luulekunsti elemendid ja vahendid kõige paremini mõistetavad mängufunktsioonidena. Miks allutab inimene sõna mõõdule, kadentsile ja rütmile? Kes ütleb, et ilu või vaimustatuse pärast, see ei tee muud, kui lükkab küsimuse veel ligipääsmatusse kaugusesse. Kes aga vastab: inimene luuletab, sest ta peab kollektiivselt mängima, see on tabanud asja olemust. Meetriline sõna tekib ainult ühiskondlikus mängus; seal on tal funktsioon, mõte ja väärtus, mis kaob, sedamööda kuidas kollektiivne mäng kaotab oma kultusliku ja piduliku iseloomu. Riimil, lauseparallelismil, paarisvärsil on mõte ainult löögi ja vastulöögi, tõusu ja languse, küsimuse ja vastuse, mõistatuse ja lahenduse ajatute mängufiguuridena. Päritolult on nad lahutamatult seotud laulu, muusika ja tantsu põhimõtetega, ja kõik üheskoos on hõlmatud veel algsemasse inimlikku mängufunktsiooni. Kõik, mida luules on aegamööda hakatud tunnetama teadliku kvaliteedina: ilu, pühadus, võlujõud, on algselt varjul olnud selle mängukvaliteedis.

Suurtest põhiliikidest, mida me eristame luulekunstis surema-

tu kreeka eeskuju järgi, kuulub algsesse mängusfääri kõige rohkem lüüriline. Lüürikat tuleb siin mõista väga avaralt, mitte ainult žanri kui sellise tähistusena, vaid ka kui sõna, mis märgib üldist teatud poeetilist meeoleu ja väljendust, kus need ka esinegu, nii et igasugune hurmatus kuulub tõepoolest tema valdkonda. Lüüriline jääb loogilisest kõige kaugemale ja tantsule ning muusikale kõige lähemale. Lüüriline on müstilise spekulatsiooni, oraakli ja nõidumise keel. Nendes vormides kogeb luuletaja kõige tugevamini väljastpoolt tulevat inspiratsiooni. Siin on ta kõige lähemal ülimale tarkusele, kuid ka mõttetusele. Ratsionaalse mõtte totaalne kadu on iseloomulik juba loodusrahvaste preestri- ja oraaklikeelele, mis mõnikord läheb üle lihtsalt jamsiks. Emile Faguet mainib kusagil "*le grain de sottise nécessaire au lyrique moderne*" [tänapäeva luulele vajalikku totruseiva]. See aga ei kehti ainult tänapäeva lüüriku kohta — liikuda väljaspool loogilise mõistuse piire on lüürika enda olemuseks. Lüürilise fantaasia põhijooneks on kalduvus meeletult liialdada. Luule peab olema liialdus (*exorbitant*). Luulekeele julges ja meeletus kujundis kohtuvad kosmogooniliste ja müstiliste mõistatuste fantaasia *Rigveda*'s ja poeetiline kujundikeel Shakespeare'il, kes oli käinud läbi kogu klassitsismi ja allegooria traditsioonist, kuid ometi säilitanud arhailise *vates*'e impulsi.

Fantaasia tung teha kujutlus mõõtmata kvantiteetide või kvaliteetide nii jahmatavaks kui võimalik, ei väljendu muide mitte sugugi üksnes poeetilise funktsioonina ja lüürilises vormis. See vajadus mõõtmatu järele on ju tüüpiliselt mänguline funktsioon. See on omane lapsele ja esineb ka vaimuhaigetel,¹⁰ niisamuti on seda väga armastanud müüdi ja pühakute elu kirjanduslikud töötledjad. Vanaindia legend paneb askeet Cyavana *tapas*-harjutusi tehes istuma sipelgapessa, nii et paistavad ainult ta silmad kui hõõguvad sõetükid. Višvāmītra seisab tuhat aastat kivist varjul. Sellesse mänguseosesse imeliste mõõtmata või arvudega kuulub suur osa kõigist hiiglaste- ja kääbusekujutlustist, müüdist kuni Gulliverini. Thor ja tema kaaslased leiavad väga suures magamissaalis kõrval-

¹⁰ Kolmeaastane tüdruk soovis endale villast ahvi. Kui suur ta peab olema? — Taevani. — Haige ütleb psühhiaatrile: "Doktor, mulle tullakse kohe vankriga järele." — Arst: "Kindlasti mitte mingi tavallise vankriga?" — "Kullast vankriga." — "Ja kes seda veavad?" — "Nelikümmend miljonit teemantihirve." (Dr J. Sch. suulisel teatel umbes aastast 1900.) Samasuguseid kvaliteete ja arve kasutab budistlik legend.

Mängiv inimene

ruumi, kus nad õõbivad. Järgmisel hommikul selgub, et see oli hiiglase Skrymiri kindapöial.¹¹ Kihu luua üllatusefekti mõõtuude ja vahekordade piiritu liialdamise või segiajamise teel ei tule minu arvates kunagi võtta täie tõsidusega, ükspuha, kas me kohtame seda müütides, mis moodustavad mõne ususüsteemi koostisosa, või puhtkirjanduslikes või ehtsalt lapselikes fantaasiasünnitistes. Kõigil neil juhtudel on tegu ühe ja sama vaimse mängutungiga. Tahtmatult loome ikka ja jälle arusaama arhailise inimese usust neisse müütidesse, mida ta vaim loob, liiga palju tänapäeva teaduslike, filosoofiliste või dogmaatiliste veendumuste mõõdupuude järgi. Ehtsast müüdist ei saa eraldada pooleldi naljatlevat elementi. Seal on alati sõna "luule jahmatamapaneval osal", millest räägib Platon.¹² Vajadus imestust äratava, kolossaalse järele aitab suuresti seletada müütilisi fantaasiapilte.

Draama kui mäng

Kui niisiis poesia kreeka sõna *poiēsis*'e avaras mõttes ikka ja jälle esineb mängu valdkonnas, ei säili ometi kõikjal teadmine ta mänguloomusest. Epos kaotab seose mänguga niipea, kui teda ei kanta enam ette pidulikus seltskonnas ja ta on määratud üksnes lugemiseks. Lüürikatki ei mõisteta peaaegu enam mänguna, kui tema seos muusikaga nõrgeneb. Üksnes draama säilitab kindla seose mänguga tänu sellele, et tema omadus olla tegevus jääb ikka selleksamaks. Ka keel peegeldab seda tihedat seost, eeskätt ladina keel ja need keeled, mis on joonud Latiumi lättelt. Draama tähendab *mängu*, teda *mängitakse*. On iseäralik, ehkki varem öeldu valguses arusaadav,¹³ et just kreeklased, kes löid draama tema kõige täiuslikumal kujul, ei kasuta mängusõna teatrietenduse või näidendi enda tähistamiseks. Eespool juba käsitleti tõika, et kreeklastel ei olnud kõikehõlmavat sõna terve mänguvaldkonna jaoks. Teatud mõttes tuleb seda mõista nii, et helleeni ühiskond oli kõigis oma avaldustes nii läbinisti "mänguliselt" häälestatud, et mängulisus enam vaevalt millegi erilisena teadvusse jõudiski.

Mängust pärinemine on tragöödia ja komöödia puhul kogu aeg nähtav. Atika komöödia kasvas välja Dionysose-pidustuste ülemeelikust *komos*'est. Teadlikuks kirjanduseks sai ta alles hiljem. Ja ka siis veel, Aristophanese päevil, on näha ta dionüüslilik-

¹¹ "Gylfaginning", v 45; vrd Midgardimao ülestoomine, v 48.

¹² *tes poiēseos* [...] *to thaymatopoukon mórion*; *Sofistid*, 268 D.

¹³ Vt *Akadeemia*, nr 4, 1992, lk 870–872.

sakraalse mineviku jälgi. Koori väljatulekul, nn parabaasis, pööratakse pilke ja mõnitustega otse pealtvaatajate poole ja osutatakse näpuga ohvritele. Mängijate falliline kostüüm, koori maskeeritus eriti loomamaskidega on igivanad jooned. Oma "Herilaste", "Lindude" ja "Konnadega" järgib Aristophanes inimeste loomana kujutamise püha traditsiooni. Vana komöödia oma avaliku kriitika ja salvava pilkega kuulub täielikult teotavate ja väljakutsuvate ning siiski pidulike vahelduslaulude sfääri, millest siin oli varem juttu. Robert Stumpff oma raamatus *Die Kultspiele der Germanen als Ursprung mittelalterlichen Dramas* [Germaanlaste kultusmängud keskaegse draama allikana]¹⁴ rekonstrueeris hiljuti, küll hüpoteetiliselt, aga suure tõenäosusastmega ja väga veenvalt, germaani kultuuri osas arengu, mis kulgeb kreeka komöödia arenguga täiesti paralleelselt.

Ka tragöödia pole algupäraselt inimsaatus kavatsuslik kirjanduslik kajastamine, vaid püha mäng, mitte näitekirjandus, vaid laval mängitud jumalateenistus. Müütilise teema mängimisest areneb alles aegamööda dialoogivormis ja mimeetilise tegevusega etendus tervest reast sündmustest, mingi jutustuse esitamine. Kuid jäägu siin kõrvale põhjalikum arutelu kreeka draama algupärasest.

Algusest peale asuvad nii tragöödia kui komöödia võistluse sfääris, ja nagu me varem näitasime, tuleb võistlust igal juhul nimetada mänguks. Omavahel konkureerides loovad luuletajad oma teoseid dionüüslikuks võistluseks. Riik seda võistlust küll ei organiseeri, kuid võtab enda peale selle juhtimise. Alati ruttab osa võtma suur hulk teise ja kolmanda järgu konkureerivaid kirjanikke. Neid võrreldakse lakkamatult, kriitika on äärmiselt terav. Kogu publik mõistab kõiki vihjeid, reageerib kõigile kvaliteedi ja stiili peenustele, elab sisse võistluspingesse nagu jalgpallimatsil. Põnevusega oodatakse uut koori etteastet, mille jaoks teda sellesse kuuluvad kodanikud on terve aasta proove teinud.

Ka draama enda sisu, elköige komöödia oma, on agonaalset laadi. Temas peetakse maha mõni võistlus või rünnatakse mõnd isikut või seisukohta. Aristophanese pilge käib küll Sokratese, küll Euripidese pihta.¹⁵

Draama atmosfäär on dionüüslik ekstaas, mille loob peojoovastus ja ditürambiline vaimustus. Näitleja, kes pealtvaatajate

¹⁴ Berlin, 1936.

¹⁵ Jaeger, *Paideia*, lk 463-474.

Mängiv inimene

silmis on tavalisest maailmast välja tõstetud, tunneb end selles vaimustuses tänu maskile, mida ta kannab, asetatuna võõrasse minasse, mida ta enam ei esita, vaid mis ta siinsamas tegelikult on. Sellesse tundesse kisub ta pealtvaatajadki kaasa. Harjumata sõnade vägi, kujundite ja väljenduse ebatavalisus Aischylosel on täies vastavuses mängu pühadusega ja sellest pühadusest tärganud.

Selles vaimses sfääris, kus tekib kreeka draama, on tõsiduse ja mittetõsiduse eristamine täiesti tarbetu. Aischylosel toimub vägevaima tõsiduse läbielamine mängu vormides ja kvaliteedis. Euripidesel kõigub toon sügava tõsiduse ja mängleva frivoolsuse vahel. Platon laseb Sokratesel öelda, et tõeline luuletaja peab olema ühtaegu traagiline ja koomiline, kogu inimelu tuleb aduda ühtaegu nii tragöödiana kui komöödiana.¹⁶

¹⁶ *Pidusöök*, 223 D; *Philebos*, 50 B.

IX

FILOSOOFIA MÄNGUVORMID

Sofist

Keset seda ringi, mida me püüame kirjeldada mängu mõiste abil, seisab kreeka sofistiku kuju. Sofist jätkab kergelt nihestunud viisil selle arhailise kultuurielu keskse figuuri osa, keda me nägime järjekorras prohvetina, šamaanina, nägijana, imetegijana ja luuletajana ning kelle üldnimetuseks sobis meie meelest kõige paremini *vates*. Tung midagi etendada ja ihk avalikus võitluses rivaali lüüa, need sotsiaalse mängu kaks suurt tõukejõudu, on sofistiku tegevuses nähtavalt esiplaanil. Et mõista sofistiku sugulust teadmamehega, ärge unustagem, et veel Aischylos annab sofistiku nime säärastele tarkadele kangelastele nagu Prometheus ja Palamedes. Need mõlemad loevad uhkusega üles kõik kunstid, mis nad on leiutanud, et inimestele kasu tuua. Just selviisil oma teadmistega uhkustades sarnanevad nad hilisemate sofistidega, näiteks Hippiasega — paljuteadja, mäluakrobaadi ja kõigeoskajaga, kes majandusliku autarkia kangelasena end kiidab selle eest, et kõik, mis tal seljas, on ise tehtud, kes tuleb ikka kõikjalt tagasi koju Olympiasse, kes lubab rääkida kõigil teemadel, mis ta on ette valmistanud, ja vastata kõigile küsimustele, mida keegi tahab talle esitada, ning väidab, et pole iial leidnud kedagi, kes temast üle oleks.¹ See on veel täiesti Yājñavalkya, *brāhmana* mõistatusi lahendava preestri stiilis.

Epidēizis'eks, esinemiseks, etendamiseks nimetatakse sofistiku ülesastumist. Nagu äsja mainitud, on ta repertuaaris kindel arv *epidēizis*'eid. Ta võtab tasu, räägitakse isegi kindla hinnaga paladest, näiteks Prodikose 50-drahmisest kõnest. Gorgias võttis nii kõrget honorari, et võis pühendada Delphi jumalusele täiskullast autoportree. Protagorase-taolisel ringirändaval sofistil on muinasjutuline menu. Sündmus on juba tuntud sofistiku ilmumine linna. Neid vahitakse nagu imetegijaid, võrreldakse maadlejatega, lühidalt, kogu sofistiku tegevus on sport. Pealtvaatajad plaksutavad neile ja naeravad õnnestunud lause peale. See on puhas mäng, vastase püüdmine kõnevõrku,² nokauti löömine,³ kiideldakse sel-

¹ Platon, *Väiksem Hippias*, 369–369.

² *Euthydemos*, 303 A.

³ *plegeís*, samas, 303 B. E.

lega, et esitatakse ainult konksuga küsimusi, millele vastus alati vastupidi välja kukub.

Protagoras nimetab sofistikat "vanaks kunstiks", *technēn palaián*,⁴ tabades sellega asja olemust. See on vana teravmeelmäng, mis juba arhailise kultuuri kõige varasematel perioodidel libiseb iga hetk pühadusest pelga lõbustuse tasandile, mis kord puudutab ülimat tarkust, siis aga on jälle vaid mänglev võistlus. Werner Jaegeri meelest pole "*die neuere Mode, Pythagoras als eine Art von Medizinmann hinzustellen*" [uueaegne mood esitada Pythagorast omamoodi teadmamehena] vastuväite vääriline.⁵ Ta unustab sealjuures ainult selle, et teadmamees on siiski loomult ja ajalooliselt kõigi filosoofide ja sofistide vanem vend ning selleks ka jääb. Kõigis neis on üha säilinud selle vana suguluse jooni.

Sofistid ise mõistsid väga hästi oma tegevuse mänguloomust. Gorgias ise nimetas oma "Helena kiitust" mänguks — *emon to paígnion* — ja ka tema kirjutist "Loodusest" on nimetatud retooriliseks mänguks.⁶ Kes on selle vastu,⁷ see mõelgu, et kogu selles sofistliku kõnekunsti valdkonnas ei saa tõmmata teravaid piire mängu ning tõsiduse vahele ja et sõna "mäng" tabab tõepoolest väga hästi selle kõige algolemust. Kes nimetab Platoni sofistidest antud pilti karikatuuriks või paroodiaks,⁸ see unustab, et sofisti kehastatud kultuurinähtuse kõik mängulised ja eba puhtad jooned on lahutamatult seotud tema arhailise olemusega. Sofist kuulub loomu poolest enam-vähem vagabundide kõrvale. Ta on veidi hulkur ja parasiit *par droit de naissance* [sünni poolest].

Samal ajal aga löid just sofistid selle miljöö, kus omandasid vormi hariduse ja kultuuri hellenistlikud ideed. Kreeka tarkus ja teadus ei kasvanud koolis, nagu meie seda mõistame. Neid ei omandatud kasulikeks ja tulutoovaks elukutseteks valmistumise kõrvalsaadusena. Helleenidele olid nad vaba aja, *scholē*, vili, ja vabale mehele oli kõik see aeg, mida temalt ei nõudnud riigiamet, sõda või kultus, jõudeaeg. Sõnal "kool" on tähelepanuväärne eellugu.⁹ Selles vaba mehe vaba aja miljöö oli sofist kui

⁴ Protagoras, 316 D.

⁵ Jaeger, *Paideia*, lk 221.

⁶ H. Gomperz, *Sophistik und Rhetorik* (Leipzig, 1912), lk 17, 33.

⁷ Näiteks Capelle, *Vorsokratiker*, lk 344.

⁸ Näiteks Jaeger, *Paideia*, lk 398.

⁹ Vrd R. W. Livingstone, *Greek Ideals and Modern Life*, lk 84.

mõeldes ja uurides veedetud elu esimene esindaja ammusest ajast kui omas kodus.

Kui vaadelda sofistide tüüpilist loomesaadust, sofistmi, tehnilisest küljest, väljendusvormina, siis reedab see kohe kõiki neid seoseid primitiivse mänguga, mida me kohtasime juba sofistide eelkäija, arhailise *vates*'e juures. Sofism asetseb kohe mõistatuse kõrval. Ta on vehklemiskunsti näide. Sõnal "*problema*" on kaks konkreetset alg tähendust: miski, mida keegi hoiab enda ees või asetab enda ette, et ennast kaitsta, näiteks kilp; ning see, mis heidetakse kellegi teise ette, et ta selle üles võtaks. Ülekantud mõttes sisalduvad sofisti kunstis need mõlemad tähendused täielikult.¹⁰ Tema küsimused ja argumendid on igati *problemata* sõna otseses mõttes. Mängudel, mis andsid tööd mõistusele ja kus püüti kedagi konksuga küsimuste teel haneks tõmmata, oli kreeklaste meelelahutuses tähtis koht. Konksuga küsimuste eri tüübid viidi süsteemi kõikisuguste tehniliste nimede abil nagu *sorites*, *apophasikon*, *outis*, *pseudomenos*, *antistrephon* jne. Aristotelese õpilane Klearchos pani kirja teooria nende mõistatuste kohta, mida nimetatid *gryphos*'eks. Grüfos on nalja pärast esitatud küsimus, tasuks auhind või trahv. — "Mis on seesama kõikjal ja eikusagil?" — Vastus: "Aeg". — "Mis olen mina, seda pole sina. Mina olen inimene. Järelikult sina pole inimene." Selle peale olevat Diogenes vastanud: "Kui sa tahad, et see oleks õige, siis hakka minust pihta."¹¹ Chrysippos kirjutas teatavatest sofistidest terve traktaadi. Kõik need loogilised püüdnised tuginevad eeldusele, et loogilise kehtivuse valdkond kitsendatakse vaikival kokkuleppel teatavale mänguruumile, eeldades, et vastane püsib seal, pistmata vahele mängurikkujalikku küsimust "Seda küll, aga!", nagu tegi Diogenes. Stilistiliselt võib neid propositsioone lihvida kunstivormideks, kus on rütm, kordused, parallelism jne.

Üleminekud nende mängluste vahel, sofistide suurte, ülespuhutud kõnede ja sokraatilise filosoofilise dispuudi vahel on sujuvad. Sofism on lähedal tavalisele, lõbustusena mõeldud mõistatusele, ent seega ühtlasi pühale kosmagoonilisele mõistatusele. Euthydemos kord mängib lapseliku grammatilis-loogilise sofistmiga,¹² teine kord jälle küünib ta küsimus lausa maailmamõistatuse ja teadmish

¹⁰ Vrd *Sofistid*, 261 B.

¹¹ Prantl, *Geschichte der Logik* I, lk 492.

¹² *Euthydemos*, 293 C.

Mängiv inimene

võime piirini.¹³ Varase kreeka filosoofia sügavamõttelisimad lausungid, nagu eleaatide järeldus "Pole paljust, liikumist, tekkimist" sündisid küsimuste- ja vastustemängu vormis. Säärasest abstraktselt järeldusest nagu see, mis viib üldistava otsustuse võimatuseni, saadi teadlikuks *sorites*'e, ahelküsimuse välises vormis. "Kas viljavakka tühjaks kallates sünnib heli esimesest terast?" — "Ei." — "Kas siis näiteks teisest?" jne.

(Järgneb)

¹³ *Kratylos*, 386 D.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

AKADEEMIA MÜÜVAD KA PAREMAD RAAMATUPOED.

Varasemaid ning 1992. aasta numbreid (1989 — 3, 7; 1990 — 10-12; 1991 — 2-12) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24. Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate Tartu Kommertsbanka rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 1345043) iga numbri eest 5 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: 31373, 31117; fax 31373.

AKADEEMIA

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1992:

USD 22, DEM 34, FIM 92, CAD 27; FRF 114, GBP 12, SEK 122.

Back issues for 1989 — 3, 7; 1990 — 10-12; 1991 — 2-12 and single issues for 1992:

USD 2, DEM 3, FIM 8, CAD 3, FRF 10, GBP 1, SEK 11.

Please transfer the payment to our account (USD 99-42 149 169; DEM 99-42 202 329; FIM 99-42 203 139; CAD 99-42 202 809; FRF 99-42 203 449; GBP 99-42 202 639; SEK 99-40 869 709) with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting the account no. 1345043-419 AKADEEMIA of Tartu Kommertspank with Svenska Handelsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1992

Single issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1989 and 1990:

Name or institution ..?

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: 31373, 31117; fax 31373.

CONTENTS

On phenomenology of soul in Estonian ancient religion. I: Animism and preanimism	<i>Tarmo Kulmar</i>	1379
Uku Masing on religion	<i>Toomas Paul</i>	1393
Estonian—German nonaggression pact (7th of June 1939). I	<i>Ago Pajur</i>	1414
Poems	<i>Ene Mihkelson</i>	1447
The interpreter's Freud	<i>Geoffrey Hartman</i>	1451
How I invented trans-[Ir(Cl)(CO){C ₆ H ₅] ₃ P] ₂ : A preliminary report or a few subjective fragmentary thoughts from the borderlands of science	<i>Lauri Vaska</i>	1475
Documents on «forest brothers» and resistance movement in Estonia. X		1514
Review: Chronicle of resistance movement. Herbert Lindmäe. 1941. aasta sõjasuvi Tartumaal. Tartu: Tartu Ülikool, 1992.	<i>Tõnu Päder</i>	1521
Review: How was émigré Estonian literature written. <i>Kuidas kirjanikud kirjutavad: 33 loomelugu. Toimetanud ja kommenteerinud Felix Oinas. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1992.</i>	<i>Olo Tontis</i>	1525
Editorial note. Summaries		1530
Homo ludens: An attempt to determine the element of play in culture. V	<i>Johan Huizinga</i>	1535

СОДЕРЖАНИЕ

О феноменологии духа верования древних эстонцев. I: Анимизм и преанимизм	<i>Тармо Кулмаар</i>	1379
О вере Уку Мазинга	<i>Тоомас Пауль</i>	1393
Эстонско—германский пакт о ненападении (7 июня 1939 г.) I	<i>Аго Паюур</i>	1414
Стихи	<i>Эне Михкельсон</i>	1447
Фрейд глазами интерпретатора	<i>Джеффри Хартман</i>	1451
Как я изобрел trans-[Ir(Cl)(CO){C ₆ H ₅] ₃ P] ₂ : Предварительный отчет или субъективная россыпь с окраин науки	<i>Лаури Васка</i>	1475
Документы о «лесных братьях» и движении сопротивления в Эстонии X		1514
Рецензия: Хроника сопротивления. <i>Vastupanuliikumise kroonika. Herbert Lindmäe. 1941. aasta sõjasuvi Tartumaal. Tartu: Tartu Ülikool, 1992.</i>	<i>Тьну Пыдер</i>	1521
Рецензия: Как написана эстонская эмигрантская литература. <i>Kuidas kirjanikud kirjutavad: 33 loomelugu. Toimetanud ja kommenteerinud Felix Oinas. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1992.</i>	<i>Юло Тонтс</i>	1525
От редакции		1530
Нолчо ludens: Попытка определения игровых элементов культуры. V	<i>Йохан Хэйзинга</i>	1535

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 4 krooni